ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Экология ҳуқуқи

Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик

Тошкент

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
«Адабиёт жамғармаси» нашриёти

2001

www.ziyouz.com kutubxonasi

**Китоб Очиқ Жамият институти —
Кўмак Жамғармасининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси
кўмагида чоп этилган.**

Юридик фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Х.Б. Бобоев ва юридик фанлари доктори, профессор М.Х. Рустамбоевларнинг умумий таҳрири остида.

Масъул муҳаррир: ю.ф.д. М.Б. Усмонов

Муаллифлар таркиби:
Усмонов М.Б. ю.ф.д. (Кириш,VIII боб), Рустамбоев М.Х. ю.ф.д., проф. (VII бобнинг 4§), Холмўминов Ж.Т. ю.ф.д. (IX, XIII боблар, XV боб Бозоров У.Б. билан ҳаммуаллифликда), Ниғматов А.Н. г.ф.д. (I, X, XVI боблар, XVII боб Н.К. Скрипников билан ҳаммуаллифликда), Файзиев Ш.Х. ю.ф.н. доц. (II, III, VI боблар), Бозоров У.Б. ю.ф.н., доц. (IV боб, XV боб Холмўминов Ж.Т. билан ҳаммуаллифликда), Аюбов У.Т. ю.ф.н. (V, XIV боблар, VII бобнинг 1,2,3,5,6§лари), Номозов Ф.С. ю.ф.н. (XI, XII боблар), Скрипников Н.К. ю.ф.н., доц. (XVII боб А.Н. Ниғматов билан ҳаммуаллифликда).

Экология ҳуқуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик / Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмўминов Ж.Т. ва бошқ. / Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов.-Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси «Адабиёт жамғармаси» нашр.,2001.-328 б.

Сарлавҳада: ЎзР Адлия вазирлиги, Тошкент Давлат юридик институти

Дарсликда Экология ҳуқуқининг предмети ва тизими, манбалари, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи, экология соҳасида бошқарув, экологик ҳуқуқий жавобгарлик, табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ҳайвонот оламидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, табиий қўриқхоналарнинг ҳуқуқий ҳолати, қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт, энергетика тармоқларида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш каби масалалар ёритилган.

Ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалар, аспирантлар, ўқитувчилар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва табиатни муҳофаза қилиш органлари ходимлари учун мўлжалланган.

ББК 67.407 я73

© Тошкент Давлат юридик институти, 2001 й.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг ўн йиллигига бағишланади

КИРИШ

Экология муаммоси давримизнинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолди. Унинг хавфи ҳатто ядро хавф-хатаридан ҳам даҳшатлироқ бўлиб, бутун ер шари халқларини ташвишга солмоқда.«Асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси, — деб ёзади И.А.Каримов, — жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш ўз-ўзини ўлимга маҳкум этиш билан баробардир»[1].

Мутахассисларнинг маълумотига кўра, бугунги кунда планетамизда ҳар хил ёқилғиларни ёқиш сабабли ҳар йили 10,1 млрд.тонна кислород сарф бўлмоқда, қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 70 фоизи, чучук сувларнинг 20 фоизи ўзлаштирилиб фойдаланилмоқда, ўрмонлар эгаллаган майдонлар йилдан-йилга камайиб бормоқда, чўл зоналарининг майдони ошиб бормоқда, ҳаво ҳарорати йилдан-йилга кутарилмоқда. Бунинг устига, дунё аҳолиси ҳар йили ўсиб бориб, табиий заҳиралардан хўжалик мақсадларида янада кўпроқ фойдаланишга тўғри келмоқда. Шунингдек техниканинг, саноат корхоналарининг ривожланиши ҳам атроф-табиий муҳитга жиддий зарар етказмоқда. Буларнинг оқибати ўлароқ дунёда экологик муҳитнинг ёмонлашуви билан боғлиқ турли хил касалликлар келиб чиқмоқда. Планетанинг тақдири учун инсон томонидан ўттан асрдаёқ бонг урилган, ҳозирги юз йилликда эса атроф-табиий муҳитга нагрузкани ортиб кетиши натижасида дунё экологик тизими инқироз даражасига етди. Атроф табиий муҳитни ифлослантириш, табиий ресурсларни ишдан чиқариш, экотизимдаги экологик алоқаларни бузиш глобал муаммо бўлиб қолди. Агар инсоният ҳозирги таррақиёт йўлидан боришни давом эттирса унинг ҳалокати икки-уч авлод яшаб ўттандан сўнг юз бериши эҳтимолдан холи эмас. «Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир»[2].

Маълумотлар шундан далолат берадики, табиат билан жамият бир-бири билан ўзаро узвий алоқа, чамбарчас боғлиқликда бўла-

1 Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: Ўзбекистон, 1999, 505-бет.
2 Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999, 507-508-бетлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ди. Бу узвийлик, ўзаро таъсир табиатнинг умумий қонуниятларига мос келиши, ўзаро тенг мувозанатда бўлишликни талаб этади. Акс ҳолда бу мувозанатнинг бузилиши салбий ҳолатларни келтириб чиқариб, тирик мавжудоднинг яшашига хавф солади. Шу сабабдан, табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, ундан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза этиш лозимдир. Табиат объектларидан фойдаланишда шундай воситаларни топиш, уларни қонунларда ўрнатиш, амалиётга қўллаш лозимки, бу бир томондан, хўжалик фаолияти тараққиётини таъмин этсин, иккинчи томондан, табиатни муҳофаза қилиш муносабатларини ривожлантириш ва такомиллаштиришга хизмат қилсин. Шуни айтиш керакки, табиатни муҳофаза қилиш баҳонасида ишлаб чиқариш манфаатларига жиддий зарар етказишга ҳам йўл қўйиш яхши ҳолат эмас. Шунингдек иқтисодни ривожлантириш учун табиий ресурслардан интенсив фойдаланишга кенг йўл очиб бериш, иқтисодиёт ва экология манфаатларини бир бирига қарама-қарши қўйиш ҳам мумкин эмас. Саноатни, қишлоқ хўжалигини бошқа соҳаларни табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш вазифаларини ҳал этиш асосида тараққий эттиришни таъминлаш лозим. Муаммони шундай тартибда ҳал этиш керакки, бунда биринчидан, табиий ресурслардан фойдаланишда экологиянинг ҳам, иқтисоднинг ҳам манфаатлари ҳисобга олинсин, иккинчидан, уларнинг узвийлигини таъминлаш мумкин бўлмаса, устуворлик экологияга берилиши керак. Худди шундай принцип Ўзбекистон давлати олиб бораётган экологик сиёсатда, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган табиий атроф муҳитни муҳофаза этишга бағишланган қонунларда ўз ифодасини топган. Бунинг юридик ифодаси сифатида экологик экспертизани, хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишда экологик талабларни, экологик талабларга жавоб бермайдиган корхоналар ва объектларни фойдаланишга киритиш ман қилинишини кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон давлатининг атроф-табиий муҳитни соғломлаштириш чора-тадбирлари бўйича амалга ошираётган ишларига қарамасдан экологик муносабатлар ҳали ҳам табиат ва жамият учун номутаносиб даражада ривожланишни давом эттирмоқда. Буни биз, биринчидан, табиатдан фойдаланишда соҳавий ёндошишни, яъни ҳар бир ташкилот фақат ўз манфаатини устун қўйиб табиий ресурслардан фойдаланиши ва, иккинчидан, табиатга фақат ресурс сифатида қарашни, яъни табиатдан фойдаланиш биринчи даражали, уни ҳимоя этиш эса иккинчи даражали сифатда қарашда кўрамиз.

Табиатни муҳофаза этиш турли хил восита ва усуллар ёрдамида амалга оширилади. Шулардан энг муҳими — табиатни ҳуқуқий

www.ziyouz.com kutubxonasi

муҳофаза этишдир, яъни табиатни қонунлар ёрдамида ифлосланишдан, хўжасизларча фойдаланишдан, заҳарланишдан ҳимоя қилишдир. Демак, табиатни муҳофаза қилишда ҳуқуқ алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у юридик ва жисмоний шахсларга табиатдан оқилона фойдаланиш ҳамда муҳофаза этиш тартиб қоидаларини белгилаб беради. Ҳаракатдаги табиатни муҳофаза қилишга бағишланган қонунлардаги экологик талабларга риоя этилишини, уларни амалиётда тўғри татбиқ қилинилишини таъминлашда экология қонунчилигини мукаммал билиш зарур бўлади. Чунки, экологик нохушликлар кўпинча ушбу қонунларни билмаслик ҳамда уларга риоя этмаслик оқибатида келиб чиқади. Шу сабабдан, соғлом табиий атроф муҳитни сақлаш кўп жиҳатдан мансабдор шахслар ва фуқароларнинг экология қонунчилиги тўғрисида қай даражада хабардорлиги ва унга амалда риоя этишлигига боғлиқ бўлади.

Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу ўқув дарслигининг асосий вазифаси бўлажак ҳуқуқшунос мутахассисларни, шунингдек бу муаммога қизиқувчиларни экологик қонунчилик асосларини ўргатишдан иборатдир. Ушбу дарслик бўлажак юрист мутахассисларни экология ҳуқуқини, экологик ҳуқуқий тартибга солиш амалиёти назарий асосларини ва уларни ишлаб чиқариш амалиётида қўллаш механизмини амалга оширишни ўрганишга хизмат қилади. Дарслик умумий ва махсус қисмлардан иборат бўлиб, унда табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабат, экология ҳуқуқи тушунчаси, предмети, манбалари, объектлари, субъектлари, экологик муносабатлар, экология соҳасида давлат бошқаруви, экологик экспертиза, экологик ҳуқуқий жавобгарлик, табиий объектларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тартиби каби масалалар ёритилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

УМУМИЙ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

ТАБИАТ ВА ЖАМИЯТ ЎРТАСИДАГИ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИК

1-§. Табиат ва жамият, улар ўртасидаги ўзаро муносабат шакллари

Табиат — кенг маънода — бутун борлиқ, олам ва унинг хилма-хил шакллари; тор маънода — кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш манбаи бўлган атроф табиий муҳит. Жамият ва табиат тизимини кўриб чиқаётганда иккинчи тор маънодаги тушунча қўлланилади. Чунки инсон ўзининг ҳаёти давомида бутун борлиқдан эмас, балки уни ўраб турувчи ва унинг таъсири доирасида турган атроф табиий муҳитдан фойдаланиши мумкин.

Шу тариқа инсоният тарихида жамият билан табиат ўртасида тўхтовсиз ва хилма-хил ўзаро таъсирлар рўй бериб келган. Аммо табиат инсонларсиз бу моддий дунёда ҳукм суриб келган, лекин инсонлар табиатнинг бир бўлаги бўлиб, улар табиатсиз ҳаёт кечира олишмайди. Инсонлар ўз ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма нарсани табиатдан олади. Масалан, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-бош учун хом ашё, қурилиш учун бинокорлик материаллари, нафас олиш учун атмосфера ҳавоси, ичиш учун сув, дам олиш учун гўзал ландшафтлар ва ҳ.к. Шундай қилиб инсон ҳаёти давомида фойдаланилган ҳамма нарсалар табиий модда ва кишилар фаолиятининг маҳсулидир.

Инсон — тирик организмлар туркумига кирувчи мураккаб ижтимоий ва меҳнат фаолиятини юргазувчи индивид. Инсон тарихий — жамоат жараёни субъекти бўлиб, у Ер қуррасидаги моддий ва маънавий-маданий ривожланишнинг асосчисидир. Инсон бошқа турдаги тирик мавжудотлар билан генетик боғланган ҳолатда, лекин улардан онгининг юқорилиги, меҳнат қуролларини ишлаб чиқара олиши, нутқнинг ривожланганлиги, ижодий фаоллиги ҳамда ахлоқий, маънавий ва руҳий ўз-ўзини англай олиши билан ажралиб туради.

Жамият — кенг маънода инсонларнинг тарихан қарор топган биргаликдаги фаолиятлари мажмуи ёки тор маънода — ижтимоий муносабатларнинг конкрет типи. Шундай қилиб, ақлий меҳнат фаолиятига эга бўлган инсонлар йиғиндиси бўлган жамият атроф табиий муҳит билан *пассив (суст)* эмас, балки *актив (фаол)* таъсир доирасида бўлиши муқаррардир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Инглиз олими Ч.Дарвиннинг таълимотига кўра инсонлар ҳайвонларнинг маълум бир турларини меҳнат фаолияти активлашуви, яъни кенгайтирилиши ва чуқурлаштирилиши мобайнидаги эволюцион ривожланиш маҳсули дейди. Лекин фан ва техника ютуқлари бундай таълимотнинг мутлоқ тўғри эмаслиги ҳақидаги маълумотларга эга ва бошқа гипотезаларни олдинга сурмоқдалар. Нима бўлганда ҳам кишилар жамияти мана бир неча миллион йилдирки, Ер куррасида табиат билан ўзаро узвий боғланган ҳолда яшаб келмоқдалар ва бу боғлиқлик кундан-кунга кучайиб бормоқда.

Мутахассислар маълумотларига кўра, Ер юзида содир бўлаётган табиий жараёнларнинг 9/10 қисмида инсон фаолиятининг маҳсули акс этмоқда. Бу жараёнлар доимо ҳам ижобий деб бўлмайди. Чунки ***экологик хавфсиз муҳит***, яъни инсонларнинг муҳим ҳаётий манфаатлари ва авваламбор тоза, соғлом, қулай табиий шароитга эга бўлиш талабини тўла қондиришга қодир бўла оладиган атроф табиий ва ижтимоий муҳит ҳолати инқироз ва талафот томон интилиб бормоқда (1-расм).

Агарда жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларга инсон ҳаётининг тарихи нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, уларни қуйидаги муносабат шаклларига ажратсак бўлади: *оддий, оддий-иқтисодий, иқтисодий, иқтисодий-экологик, экологик.*

Жамият ва табиат ўртасидаги *оддий муносабат шакли — кишиларни экологик тизимни бузмайдиган соддалаштирилган ҳаёт тарзи. Экологик тизим (экотизим)* — тирик организмлар мажмуи ва уларнинг яшаш муҳити йиғиндиси бўлиб, тирик организмлар ўзаро ва атроф табиий муҳит билан узвий алоқадорлик қонунияти асосида бўлган ҳолати. Бу шакл кишиларнинг ибтидоий жамоа тузумидаги ҳаёт тарзига, яъни инсоният тарихининг илк ижтимоий-иқтисодий формацияси даврига хосдир. Бу давр ўз ичига одамларнинг Ер куррасида пайдо бўлиши (3-4 млн. йил аввал) давридан то синфий жамият юзага келгунига қадар муддатни ўз ичига олади. Ибтидоий одамларда ишлаб чиқариш кучлари ва қуроллари ниҳоятда паст даражада бўлганлиги туфайли уларнинг ҳаёт тарзи табиатнинг ажралмас бир оддий бўлаги сифатида намоён бўлган. Атроф табиий муҳит ҳолати эса тирик организмлар учун нисбатан қулай — экологик хавфсиз муҳит дейиш мумкин.

Ибтидоий жамоа бўлиб яшаш даврида ҳам инсонлар ўзларининг фаолияти табиатга қандай таъсир этаётганлиги ҳақида ўйлаб кўрганлар ва уларнинг ҳаётий зарур эҳтиёжлари бўлган табиий объектларни сақлаб қолишга уринганлар. Мевали ўсимликларни

www.ziyouz.com kutubxonasi

сақлаш, ҳайвонларнинг ов қилиш меъёрий белгилашни ёзма равишда эмас, балки оғзаки равишда келишиб олганлар. Бундай оғзаки қоидаларни бузганларни жамоа бошлиғи томонидан ўлимгача маҳкум этганлар.

Синфий жамият шаклланган борган сари, кишилар сони ва ишлаб чиқариш қуролларининг сифати ўсиб бориши билан табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг янги шакли — *оддий-иқтисодий* кўриниши намоён бўлган. Натижада, *кишиларнинг ҳаёт тарзи табиий муҳитни маълум бир кичик майдон ва макон бўйича экологик хавфсизлик даражасини кескинлашувига* олиб келган. Бундан «локал» кўринишдаги бузилган майдонлар кишиларни жамоа бўлиб тўпланган ерларга хос бўлган. Лекин улар атроф-муҳитнинг экологик хавфсизлик даражасига тўлиғича таъсир эта олмаганлар.

Кўпгина эколог олимлар[1] жамият ва табиат ўртасидаги муносабат шаклларини уч кўринишда ифода этадилар — оддий, иқтисодий, экологик. Лекин жамиятда, айниқса табиатдаги қонуниятларни вақт мобайнида ўзгариб бориши революцион ҳолатда эмас, балки эволюцион ҳолатда кечади[2]. Шунинг учун ҳам табиат билан жамият ўртасидаги муносабатлар секин-асталик билан шакллана борган ва у бир шакл иккинчи бир шаклга босқичма-босқич ўтгандир.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида оддий-иқтисодий шакл ибтидоий жамоа тузумининг сўнгги даври ва қулдорлик тузуми даврига тўғри келади. Эрамиздан аввалги 12-15-минг йилликлардан бошлаб (мезолит даври) маҳаллий аҳолининг ишлаб чиқариш қуроли сифатида найза, камон, айланма ёйларнинг пайдо бўлиши ҳайвонот дунёсининг камая боришига, метал омоч ва белкуракларни яратилиши — ерларни ўзлаштириш ва деҳқончиликни пайдо бўлишига ва улар ўз навбатида ерларнинг ҳолатига таъсир этишни бошлади. Ирригацион шахобчаларни оддий кўринишдаги «тўғон» усули — обикор (суғорма) деҳқончиликни дарё ўзанларида «лиман» услубини пайдо бўлишига ва дарёларнинг табиий сув режимини ўзгаришига сабаб бўлди. Уй ҳайвонларининг кўпайиши Чирчиқ, Зарафшон, Қуйи Амударё, Сирдарё водийларида ўсимлик дунёсининг табиатига таъсир этди.

Жамият ва табиат ўртасидаги оддий-иқтисодий муносабат шакли табиий муҳитнинг энг асосий элементлари — ер ва сувнинг экологик тизимдаги кичик айланишига таъсир этди. Лекин бундай ижтимоий муҳит ҳолати экологик тизимларнинг *буферлик*

1 Петров В.В. Экологическое право России. — М.: Бек, 1997.
2 Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. — М: Наука, 1965.

www.ziyouz.com kutubxonasi

(қарши туриш ва тикланиш) хусусиятига салбий таъсир қила олмаган эди.

С.А.Семеновнинг[1] хулосаларига кўра деҳқончиликнинг қадимий ўчоқлари авваламбор Олд ва Ўрта Осиёда юзага келган, сўнгра Хитой, Ҳиндистон ва Шимолий Африка мамлакатларида жадал суръатларда ривожланиб кетган. Эрамиздан 4-5 минг аввал Кавказ ва Кичик Осиё орқали Европа қитъасига ҳам ўтиб олган.

Кишилар фаолиятининг табиатга оддий-иқтисодий таъсири даврида маълум бир ҳудудларда сезиларли даражада экологик хавфсиз муҳитга таъсир этгани учун ҳам қадимги ёзув ва қонун кучига эга бўлган китобларда табиатга нисбатан инсонларнинг эҳтиёткорона муносабатда бўлишлари кўрсатилиб ўтилган. Масалан, *Зардуштларнинг «Авесто» китобига биноан* болалар ёшлигиданоқ дарахт кўчатини ўтказишлари шарт бўлган. Инсон бутун умри давомида сув, тупроқ, олов, умуман дунёдаги жамики яхши нарсаларни пок ва бус-бутун асрашга бурчлидир. Ер, сув, ҳаво, оловни асраш қоидаларини бузган киши 400 қамчи жазосига маҳкумдир. Лекин бу китобда экологик жазо сифатида бир турдаги табиий объектни бузгани учун иккинчи бир турдаги табиий объектдан қутулишни ҳам меъёр қилиб қўйганлар. Сувни ифлос қилган ёки ов итини ўлдирган киши 10 минг руҳиатни тетиклаштирадиган ўсимлик барги териши, 1000 эчкиэмар, 1000 та сув қўнғизи ва касаллик тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим бўлган.

Қадимги Вавилонда шоҳ Хаммурапи томонидан «Ўрмонлар муҳофазаси»га оид қонун бор-йўғи шоҳнинг тириклик даврида (эрамиздан аввал 1792-1750 йиллар) ҳукм сурган холос. Худди шундай ҳолат эр. аввал III асрда Ҳиндистон императори Ашоки қарорига «Ҳайвонот дунёсини овлаш қоидалари» ҳам тааллуқлидир.

Жамиятда ишлаб чиқарувчилар ва амалдорлар синфининг шаклланa бориши ва иш қуролларининг такомиллашиб давлатлар орасидаги низоларнинг кенгайиши феодализм ва илк бозор муносабатлари юзага келган капитализм даврларида *иқтисодий муносабат шакли* юзага келди ва ривожланди. Жамият ва табиат ўртасидаги иқтисодий муносабат шакли — *фақатгина иқтисодий маданиятлашган кишиларнинг ўз иқтисодий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учунгина атроф табиатни* ***истеъмолчилик психологияси*** *позициясидан туриб фойдаланиши* натижасида атроф-муҳит ифлосланиши, ресурслар камайиши ва табиат тизимларининг ўзгаришига олиб келадиган инсонларнинг ҳаёт тарзи. Экологик тизимлар катта майдонларда ва кенг миқёсда (глобал) бузилиши куза-

1 Семенов С.А. Происхождение земледелия. — М.: Наука, 1974.

www.ziyouz.com kutubxonasi

тилади. Бу даврда гарчи инсоният тарихида илк бор ҳуқуқий элементларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда диний ва бошқа ҳуқуқ институтлари манбаларининг пайдо бўлишига қарамасдан инсонларнинг экологик онги, билими ва маданияти жуда паст эди. Тавротда ҳам, Қуръони Каримда ҳам, Инжилда ҳам одамзоднинг қиёмат кунларини табиат билан боғлаш бежиз бўлмагандир. Мисрдаги *Хеопса пирамидаларидаги тошлардан бирига, — «Инсонлар табиат кучларидан фойдалана ололмасликлари ва моддий дунёнинг асл моҳиятини тушунмасдан ҳалок бўладилар»,* — деб битилгани бежиз эмас.

Узоқ тарихий муддатни ўз ичига олган ва ҳанузгача ривожланаётган мамлакатларда ўз асоратини сақлаб келаётган иқтисодий муносабат шакли иқтисодни ҳар қандай экологиядан устувор ва экологик сиёсатдан мутлақо холилигини намоён этмоқдалар. Гарчи бундай ўлка ва мамлакатларда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш борасидаги ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар етарли бўлса-да, уларни амалий тадбиғи ишлаб чиқилмаган ёки талаблар давлат миқёсда тарғиб қилинмагандир. Акс ҳолда қандай тушуниш мумкинки, ҳақиқий демократия ва адолат мезонининг ўчоғи бўлмиш Америкада XIX аср иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида сон-саноқсиз бўлган бизонлар ёшасига қириб ташланди, ўрмонлар майдони 2 баробарга, емирилган ва ювилган ерлар 40 млн.га етган, қишлоқ хўжалиги оборотидан 50 % тупроқли ерлар чиқиб кетган.

Илмий-техника ютуқлари у даврда экологик хавфсиз муҳитни сақлаб қолишга эмас, балки глобал миқёсда қуролли тўқнашувларда ва совуқ урушларда ғолиб чиқиш, маълум бир қатламдаги аҳолини бойитишга хизмат қилган. Шунинг учун ҳам Ж.Б.Ламарк 1820-1960 йилларни «Инқилобий саноат юксалиш» даври экологик хавфсизликни кескин равишда инқирозга томон судраган даври бўлди деб айтган эди.

Шундай қилиб экологик хавфсиз муҳит инқирози кишилар фаолиятининг атроф-муҳитга антропоген таъсирининг уч оқибатлар мажмуи — табиий ресурслар камайиши, атроф-муҳит ифлосланиши ва экологик тизимларни бузилиши маҳсулидир.

Табиий ресурслар камайиши — кишиларнинг хўжалик ва бошқа ҳаётий фаолияти манбаи бўлган табиий объектларни йўқола боришидир. Мутахассисларнинг маълумотларига кўра «инсон цивилизацияси» даврида, тўғрироғи иқтисодий маданиятлашган кишиларни изчил фаолияти даврида Ер куррасидаги ўрмонларнинг 2/3 қисми кесилиб кетди, 250 хил турдаги ҳайвон ва ўсимликлар йўқ

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўлиб кетди, 3-4 млрд. гектар ер қишлоқ хўжалик оборотидан чиқазиб юборилди, атмосфера ҳавосидаги кислороднинг захираси 10 млрд.тонна камайди. Кейинги 100 йил ичида, француз олими А.Геррэннинг маълумотларига кўра, тупроқ эрозияси ва техноген бузилиши 2 млрд. гектар ерни унумдорлигини йўқотиб юборган. Шу кунларда Ер куррасида 1 дақиқада 20 та ўрмон кесилмоқда, кунига бир турдаги ҳайвонот ёки ўсимлик тури қизил китобга киритилмоқда.

Табиий ресурсларни камайиб боришидан ташқари атроф *табиий муҳитнинг ифлосланиши* экологик тизимларнинг бузилишига, модда ва энергия алмашувининг табиий ҳолатда кечишига кескин таъсир қилмоқда. Атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши деб табиий моддалар (тупроқ, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси...) таркибининг физик ва кимёвий ўзгаришига айтамиз. Агарда бундай ўзгариш инсон ҳаётининг фаолияти билан кечса — *антропоген ифлосланиш*, унинг иштирокисиз кечса — *табиий ифлосланиш* дейилади.

Атроф табиий муҳитнинг антропоген ифлосланиши иқтисодий муносабат шаклида умумий ифлосланишнинг 90-97% ни ташкил этади. Табиий моддаларнинг физик ва химик ўзгариши шаҳарларда асосан транспорт ва саноат ҳисобига (80-85 %) бўлса, аграр тегралларда қишлоқ хўжалигини (70-85%) химиялаштириш, механизациялаш, мелиоратив ва ирригацион иншоотлар қуриш ҳаддан ташқари чорва моллари туёқ сонини маълум бир майдонларда ошиб кетиши ҳисобига амалга ошмоқда. Саноат тегларида ифлосланиш металлургия ва энергетика тармоқларида жуда юқори даражададир.

Атроф-муҳитнинг табиий ифлосланиши инсон фаолиятини бевосита иштирокисиз кечадиган табиатдаги жараён ва ҳодисалар: қуёш-космик (метеоритларнинг тушиши, магнит бўрони); иқлим — гидрологик (тайфун, бўрон, сув тошқини, ҳаво температураси ва ёғин ёғишларнинг кам қайтариладиган аномал ўзгаришлари...); геологик-геоморфологик (зилзила, цунами, вулканнинг отилиши, сел кетиши, қор кўчиши, сурилма, ўпирилиш ва тош тушиши, музликларнинг бостириши...); геохимик (ер ости табиий газларнинг портлаши, шўрланиш, ботқоқликлардан заҳарли газларнинг чиқиши, сунъий материалларни коррозицияси...); биологик (ёппасига зараркунанда ҳашорат ва қумурсқаларнинг кўпайиши, ўрмонларнинг қуриб кетиши натижасидаги ёнғинлар...). Уларнинг экологик хавфсиз муҳитга таъсири иқтисодий шаклда 3-10% ташкил этади. Лекин табиатга антропоген таъсирнинг кучайиши билвосита атроф-муҳитнинг табиий ифлосланиш даражасини кундан кунга орттириб

www.ziyouz.com kutubxonasi

юбормоқда. С.М. Мягковнинг[1] маълумотларига кўра, бу ўзгаришнинг йиллик коэффициенти — 02,-0,3 бўлиб, бу кўрсатгич жараён ва ҳодисаларнинг турига қараб ўзгариб боради.

Табиий ресурсларни камайиб ва йўқолиб бориши ҳамда табиий объектларнинг ифлосланиши экологик тизимларнинг бузилишига ва экологик инқирозларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Чунки кичик ва катта экологик тизимларнинг айланиши занжирида турган бирон бир табиий объектнинг йўқолиши ёки унинг экологик хусусиятини ифлосланиш натижасида камайиб қолиши табиатни ўз-ўзини асраш, ташқи кучларга қарши туриш (буферлиги) ва қайта тикланиш хусусиятларини йўқотиб қўяди. *Экологик инқироз* — жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабат мувозанатининг барқарор равишда бузилиши натижасида атроф табиий муҳит ҳолатини ёмонлашиб бориши, давлат бошқарув ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг юзага келган ҳолатдан чиқа олмасликлари ҳамда экологик тизимларни тиклаш имкониятларининг йўқолиши, яъни табиий муҳит инқирози ва ижтимоий муҳит фалокати.

Экологик инқирозга мисол бўлиб Орол денгизи ва унинг атрофидаги ҳолатни олсак бўлади. Қачонлардир дунёда энг катта кўллар тоифасига кирган Орол денгизи 30-40 йил ичида энг шўр, ифлосланган ва халқ хўжалиги аҳамиятига кам эга бўлган ўртача кўллар тоифасига кириб қолди. Бунинг асосий сабабларидан бири Амударё ва Сирдарё сув режимини кескин ўзгариши, яъни 1982-1983 йилларга келиб уларнинг Оролга сув қуйишининг 12-13 баробарга камайиб кетишидир. Натижада сув сатҳи 16 метрга, сув юзаси 2 баробарга, сув ҳажми 4 баробарга камайиб кетди. Сувдан қуриган юза 3.3 млн.гектарни ташкил қилгани ҳолда дефляция (шамол эрозияси) натижасида тузлар минглаб километргача бўлган масофада атроф-муҳитни ифлослантирди, натижада Амударё ва Сирдарё сувларини оғир металлар, пестицид, гербицид каби кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва шўрланиши натижасида уларнинг сувини ичимлик суви сифатида фойдалана бўлмаслигини мутахассислар исбот қилиб беришди. Қачонлардир балиқчилик ва ов қилиш маскани бўлган қуйи Амударё қуриган қолдиқ кўллар ва шўрланган тупроқлар масканига айланиб қолди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги саъйи-ҳаракатлари туфайли 1995-1997 йилларга келиб Оролга сув қуйилиши 15-17 куб км.гача кўпайтирилди. Ёпиқ ҳавзанинг сув тақсимоти халқаро шартнома ва декларациялар орқали тартибга солинмоқда.

1 Меняющийся мир: географический подход к изучению. Советско— американский проект. Москва — Аризона, 1991.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Жамият ва табиат ўртасидаги иқтисодий муносабат шакли фанда янги таълимотни — «*Экология*»ни юзага келтирди. Биринчи бор «экология» сўзини фанга немис биолог олими Эрнест Геккель томонидан олиб кирилган. Чарльз Дарвиннинг тирик организмларнинг эволюцион ривожланиш қонуниятларини кенг татбиқ қилган Э.Геккель 14 сентябр 1866 йил «Умумий морфология» китобининг сўз бошида экология ҳақидаги фикрларни баён этган. Бу фан соҳаси айнан XIX асрнинг иккинчи ярмида Европа қитъасининг энг ривожланган қисмида биолог олимлар томонидан эътироф этилиши бежиз эмас эди, чунки ўша вақтда айни саноати гуркираб ривожланган Германияда атроф табиий муҳит ҳолатининг кескин равишда ёмонлашуви Рур ҳавзасида экологик инқирозли вазиятини юзага келиши, кишилар ва тирик организмлар ҳаёти билан шуғулланувчи айнан биологларни ташвишга солишга ва янги фанни олға суришга асос бўлди.

Шундай қилиб «*Экология*» тор маънода — *уйимиз ҳақидаги таълимот бўлса*, кенг маънода — *тирик организмлар яшайдиган макон ҳақидаги таълимотни англатади. Шу кунда* бу фан соҳаси *тирик организмларнинг ўзаро ва улар атрофини ўраб турувчи табиий муҳит билан муносабатлар ёки алоқадорлик қонуниятини ўрганади.*

Хўш, савол туғилади, иқтисодий муносабат шаклида экологик қонунлар бўлганми? Бўлган бўлса, нима учун улар бундай инқирозларни олдини олмаган? Биз айтиб ўтдикки, жамият ва табиат ўртасидаги иқтисодий муносабат шакли инсоният тарихи даврининг жуда катта қисмини ўз ичига олади. Қадимги диний ва мистик китобларда атроф табиат инсоннинг яшаш макони ҳақидаги фикр ва мулоҳазалар, ҳаттоки мажбурий меъёрий кўрсатмалар бўлиб келгани ҳақида маълумотлар беради. Ундан ташқари, юзлаб экологик қонунларни ўз ичида акс эттирган Совет Қонунчилиги тизимида[1] ҳам табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш нормалари кўрсатилган эди. Лекин инсонларнинг иқтисодий тафаккурлари ёки сиёсий талаблари ҳар қандай экологик талабдан юқори эди. Шунинг учун ҳам экологик қонунлар ўз йўлида, инсонларнинг ёки давлатларнинг рақобат, босқинчилик, бойиш ва қўшимча бозорларни эгаллаш сиёсати ўз йўсинида кетар эди.

Иқтисодий муносабат шакли даврига хос экологик қонунлардан Мазовларнинг XIII-XIV асрларда «Ўрмон, тур, зубр ва тарпанларни муҳофазаси», литва князи Сигизмунд-II нинг «Волок низоми»да балиқларнинг урчиш даврида ов қилиш ман этилган.

1 Об охране окружающей среды. Сборник документов партии и правительства 1917-1981 гг. — М.: Политическая литература, 1981.

www.ziyouz.com kutubxonasi

XIV асрда Францияда «Сувлар ва ўрмонлар» махсус бошқармаси тузилган бўлиб, унинг вазифаси ўрмонларни муҳофаза қилиш эди. Қадимги Вильгельм подшоҳлиги даврида кийик, ёввойи чўчқа ва ҳаттоки қуёнларни ўлдирганлари учун кишиларга ўлим жазоси белгиланган. Аммо бу қонунлар умумий атроф табиий муҳитни эмас, балки феодал мулкни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишга қаратилган эди.

Табиатни ҳудудий муҳофазалаш тўғрисида чора-тадбирлар XVI асрда Дания қироли Христиан-III қарорига биноан амалга оширилган. Худди шундай денгиз бўйидаги қумларни кўчишидан сақловчи қонунлар Пруссияда, Нидерландияда, Францияда ҳам қабул қилинган. XIX ва XX асрнинг биринчи ярмида ҳам алоҳида бир табиий объектлар ёки интеграл-ҳудудий объектлар бўйича юзлаб қонунлар ва шунга асосан бошқарув ва назорат органлари ташкил этилди. Лекин уларнинг бошқарув ва назорат функциялари сиёсий аҳволга қараб ўзгариб турар ва улар айрим мулк эгаларига хизмат қилар эди холос.

Ер курраси да экологик инқирозли объект ва ҳудудларнинг кенгайиши, оммавий касалликларни кўпайиши XX асрнинг иккинчи палласига келиб кишилар эътиборини табиатга қарашга мажбур этди. Европа, Айрим Осиё ва Шимолий Америка мамлакатларида нафақат табиатдан самарали фойдаланиш, балки уни асрашга бағишланган бир қатор қонунлар қабул қилинди ва ўша асосида экологик чора-тадбирлар амалга оширилди. Натижада табиат билан жамият ўртасида янги муносабат — иқтисодий-экологик шакл юзага келди.

Жамият ва табиат ўртасида *иқтисодий-экологик муносабат шакли — мавжуд экологик тизимни сақлаб қолиш даражасидаги кишиларнинг табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишга қаратилган ҳаёт тарзи.*

Америка Қўшма Штатлари, Япония, Швецария, Германия, Швеция каби мамлакатлар экологик қонунчилик тизими экологик муносабат шаклига мослаштирилган бўлиб, давлат томонидан кишиларнинг ҳар қандай экологик чора-тадбирлари тўлиғича қўллаб-қувватланилади. Табиий ресурсларни камайтириш, табиатни ифлослантириш нафақат фуқароларга, балки давлат идоралари ходимларига ҳам на моддий ва на маънавий фойда келтирмайди. Масалан, АҚШ «Атроф табиатни муҳофаза қилиш миллий сиёсати» (НЕПА) қонунига биноан ҳамма жисмоний ва юридик шахслар (давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳам) бирон бир табиий объектдан фойдаланишларидан аввал турли кўринишдаги тест синовларидан ўтишади ва табиатга кўрсатиши мумкин бўлган «Ариза»ни топширадилар. Бу тест синовлар нати-

www.ziyouz.com kutubxonasi

жасининг бошидаёқ 10 % «Аризалар» судлар иш фаолиятига кириб қолади. Президент ижроия қўмитаси қошидаги табиатни муҳофаза қилиш Кенгаши ҳар ойда Кенгашга келиб тушган «Аризалар» рўйхати ва судларнинг қабул қилган қарорлари тўғрисида очиқ маълумотномалар эълон қилади. Ундан ташқари табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳар бир Америка штати ўзига яраша қонун қабул қилиш имконига эга. Чунки штатдаги экологик ҳолат авваламбор маҳаллий аҳолига таъсир қилиши қонунчилик тизимни белгилаб беради.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг илк бор қабул қилган қонунларидан бири «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни. Бу қонун 9 декабр 1992 йил Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан бир қаторда қабул қилинган бўлиб, ундаги принцип ва меъёрлар табиат билан жамият муносабатлари ўзаро уйғунлашган ҳолда бўлишини тақозо қилади. Мамлакатимиз ёш, тез суръатлар билан ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига томон олға бораётган давлатлар тоифасига киради. Иқтисодий ривожланиш, вақтинчалик, жуда бой (100 га яқин минерал хом ашё туридан фойдаланилади) табиий ресурслардан фойдаланишга суянган ҳолда амалга ошмасдан иложи йўқ. Шунинг учун ҳам миллий қонунчилигимиз орқали табиат инъомларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш шакли иқтисодий-экологик кўринишдадир. Қабул қилинган экологияга оид 20 дан зиёд қонунлар табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қила олади, лекин бу қонун меъёрларини ҳаётга татбиқ қилишнинг иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий чора-тадбирларини ишлаб чиқиш шу куннинг долзарб масалалари туркумига киради.

Табиий муҳитни инқирозга, ижтимоий муҳитни фалокатга олиб келмаслик учун биз яқин келажакда экологик муносабат шаклига ўтиб олишимиз керак.

Жамият ва табиат ўртасидаги *экологик муносабат шакли* деб биз *кишиларни табиат ресурсларидан ўта самарали фойдаланишга, қайта тиклаш ва табиатни муҳофаза қилишга қаратилган ҳаёт тарзини* тушунамиз. Бундай ҳаёт тарзи мавжуд экологик тизимни соғломлаштиришга олиб келади. Экологик муносабат шаклида давлатнинг бошқарув тизими авваламбор экологик нобоп ҳудуд ва объектларни тиклашга қаратилган бўлади. Бу ерда ишлаб чиқариш технологияси биринчи навбатда кам чиқитли ёки ёпиқ ҳолда бўлишни талаб этади. Экологик онг ва маданият кишиларнинг жамиятда тутган ўрнини белгиловчи мезон омили бўлиб қолади. Экологик қонунлар ва норматив ҳужжатлар нафақат бевосита, балки билвосита ҳам экологиялаштирилган ва амалий татбиқи механизмига тўлиқ асосланган бўлишини талаб қилади. Табиий ре-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сурслардан фойдаланишни чеклаш ва табиий объектлар «реконструкцияси» бир мамлакат миқёсида эмас, балки экологик хавфли ҳудудлар бўйича амалга оширилади ва улар давлат томонидан алоҳида муҳофаза этиш объектига киришини тақозо қилади.

2-§. Жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларга нисбатан қарашлар тизими (концепциялар)

Бизнинг фикримизча миллий ва халқаро экологик-ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқишдан аввал уч асосий масалани аниқлаштириб олиш даркор. ***Биринчиси*** — *табиатга нисбатан жамиятнинг* (конкрет давлат ҳокимиятининг) *муносабат шаклини аниқлаб олиш*; ***иккинчидан*** — *жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларга нисбатан концепциясини ишлаб чиқиш*; ***учинчиси*** — *шу муносабатларни амалга оширишнинг асосий принциплар (қоидалари)ни белгилаш.* Бу баён этилган уч вазифаларни бажармаслик экологик-ҳуқуқий меъёрларни ягона бир мақсадга хизмат қилмаслигига ва оқибатда қонунларни тез-тез ўзгариб туришига, экологик меъёрларнинг амалий татбиқи қийинлашувига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, биз табиат ва жамият ўртасидаги турлича муносабат шаклларини кўриб чиқдик. Лекин инсонларнинг табиатга нисбатан дунёқарашлари, уларнинг характерига ўхшаб, турлича бўлиши табиий ҳолдир. Инсонларнинг дунёқараши, — деган эди Абу Наср Форобий, — уларнинг ташқи кўринишига ўхшаб турлича бўлади ва бу фазилат уларнинг илмига, ҳаёт тарзига, яшаш муҳитига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Биз ҳам улуғ ўрта аср файласуфи А.Н. Форобий фикрига тўлиғича қўшилиб экология борасидаги қарашлар тизимини кўриб чиқамиз. Буюк рус эколог олими Н.Ф. Реймерс[1] экология кенг маънода «инсонларни яшаб кетиши ҳақидаги таълимот» деб бежиз айтмаган. Чунки инсонларнинг чегараланган Ер куррасида яшаш муддати уларнинг экологик дунёқараши ва бу дунёқарашларнинг амалиётда татбиқ қила олиш имконияти билан белгиланади.

Экологик концепция — *табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири тўғрисидаги қарашлар тизими, яъни жамият қонунлари билан табиат қонунларининг ўзаро ҳаракат йўналишлари ўрни, аҳамияти ва моҳияти ҳақидаги дунёқараш* (2-схема).

Жамият қонунлари — кишиларнинг хатти-ҳаракатларини ёки бирон-бир объектга нисбатан муносабатини белгилайдиган ҳуқуқий-меъёрлар йиғиндиси.

1 Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология. -М.: ИЦ «Россия Молодая» — Экология, 1992.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Табиат қонунлари — кишиларни ўраб турувчи табиий муҳитда кечаётган воқеа, ҳодиса, жараёнларнинг жамият қонунларига бўйсунмайдиган ва кишилар фаолиятисиз намоён бўла оладиган кечинмаси. Табиат қонунларига: табиий омилларнинг биргаликда ҳаракат қилиши, табиий модда (сув, энергия, кислород, углерод-...)ларнинг катта ва кичик айланиши, модда ва энергия сақланиши, табиий ресурсларни камая бориши, эволюцион тезланиш, тирик организмларнинг эволюцион ривожланиши ва ҳ.к.

Таниқли эколог-ҳуқуқшунос олим В.В. Петров[1] шу кунгача бўлган экологик дунёқарашларнинг моҳияти ва мазмуни бўйича ўн кўринишини ажратади: натуралистик, истеъмолчилик, алармизм, экологик инқироз сабаблари, ҳаракатлар стратегияси, ўсиш ва органик ривожланиш, глобал бошқариш, экологик революциялар назарияси, муҳофаза қилиш ва ривожланиш, социалистик.

Натуралистик концепция — жамиятдан устун турувчи табиатни илоҳий куч, доно яратувчи, идеал борлиқ деб қарайдиган фалсафий оқимлар ва мактаблар. Бундай қарашлар тизими табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг оддий ва оддий-иқтисодий шакли давридаги кишиларга хос дунёқараш. Шунинг учун ҳам уларнинг худоси сув, олов, ер ва бошқа табиат объектлари ёки ҳодисалари бўлиб келган. Улар шу муҳитда табиатнинг бир бўлаги сифатида яшаб келганлар ва ўзгача яшашни тушуна олмайдилар ҳам.

Қадимги афсоналарга биноан[2] ер океан қаъридан чиқиб келган ва бу ер юзасида инсонлар пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам қадимги Хитой мифологиясида сув ҳаётнинг она боши, ер эса унинг маҳсули-эркаси деб айтилган. Улар бу иккала табиат объектини худо қилиб кўрсатишган, уларга итоат этганлар ва сиғинганлар.

Натуралистик концепциясига қарама-қарши дунёқараш *истеъмолчилик концепцияси* — жамият қонунларини табиат қонунларидан устун ёки кишиларни табиат устидан ҳукмронлик ғоясини илгари сурадиганлар. Бундай ғоя намоёндалари жамиятни иқтисодий муносабат шаклига олиб келганлар. Бу оқимга кирувчилар асосан бозор муносабатлари шаклланишни бошлаган капитализмнинг бошланғич даврида турган «янги бизнес» соҳибларидир. Улар ҳақида буюк америкалик ёзувчи Джек Лондон ўзининг ўлмас асарларида акс этган ва олтин орқасидан қувиб бутун борлиқ табиатни фақатгина уларнинг иқтисодий талабларини қондириш манбаи деб қарайдиганлар. Ҳозирги кунда Россиядаги «нефть» ва «газ баронлари» ҳам буларга яққол мисол бўла оладилар. Улар

1 Петров В.В. Экологическое право России. -М.: Бек, 1997.
2 Мифы народов мира. Энциклопедия. № 1. — М.: 1991.

Nizomiy nomidagi TDPU KUTUBXONASI
У-5773
www.ziyouz.com kutubxonasi

учун бойлик бирламчи, табиат ва инсонлар ҳаёти иккиламчидир.

Кишилар ва табиат ўртасидаги иқтисодий муносабат шакли бундан 20-30 йил аввал кескин экологик инқирозларга олиб келди. Бунинг ҳаммаси аҳоли орасида давлатнинг бошқарув сиёсатига нисбатан қарама-қарши ҳаракатларини юзага келтирди. Атроф табиий муҳитни ёмонлашуви ва спид каби оғир касалликларни пайдо бўлишидан ваҳимага ва ташвишга тушган кишилар экологик партия ва жамоат ҳаракатлари, уюшмаларини туздилар. Улардан бири *«Алармизм»*чилар, яъни «alarm» немис ва инглиз тилида ташвиш, ваҳима, хавотир деган маънони англатади. Улар асосан ривожланган мамлакатларда (Германия, Англия, Франция, Австрия, Россия, АҚШ, Испания...) фаолият кўрсатиб келмоқдалар. Мақсадлари — табиий муҳитда кечаётган салбий жараён, ҳодиса ва воқеаларни моҳиятини очиб ташлаш ва ноэкологик сиёсатга қарши очиқдан-очиқ курашиш. Алармизм намоёндалари ўзларининг дунёқарашлари бўйича икки оқимга бўлинадилар: *пессимистик қарашлар* — кишиларнинг яшаш муҳитини жуда мудҳиш кўрсатиб, ҳозирги цивилизация сўзсиз экологик инқирозга олиб келади, деганлар; *оптимистик қарашлар* — фақат демократик (фуқаролар) жамияти ва эркин бозоргина экологик инқирознинг олдини олиши мумкин, деганлар.

Алармизм намоёндалари маълум бир ягона партияга бирлашмаганлар ва аниқ бир дунёқарашга ҳам эгамаслар, лекин экологик инқирозни олдини олишга бор куч ва билимларини сарф қилаётган олимлар, ишчилар, маиший-хизмат ва спорт соҳасида ишлайдиган турли касб соҳиблари бўлиб, улар «Гринпис», «Яшиллар партияси», «Кедр» каби оқимларга бирлашганлар. Уларнинг сони 10 дан ошиб кетган ва ўз сафларига 30 млн.дан ошиқ кишиларни бирлаштиргандирлар.

Алармизмчиларга яқин бўлган дунёқараш — *экологик инқироз сабаблари концепцияси.* Улар ҳам экологик инқирозни келиб чиқиш сабабларини илмий-техник тараққиёт ва аҳоли сонининг тез суръатларда ўсиб кетиши деб биладилар. Цивилизация ва демографик портлаш экологик хавфсизлик даражасига тескари пропорционал равишдадир ва экологик инқироз ҳолатидан чиқиб кетиш учун демографик ҳолатни бошқариш ва табиий ресурсларга нисбатан аҳоли сонини уйғунлаштириш керак деганлар. Бундай тадбирларни олиб бориш ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий кўрсатқичлари, табиий шароити ва ресурслари имкониятларига монанд равишда олиб борилиши кераклигини эътироф этадилар.

Илмий-техник революция ва демографик портлаш оқибатидан чиқиб кетишни тавсия қилувчи ғарб социологларининг *ҳаракатлар стратегияси* намоёндалари уч йўлни маъқул кўряптилар. Бу

www.ziyouz.com kutubxonasi

йўлдаги дунёқарашлар тизими: *табиатга аралашмаслик; муаммоси бор табиат қонунларига ҳужум қилиш ёки аралашиш; атроф-муҳитга кишиларни мослаштириш орқали кишилик жамиятини бошқариш.*

Табиатга аралашмаслик концепциясини ҳаракатсизликлар стратегиясига киргазиш мумкин. Чунки, биринчидан — экологик тизимларни айрим ҳудуд ва минтақаларда бузилганлигига бефарқ, аралашмасдан қараб туриб бўлмайди. Иккинчидан — Ер куррасида яшаётган 6 млрд. аҳолини моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга мажбурмиз. Табиатга аралашмаслик принципини алоҳида бир муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар — биосфера қўриқхонаси ва қўриқхоналарда амалга оширса бўлади, лекин оммавий тарзда табиатдан ажралган ҳолда инсонларнинг ҳаётини тасаввур қилиш қийиндир.

Муаммоси бор табиат қонунларига ҳужум қилишни ёқлаб чиқадиганлар фикрлари аралашмаслик концепциясидаги фикрларга қарама-қарши бўлиб, улар табиат қонунларини, илмий-техник революция ютуқларидан фойдаланилган ҳолда, инсон ҳаёти учун хизмат қиладиган даражада ўзгартиришни таклиф қиладилар. Афсуски бу оқим намоёндалари табиат қонунларини жамият қонунларидан аввал шаклланганлиги, тирик организмлар эса ана шундай табиат жараёнлари орқали пайдо бўлганликлари ва ривожланганликларини инкор этиш, ҳозирги кўринишдаги тирик мавжудот (шулар қатори инсон)ларни генетик ўзгартириб юборишдир. Бундай ҳолат кинокўрсатувларда кенг намойиш қилинаётган «мутант» одамларни ва ҳайвонларни юзага келтиради ва табиий тизимларни ишдан чиқаради.

Атроф табиий муҳитга кишиларни мослаштириш орқали экологик инқироздан чиқиб кетишни тавсия этаётганлар бир томонлама экологик тизимларни ташқи кучларга нисбатан қарши туриш (буферлик) ва ўз-ўзини тиклаш қонуниятларига ишонган ҳолда инсонларни ҳаракат доирасини шунга монанд равишда олиб боришни тавсия этсалар, иккинчи томондан кишиларни тарихан атроф-муҳитга мослашиб боришининг эволюцион жараёнларини жадаллаштиришни ёқлаб чиқадиганлар. Бу концепция намоёндалари табиат қонунларини жамият қонунларига кўчиришга уринаётганлар десак муболаға бўлмайди. Афсуски бу қонунлар ҳозирги инсоният тарихи босқичида кўпинча бир-бирига зид ва бири иккинчисини инкор этиши мумкин. Масалан, атом энергиясидан кенг миқёсда фойдаланиш ва космик тадқиқотларни чуқурлаштириш дастурлари экологик тизимларни сақланиш қонуниятлари билан зид бўлган ҳаракатлар тоифасига киради. Инсонларни ўзгараётган табиий муҳитга мослашиши революцион тарзда эмас, эво-

www.ziyouz.com kutubxonasi

люцион тарзда, табиий танлаш орқали амалга ошиши бу жараён эмас, балки қонуниятдир. Табиат инсоннинг бир бўлаги эмас, балки инсон табиатнинг бир бўлаги эканлигини ҳеч қачон инкор қилиб бўлмайди.

Ўсиш чегараси ва *органик ривожланиш концепцияси* намоёндалари Ер курраси ресурслари имкониятларига монанд равишда, илмий-техник ва инсонларни ўсиш чегарасини белгилаш ёки бундай илмий асосланган ўсишни чегаралаш маълум бир регион (минтақа), ҳудуд ёки маъмурий чегарада амалга оширишни тавсия этади.

Афсуски, илмий-техник ривожланмасдан туриб ҳали-бери тез суръатларда ўсиб бораётган аҳолини ҳаётий эҳтиёжларини қондириб бўлмайди. Илм-фанни «консервация» қилиш ва инсонларни ўсишини «ноль» вариантга тушириш 5-10 йиллик тадбир эмас. Бу жараён узоқ ва катта куч талаб қиладиган тадбирлардандир. Чунки бу масалани биринчи навбатда аҳолиси тез ўсиб бораётган ва мусулмон диний эътиқоди кучли бўлган давлатларда амалга ошириш керак бўлади ва бу жуда мушкул ишдир. Лекин «Рим клуби» аъзоларининг модели (бунинг филиали «Тошкент клуби») жаҳон иқтисодиётининг маълум бир типдаги регионларда илмий-техник ютуқларни ҳаётга кенг татбиқ қилиш ва оилани режалаштиришни шу ердаги иқтисодий, маданий, тарихий, маънавий ҳолат даражасига қараб туриб ўсиш ва органик ривожланишни чеклашни тавсия этадиганлар.

Глобал бошқарув концепцияси — атроф табиий муҳит компонентлари ягона бир тизимда ҳаракат қилади ва улар ажралмасдир деган ғояни олға сурувчилар. Шунинг учун ҳам атроф табиий муҳитни сақлаб қолиш маълум бир ҳудуд ёки мамлакат доирасида эмас, балки халқаро миқёсда, бутун дунё ҳамжамиятининг биргаликдаги тадбири орқали амалга оширишини ёқлаб чиқадиганлар. Уларнинг намоёндалари табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш учун давлатлар устидан турувчи ягона бир ташкилотни тузишни ва бу ташкилот нафақат бошқарув, балки назорат ваколатига эга бўлишини ёқлаб чиқадилар. Уларнинг фикрича, БМТнинг ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВОЗ, МОП деган ташкилотлари, ҳозирги кунда фақаттина давлатларнинг экология борасидаги фаолиятини кузатадилар ва фактларни келтирадилар, дейдилар. Афсуски бундай оқим намоёндалари Ер курраси-даги ҳамма давлатларнинг суверен ҳуқуқи бўлмиш табиий ресурслардан ўз қонунларига биноан фойдаланиш имкониятларини осонликча бериб қўймасликларини инобатга олишмаяпти. Лекин, бизнинг фикримизча, экологик глобал бошқарув тизимига инсоният олдинми ёки кечми албатта етиб боради. Чунки маълум бир жой-

www.ziyouz.com kutubxonasi

даги экологик инқироз (Орол денгизи муаммоси, Чернобл АЭС фалокати, Охота денгизининг радиоактив моддалар билан заҳарланиши) маҳаллий экологик инқироз эмас, балки глобал таъсир кучга эга бўлган инқироз эканлиги ҳаммамизга аёндир.

Муҳофаза қилиш ва ривожланиш концепцияси намоёндалари жамиятнинг экологик талабларини иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш талабларига мослаштиришни таклиф қиладилар. Бу оқим қарашларини ривожланган «катта еттилик» давлатларида кенг тарғиб қилинаяпти. Ҳақиқатдан ҳам, бизнинг фикримизча[1], экологик тадбирлар — иқтисодлашгандир. Мисол тариқасида яна бир бор Орол денгизи муаммосига келиб тўхталамиз. Пахта яккаҳокимчилигидан Ўзбекистонда олинган даромад (1960-1987 йй.), Орол денгизи ва унинг атрофидаги экологик инқирозни тугатишга кетадиган сарф-харажатдан кўра 7-10 баробар камдир. «Экологик инқирозни олдини олиш,— дейди немис эколог олими Б.Гржимек,— унга қарши курашдан кўра доимо бир неча чандон арзонроқдир»[2].

Экологик революциялар концепцияси — сиёсий тузум ва кишиларни экологик дунёқарашларини кескин равишда — революцион йўл билан истеъмолчилик психологиясидан экологик талаблар доирасига ўтказиш. Аммо бу таклиф қанчалик яхши бўлмасин, бир қоидани эсдан чиқармасликка ундайди — кишилик жамиятида (табиатдаги сингари) революцион йўл билан бирон-бир тадбирни амалга ошириш уларда салбий оқибатларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Лекин ҳозирги экологик инқироз ҳолати экологик онг, маданият, ўқув ва тарбияни кенг миқёсда ва жадал суръатларда олиб боришни тақозо қилади. Акс ҳолда «табиатдаги тизимларни эволюцион ривожланишини орқага қайтариб бўлмайди» деган табиат қонуни ўзининг салбий кўринишларини сақлаб қолиши ва эски ижобий тизимни тиклаш имконияти бўлмаслиги мумкин.

Социалистик концепция асосчилари К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан кенг таърифланган дунёқараш атроф табиий муҳит ҳолатини инобатга олиб жамият кучларини бир меъёрда режали ривожлантиришни ёқлаб чиқадиганлар. Албатта бу дунёқараш амалда (70 йил Совет тузуми ҳукм сурганда) ўз ифодасини топа олмади. Табиатни бирон-бир мамлакатда режали муҳофаза қилиш ёки ундан фойдаланиш экологик ҳолатга эмас, балки иқтисодий -ижтимоий, сиёсий ҳолатга қараб олиб борилишини исбот қилди. Табиий ресурсларни аниқ ҳисобини олиш ва улардан режали фойдала-

1 Нигматов А.Н., Нигматова Г.Н. Атроф муҳофазасида иқтисодий механизм.// Иқтисод ва ҳисобот, 10-сон, 1997.
2 Экологические очерки о природе и человеке. (Под ред. Б.Гржимека). — М.: Прогресс, 1988.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ниш бирон-бир ҳудуд ёки мамлакатда эмас, балки бутун бир регион ёки Ер курраси бўйича глобал ҳолда амалга ошириш мумкин бўлади.

Юқорида санаб ўтилган экологик концепциялардан ташқари дунёнинг турли жойларида, турли дунёқарашга эга бўлган қарашлар тизимидаги партиялар, оқимлар, ҳаракатлар, кенгашлар, жамғармалар мавжуд. Лекин, бизнингча, ***экологик концепция*** — *табиат қонунлари билан жамият қонунларини ўзаро уйғунлашган ва илмий асосланган ҳолда ривожланишини ёқлаб чиқадиган қарашлар тизимидир.* Акс ҳолда бошқача қарашлар тизими ноэкологик концепциялар тизимига киради.

3-§. Табиатни муҳофаза қилиш принциплари

Табиат ва жамият ўртасидаги муносабат шакллари ва концепцияларидан келиб чиқадиган ҳамда экологик қонунларни мақсади ва моҳиятини белгилаб берадиган учинчи қадам — кишиларнинг жамиятдаги экологик муносабатларида амал қилиши керак бўлган асосий *принциплари* ёки *қоидалари*. Бу принциплар табиат қонуниятларига асосланган бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

1. Табиий ҳодиса ва жараёнлар кўпқирраликдир. Шунинг учун ҳам улар ҳар томонлама объектив баҳоланиши керак. Бу деган сўз ҳар бир табиий ҳодиса ёки объектга халқ хўжалигининг соҳавий заруриятига қараб ёндошиш керак. Лекин бу соҳавий ёндошув авваламбор экологик тизимларни сақлаб қолиш ва уларни қайта тиклаш нуқтаи назардан амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўрта Осиё шароитида ўрмон — қурилиш ёки химик хом ашё манбаи эмас, балки экологик тизим ёки ландшафтларни бир меъёрда ушлаб турувчи элемент сифатида қаралиши керак. Чунки бу минтақада бор-йўғи умумий майдоннинг бир фоизидан ошмайдиган сийрак дарахтзор ва бутазорлар сув ва тупроқ муҳофазасида «яшил қалқон», иқлимни мўътадиллаштирадиган компонент, аҳолини маданий дам олишини таъминлайдиган объект сифатида қарашни тақозо этади.

Сув фондидаги дарёлар Ўрта Осиё шароитида суғориш ёки рекрация манбаи эмас, авваламбор ичимлик суви ва аҳолини маиший хизмати учун мўлжалланиши керак. Чунки иссиқ иқлимли арид (қуруқ) шароитда сув аҳоли учун ҳаёт манбаидир. Сибирь, Узоқ Шарқ каби совуқ ёки нам иқлимли минтақалар учун дарёлар авваламбор аҳолини транспорт хизматини бажарувчи ва арзон энергетика манбаидир. Дарёлар инсонларнинг ҳаёти учун билвосита қишлоқ хўжалиги, металлургия, тоғ-кон саноати, химия каби

www.ziyouz.com kutubxonasi

сувни кўп талаб қилувчи халқ хўжалиги тармоқлари орқали хизмат қилади. Асосийси табиат компонентлари турли чиқитлар ёки ахлатлар ташлайдиган табиий объект бўлиб қолмаслиги керак.

Хулоса қилиб айтганда, табиий ҳодиса ва жараёнларнинг кўпқирралик принципи маълум бир табиий объектдан турли хил халқ хўжалиги соҳаларида улардан фойдаланишни инкор этмайди, лекин фойдаланишда экологик тизимларни сақлаб қолиш ёки тиклаш нуқтаи назардан устувор (приоритет) соҳаларни белгилашни тақозо қилади.

2. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш минтақавийдир, яъни маҳаллий шароитларни инобатга олган ҳолда экологик тадбирларни олиб бориш кераклиги принципи. Мамлакатимиз иқтисодий ривожининг таянчи бўлган табиат бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш уларни ҳар томонлама (иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий) баҳолашни, истиқболли йўналишларини аниқлашни, маҳаллий ва экологик шароитларини инобатга олган ҳолда амалга оширишни талаб қилади. Чунки Ўзбекистон Республикасида (умуман Ер курраси да) табиий объектларнинг сон ва сифат кўрсаткичлари майдон ва макон бўйича бир текисда жойлашмаган. Бирон-бир минтақада маълум бир табиий объект ёки ресурснинг мўллиги иккинчи бир минтақада унинг етишмаслигини қоплаб бера олмайди ёки бирон-бир минтақада экологик хавфсиз муҳит шароити иккинчи бир минтақанинг экологик инқирозини бартараф этишга асос бўла олмайди.

3. Табиий ҳодисалар ва жараёнлар ўзаро узвий боғлангандир. Биринчи экологик минтақавий принципни давоми сифатида шуни айтиш керакки, табиатнинг маълум бир объектини муҳофазалаш ёки уни бузиш қолган табиий объектларга ўз ижобий ёки салбий таъсирини албатта ўтказади, яъни «занжир реакцияси» усулида ишлайди.

Табиатда дарё ва кўлларни муҳофазалаш ўз-ўзидан ундаги балиқларни ва сув ўтларни муҳофазалашга олиб келади. Ўрмонларни асраш авваламбор улардаги ҳайвонот дунёсини сақлашга, сўнгра атмосфера ҳавосининг ва сувларнинг тозалигини ушлаб туришга, тупроқнинг унумдорлик хусусиятларини сақлаб қолишга имкон беради. Аксинча, тупроқ унумдорлигини йўқотиш, ўсимлик дунёсини сийраклашувига ва сўнгра, уларда яшовчи ва озиқланувчи ҳайвонот дунёсини камайишига ёки қирилиб кетишига олиб келади. Экологик тизимда бир объект муҳофазасини иккинчиси орқали амалга ошириш қонуниятини шакллантиради.

4. «Занжир реакцияси» қонуниятининг давоми, лекин учинчи табиат принципига қарама-қарши бўлган қоида — ***бирон-бир та-***

www.ziyouz.com kutubxonasi

биий объект муҳофазаси иккинчи бир табиий объектнинг зарари бўлиши ҳам мумкинлиги. Масалан, Африка қитъасидаги миллий боғларда ташкил этилган қўриқхоналарда филлар сонининг кўпайиб кетиши у ердаги ўсимлик дунёсини сийраклашувига ва тупроқ унумдорлигини пасайишига олиб келмоқда. Шунинг учун ҳам маълум бир объект муҳофазасига қаратилган экологик тадбирни қолган табиий объектлар имкониятларига монанд равишда ва илмий асосланган тарзда амалга оширишни тақозо қилади.

5. Юқорида зикр этилган тўрт экологик принцип бизлардан табиат муҳофазасига ***комплекс ёндошув принципини*** татбиқ қилишни тақозо қилади. Табиатни муҳофаза қилиш ва шу билан бир қаторда табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни бирон-бир соҳа ёки йўналиш бўйича тўлиқ амалга ошириб бўлмайди, балки комплекс соҳалараро бошқарув ва назорат асосида амалга оширишни талаб қилади. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг фаолияти худди шу комплекслилик принципига асослангандир.

Умуман олганда, табиатни муҳофаза қилиш бир қараганда табиий ресурслардан фойдаланишга қарама-қарши йўналишга ўхшайди. Лекин экологик тизимдаги катта ёки кичик доирадаги модда ва энергия алмашуви ҳам табиий объектларнинг бири иккинчисига таъсир этиши, яъни фойдаланиши ва муҳофаза қилиши асосида бўлади. Ҳеч қайси бир тирик мавжудот (ҳайвонот дунёси, ўсимликлар, инсонлар) атроф табиатдан фойдаланмасдан туриб ҳаёт кечира олмайди. Маълум бир экологик меъёрдаги бу ҳаракатлар экологик тизимларни ушлаб турувчи зарурий ҳодиса ва жараёнлар туркумига киради. Бундан ***бир вақтнинг ўзида табиатни муҳофаза қилиш ва фойдаланиш*** принципи келиб чиқади.

Шундай қилиб, жамиятнинг табиатга нисбатан йўналтирилган ҳаракатлари экологик принципларга ёндошган ва чуқур илмий асосланган бўлишни талаб қилади. Чунки инсон табиатнинг бир бўлаги, лекин акси эмасдир.

4-§. Ўзбекистоннинг экологик сиёсати

Ер куррасида юзага келаётган экологик нобоп муҳитнинг чуқурлашувида озми-кўпми Ўзбекистон Республикасининг иштироки бор. Истиқомат қилаётган 24 млн.дан зиёд аҳолининг ярмидан кўпроғи экологик хавфсиз бўлмаган муҳитда истиқомат қилмоқда. Орол денгизи ва унинг атрофида рўй берган экологик инқироз ҳолати Совет даврининг ноэкологик аграр ва иқтисодий сиёсатининг натижасидир. Шунинг учун ҳам давлатимиз, шахсан Президент И.А.Каримов, экологик масалаларни иқтисодий, сиё-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сий ва ижтимоий ислоҳотлар билан уйғунлаштирган ҳолда олиб боришни лозим деб топмоқдалар[1] .

XX аср охирига келиб Ўзбекистонда қуйидаги тактик ва стратегик йўналишлар ишлаб чиқилган: «2005 йилгача бўлган даврда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишнинг Давлат дастури», «Ўзбекистон Республикасида табиатни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланишнинг экологик таъминлашнинг миллий ҳаракатлар режаси», «Ўзбекистон Республикасида атроф муҳит гигиенаси бўйича миллий ҳаракатлар дастури», «Биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича миллий стратегия ва режа». Бу ҳужжатларда давлатимизнинг жамият ва табиат ўртасидаги муносабат шакли, ҳозирги кунда ва келажакда қандай бўлиши, Ўзбекистоннинг экологик концепцияси, мақсади ва принциплари белгилаб берилган. Экологик мақсад ва вазифаларни амалга оширишнинг тактик ва стратегик ҳаракатлар дастури ва йўналишлари кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси ***экологик сиёсатининг асосий мақсади*** *— кишиларнинг ҳаётий зарур бўлган экологик хавфсиз муҳитини таъминлаш учун табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, яъни табиат билан жамият ўртасидаги иқтисодий -экологик муносабат шаклини қўллаш.*

Биз биламизки, мустақиллик давригача Ўзбекистон ҳудуди Чор Россияга, сўнгра Совет Иттифоқининг хом ашё етиштириб берадиган чекка ўлкаси бўлиб ҳисобланган. Шунинг учун ҳам табиий ва минерал хом ашё заҳираларидан максимал ҳолда экстенсив усулда фойдаланилган, яъни иқтисодий муносабат шаклида бўлган. Бундай тоталитар тузумдаги муносабат шаклидан бирданига экологик муносабат шаклига, жамиятда на иқтисодий, на ҳуқуқий, на ижтимоий-маданий асоси яратилмай туриб ўтишни, ҳаттоки назарий жиҳатдан ҳам амалга ошириб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси танлаган йўли табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни иқтисодий-экологик шакли, яъни босқичма-босқич экологик муносабат шаклга ўтишга асос бўлмоғи даркор.

29 август 1997 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Миллий хавфсизлик Концепцияси тўғрисида»ги Қонунида мамлакатимизнинг экологик концепцияси берилган бўлиб, унда қуйидагиларга эътибор берилган[2]:

— шахснинг ҳаётий зарур эҳтиёжи бўлган кишиларни соғлигини муҳофаза қилиш ва инсонларнинг турмуши учун оптимал ҳолатдаги экологик шароитларни яратиб бериш;

1 Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: Ўзбекистон, 1998.
2 Национальный доклад «О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан». -Т.: Chinor ENK, 1998.

www.ziyouz.com kutubxonasi

— жамиятнинг ҳаётий зарур эҳтиёжи бўлган оилани ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, мўътадил экологик вазиятни ташкил этиш, аҳолининг соғлигини таъминлаш, жисмоний бақувват авлодни шакллантириш;

— давлатнинг ҳаётий зарур эҳтиёжлари бўлган барқарор ривожланиш, минтақавий иқтисодий ҳолатни мўътадиллаштириш, соғлом ҳаёт тарзини шакллантириш.

Шундай қилиб Ўзбекистон учун ягона бўлган шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий зарур эҳтиёжларидан бири — *экологик хавфсиз муҳит миллий хавфсизликнинг ажралмас бир бўлагидир*. Республикамиз экологик сиёсатининг асосий мақсадини бажармоқ учун органик ривожланиш билан бир қаторда муҳофаза қилиш ва ривожланиш концепциясини қўллашни маъқул деб топган. Бу деган сўз шахс, жамият ва давлатнинг экологик талабларини минтақалар бўйича иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш талабларига мослаштириш керак.

И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» деган асарида ҳамда «2005 йилгача бўлган даврда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишнинг Давлат дастури»да юқорида айтилган мақсад ва концепцияларни амалга оширишнинг асосий чора-тадбирлари қуйидагилардан иборат:

— экологик технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, халқ хўжалик тармоқларидаги табиий жараёнларнинг кескин бузилишига олиб келадиган барча заҳарли кимёвий моддаларни қўллаш устидан қаттиқ назорат ўрнатиш. Атмосфера ҳавоси ва сувларни инсоннинг ҳаётий фаолияти учун зарарли ёки салбий таъсир этадиган моддалар билан ифлослантиришни тўхтатиш;

— қишлоқ хўжалик экинларини, энг аввало, ғўзани суғоришда сувни тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш. Коллектор-зовур сувларини дарёлар ва сув омборларига ташлашни тартибга солиш ва оқава сувларни чиқариб юборишни батамом тўхтатиш зарур;

— саноат корхоналарида атмосферага, ҳавосига, сув ҳавзаларига ва тупроққа ифлослантирувчи ҳамда зарарли моддаларни ташлаганлик учун солинадиган махсус солиқдан кенг фойдаланган ҳолда масъулиятни ошириш даркор. Уларда замонавий, самарали тозалаш қурилмалари тизимини жорий этиш керак. Бошланғич хом ашёдан тайёр, пировард маҳсулот олганга қадар комплекс фойдаланишга имкон берадиган янги, замонавий, экологик жиҳатдан самарали ускуналарни ўрнатиш лозим;

— қайта тикланадиган захираларни қайта ишлаб чиқаришнинг табиий равишда кенгайишини таъминланган ҳамда қайта

www.ziyouz.com kutubxonasi

тикланмайдиган захираларни қатъий мезон асосида истеъмол қилган ҳолда табиий захираларнинг ҳамма турларидан оқилона фойдаланиш даркор;

— фойдали қазилмалардан оқилона фойдаланиш керак. Бошланғич хом ашёдан тўлиқ фойдаланишни таъминлаш даркор ва унинг учун эскирган ускуналарни алмаштириш, янги технологияларни жорий этиш, айрим цехлар, участкалар ва корхоналарни реконструкция қилиш асосида фойдали қазилмаларни саноат усулида янада тўлиқ ва оқилона қазиб олиш муҳим вазифадир. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун тоғ-кон саноатининг чиқиндиларини ўзлаштиришни янада кенгайтириш ҳамда бузилган ерларни қайта яроқли ҳолга келтириш (рекультивация қилиш) муҳим аҳамиятга эга;

— кенг майдонлардаги табиий шароитларни табиий захиралардан самарали ва комплекс фойдаланишни таъминлайдиган даражада аниқ мақсадли, илмий асосланган тарзда ўзгартириш (дарёлар оқимини тартибга солиш ҳамда сувларни бир ҳавзадан иккинчисига ташлаш, ернинг сув-физик хусусиятларини яхшилаш, сув чиқариш тадбирларини ва шунга ўхшаш тадбирларни амалга ошириш) лозим;

— жонли табиатнинг хилма-хиллигини сақлаш, табиий генофондни маданий экинлар ва ҳайвонларнинг янги турларини кўпайтириш ҳисобига бошланғич база сифатида сақлаб қолиш керак;

— қурилиш ва ободонлаштиришни режалаштиришнинг илмий асосланган, ҳозирги замон урбанизациясининг барча салбий оқибатларини бартараф этадиган тизимини жорий этиш йўли билан шаҳарларда ва аҳоли пунктларда экологик хавфсиз муҳитни таркиб топтириш;

— жаҳон жамоатчилиги эътиборини минтақанинг экологик муаммоларига қаратиш лозим. Орол муаммоси бугунги кунда чинакам кенг кўламли, бутун сайёрамизга дахлдор муаммо бўлиб қолганлигини, унинг таъсири ҳозирнинг ўзидаёқ биологик мувозанатни бузаётганлигини, бепоён ҳудудларда аҳолининг генофондига ҳалокатли таъсир кўрсатаётганлигини назарда тутиш лозим;

— халқаро тузилмаларнинг захиралари, имкониятлари ва инвестицияларини ана шу муаммоларни ҳал қилишга жалб этиш — биринчи даражали вазифадир.

Экологик хавфсизликни таъминлаш ва юқорида айтиб ўтилган мўлжалланган тадбирларни амалга ошириш учун «Табиатни муҳофаза қилишнинг Миллий Дастури»да қуйидаги принципларга амал қилишни тавсия этилган:

— давлат экологик ислоҳотларнинг йўлбошловчиси бўлмоғи даркор;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— экологик харажатларни молиялаш ва унинг янги схемаларини жалб қилиш;

— макроиқтисодий ва соҳавий экологик сиёсатни такомиллаштириш;

— қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни экологиялаштириш;

— атроф табиий муҳит сифатини яхшилаш мақсадини қўйиш ва стандартлаштириш;

— ишлаб чиқаришнинг экологик талабларини чуқурлаштириш ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикасининг юқорида айтиб ўтилган экологик сиёсатини амалга оширувчи табиат ва жамият ўртасидаги муносабат шакли, табиат қонуниятларига жамият қонунларини мослаштириш, экологик чора-тадбирлар ва асосий танланган тамойилларнинг ҳаётга татбиқ қилиш механизми ишлаб чиқилса ва амалиётда улар ўз тадбиғини топса, сўзсиз, бизнинг мамлакатимиз яқин келажакда экологик муносабат шаклига ўтиб олиши мумкин. Бундай сиёсат шахснинг, жамиятнинг ва давлатнинг ҳаётий зарур бўлган миллий хавфсизлигини таъминлашда катта омил бўлиб хизмат қилишига ҳеч шубҳа йўқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ИККИНЧИ БОБ

ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИНИНГ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

1-§. Экология ҳуқуқининг тушунчаси, хусусиятлари ва умумий экология тизимида тутган ўрни

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик турли йўналиш ва шаклларда узоқ вақт давомида амалга оширилиб келинмоқда.

Асрлар давомида инсоният табиат қонуниятларига мослашиб, ўзининг турли эҳтиёжларини қондириш учун табиатдан фойдаланиб, унга таъсир ўтказмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамият аъзолари онгининг тобора такомиллашиши, янги меҳнат қуролларининг ихтиро этилиши ўз навбатида, инсоннинг турли эҳтиёжларининг ривожланишига олиб келди. Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш учун табиий ресурслардан фойдаланиб салбий таъсир кўрсата бошлади. Жамият аъзоларининг табиатдан фойдаланиш бўйича эҳтиёжларининг ошиши, табиий ресурслардан фойдаланиш қуроллари, яъни техникавий воситаларнинг такомиллашишига олиб келди. Ушбу ҳолат ўз навбатида табиатга жамият томонидан бўладиган таъсирларнинг бир неча баробар кўпайишига олиб келди. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрларда инсон тафаккурининг ривожланиши илм-фаннинг тараққий этиши ўз навбатида инсоннинг турли эҳтиёжларини қондиришга, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Албатта, янги технологик жараён иш унумдорлиги, иқтисодий даромадни кўпайтириши билан бир қаторда табиий ресурсларнинг ҳолатига салбий таъсирларни оширишга, шунингдек табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро мувозанатни бузилишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам табиат ва жамият ўртасидаги муносабатнинг шундай йўлга қўйилиши керакки, ўзаро таъсирлар натижасида табиий ресурс, экологик тизимлар ҳолати ва аҳолининг соғлиги, ҳаёти ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларининг даражасига бўладиган салбий оқибатларни иложи борича камайишига олиб келиниши зарурдир.

Муҳим табиий ресурслар ҳисобланган ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий захиралларнинг инсон, жамият ҳаётида тутган ўрни беқиёсдир.

Шунинг учун ҳар қандай жамиятда табиатдан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, табиат захираларини келажак авлодга мерос қилиб қолдириш устувор вазифалардан бири ҳисобланади. Та-

www.ziyouz.com kutubxonasi

рихга назар солиб, фикр қиладиган бўлсак табиат-жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар жамият ҳаётининг турли босқичларида турлича шаклларда олиб борилган, ҳар бир тарихий ривожланиш босқичида турли фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг қоида-талаблари жорий этилиб келинган. Демак, жамиятда ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш юзасидан ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиниб, табиат-жамият тизимида мувозанатни сақлашга хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, табиатдан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий чора-тадбирлар тизими ва уларнинг таъсир доираси ҳар бир тарихий босқичда мавжуд илм, фан ва техника ривожланиши ҳамда атроф табиий муҳит ҳолатининг даражасига боғлиқ бўлади.

Шунинг учун ҳам XX асрда амалга оширилган фан-техника революцияси натижасида яратилган янги техника воситалари, ишлаб чиқариш объектлари ўз навбатида табиатга бўлган таъсирини ошиши мисли кутилмаган экологик салбий оқибатларни келтириб чиқарди.

Экологик муносабатларни тартибга солишга қаратилган ижтимоий-ҳуқуқий чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилди ва амалга оширила бошлади.

Ушбу ҳолат экологик ҳуқуқий муносабатлар доираси ва даражасини ўрганувчи экология ҳуқуқи фанининг пайдо бўлиши ва ривожланишига зарурият яратди.

Экология ҳуқуқи – табиат билан жамият ўртасида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий томондан тартибга солишни ўрганувчи фандир.

Экология ҳуқуқи бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг мустақил ҳуқуқ тизимида ўз ўрни ва салоҳиятига эга бўлган алоҳида йўналиш ва хусусиятларга эга бўлган ҳуқуқ соҳаси ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг моҳияти тартибга солинаётган ижтимоий муносабатлар доираси ва даражасига боғлиқ бўлади. Шу жумладан, экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг соҳаси сифатида тартибга солаётган ижтимоий муносабатларнинг кенглиги, мураккаблиги, хилма-хиллиги ва ўзига хос хусусиятлари билан бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради.

Ҳаммамизга маълумки, давлат ва ҳуқуқ назариясига асосан ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнида тутган ўрни ва иштироки даражаси доираси нуқтаи назаридан

www.ziyouz.com kutubxonasi

мустақил ва комплекс (мажмуалашган ёки кенг қамровли, кенг тармоқли) ҳуқуқ соҳаларига бўлиниши мумкин. Мустақил ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни асосан ўзининг кучи, имкониятлари даражасида тартибга солади. Масалан, маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи ва бошқалар.

Кенг қамровли (комплекс) аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни тартибга солишда бошқа ҳуқуқ соҳаларининг ҳуқуқий қоида-талаблари ва тамойиллардан фойдаланади.

Экология ҳуқуқи ҳам табиат-жамият тизимидаги глобал аҳамиятга эга бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солишда биринчи навбатда экологик умум мажбурий аҳамиятга эга бўлган тамойил, усул ва қоида-талаблардан фойдаланади, иккинчидан, ушбу мураккаб экологик муаммоларни ҳал қилиш, уларнинг ҳуқуқий тартиботини таъминлашда ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг бошқа соҳаларининг куч ва имкониятларидан фойдаланади. Чунки, экология ҳуқуқи ҳал қилишга қаратилган экологик муаммо ва вазифаларнинг кўлами кенглиги, мураккаб ва аҳамиятлилиги сабабли фақатгина жамият ҳаётининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий жабҳаларида мавжуд бўлган барча восита чора-тадбирларни сафарбар қилиш орқали экологик муносабатларни тартибга солиш мумкин.

Шунинг учун ҳам экологик муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ижтимоий муносабатларни тартибга солишда экологик тамойил, қоида ва талаблар билан бир қаторда бошқа ҳуқуқ соҳалари, яъни маъмурий, жиноий, фуқаролик, меҳнат ва хўжалик-ҳуқуқий восита ва қоида-талабларидан фойдаланади.

Демак, экология ҳуқуқи — табиат ва жамият тизимида пайдо бўладиган экологик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган кенг қамровли ва кўп тармоқли ҳуқуқ соҳаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир фан ёки ҳуқуқ соҳаси ёки ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнида тутган ўрни ва тартибга солинаётган муносабатларнинг кўламига кўра ўзига хос хусусиятларига эга бўлади.

Шу жумладан экология ҳуқуқи ҳам биринчи навбатда ҳуқуқ тизимининг алоҳида соҳаси сифатида бошқа ҳуқуқ соҳалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойил, шакл ва қоидалардан фойдаланиб, ривожланиб бормоқда. Шунинг билан бир қаторда экология ҳуқуқи тартибга солаётган ижтимоий муносабатлар табиат қонуниятлари, табиий ресурслар, экологик тизим ва компонентларга таъсир этиш, яъни ҳолатининг ёмонлашиши, миқдорининг камайиши, мувозанат-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нинг бузилиши, турларнинг йўқолиб кетиши ва ҳоказолар каби жараёнларда пайдо бўлади. Ҳаммамизга маълумки, инсон табиат маҳсули, унинг бир қисми, табиат қонуниятлари доирасида шаклланган, ривожланаяпти ва тараққий этиб боради. Бир сўз билан айтганда «Табиат-жамият» тизимида табиат беқиёс даражада устун ҳуқуққа, кўламга ва салоҳиятга эгадир. Шунинг учун ҳам жамият ўз тараққиётига эришмоқчи бўлса, албатта табиатнинг муқаддас, устувор қонуниятларини англаши, эътироф этиши, ўз хатти-ҳаракатларини мослаштириши ва энг муҳими ўз эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ ҳаракат йўналишлари табиатнинг ҳолатига боғлаб ривожлантириши лозим бўлади. Кўриб турибмизки, экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда табиий қонуниятларнинг устуворлиги ўз навбатида экология ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилувчи, ажралиб турувчи хусусиятлари мавжудлигини тақозо этади. Ушбу хусусиятлар биринчидан, экологик муносабатларни тартибга солишда табиат қонуниятларини устунлигини таъминлаш; иккинчидан, жамият ҳаётида шаклланган экологик умуммажбурий тамойил, қоида-талабларнинг ижтимоий муносабатларини тартибга солишда қўллаш; учинчидан, экологик муносабатларни тартибга солиш механизмида конституциявий, маъмурий, меҳнат, жиноий, фуқаролик, хўжалик-ҳуқуқий чора-тадбирларидан фойдаланиш ва тўртинчидан, экологик муаммоларни ҳал қилишда жамият ҳаётида ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий жабҳаларини чора-тадбирларини кенг сафарбар қилиш билан белгиланади. Экология ҳуқуқи мураккаб таълимот тизимига эга бўлиб, табиат қонуниятлари ва жамият қонунларининг ўзаро мослашиши, мувофиқлашиши натижасида шаклланади, ривожланяпти ва тараққий этади. Шунинг учун ҳам табиатда бўладиган ўзгаришлар, воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ назарий таълимот ва билимлар ўз навбатида жамиятнинг табиат сир-асрорлари, илмини чуқурлаштиришга хизмат қилади. Чунки, табиий билимларни ўрганиш ўз навбатида жамиятнинг табиат билан бўладиган ўзаро муносабатларини уйғунлаштиради, ҳар бир давлат экологик сиёсатининг йўналишларини оқилона белгилашга хизмат қилади.

Бугунги кунда табиат қонунларини ўрганиш табиий ресурсларнинг ривожланиши, ўзаро боғлиқлигининг даражаси экологик тизимдаги муайян табиий ресурс, тур ва компонентлар сифат ва миқдорий ўзгаришлари, уларга бўладиган таъсир доираларини аниқлаш ёки бир сўз билан айтганда табиат илмини ўрганишда табиий фанлар тизимида ўз йўналиши, хусусиятларига эга бўлган экология фани тобора ривожланиб бормоқда.

Биз экология ҳуқуқи фанини чуқурроқ ўрганмоқчи бўлсак,

www.ziyouz.com kutubxonasi

авваламбор «Экология фани» ҳақидаги умумий тушунча ва йўналишларини етарли англашимиз керак бўлади.

Экология — мураккаб тизимга эга бўлган, тирик организмларнинг яшаш шароити ва шу организмларнинг ўзлари яшаб турган муҳит билан ўзаро мураккаб муносабатларини ўрганувчи фандир.

1866 йилда немис биологи ўз илмий асарида биринчи бўлиб «Экология» атамасини фанга киритиб, унинг маъносини тирик организмларнинг ўзаро ва уларнинг яшаш муҳити билан боғлиқлигини ўрганувчи таълимот сифатида ифодалайди.

Экология атамаси юнонча «oikos» — турар жой, яшаш муҳити, уй, — «logos» — таълимот, деган маънони билдиради. Бир сўз билан айтганда, экология биз яшаб турган муҳит, уй, ватанимиз ҳақидаги фандир.

Илм, фан-техниканинг ривожланиши табиат ҳақидаги билимларнинг кенгайиши ва ўз навбатида табиат-жамият тизимидаги ўзаро таъсирларнинг кескинлашиши экологиянинг биология фанининг кичик бир қисмидан ажралиб, алоҳида фан сифатида ривожланишига олиб келди. Экология — табиат фанларининг барча соҳа ва тармоқларига кириб бориб, жамият ҳаётининг муҳим жабҳалари ҳисобланган иқтисодиёт, сиёсат, маънавият-маданият, ижтимоий мажмуаларни қамраб олди. Табиат ва жамият ҳаётининг барча соҳа ва йўналишларини қамраб олган ушбу жараён, яъни «Экологиялизациялаштириш» асосида бугунги кунда мураккаб тизимга эга бўлган, глобал аҳамиятдаги экология фани шаклланди. Экология фани ҳозирги кунда 70 га яқин «Табиат-жамият тизимида» ги таълимот ва ғоялар мажмуасини ўз ичига олади, яъни, одам экологияси, иқтисодиёт экологияси, муҳандислик экологияси, агро экология, кимёвий экология, ҳуқуқий экология ва бошқалар. Демак, экология ҳуқуқи фани глобал аҳамиятдаги экология фанининг таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг билан бир қаторда экология ҳуқуқи фанини олдида «Табиат-жамият тизими» да турли шакл ва йўналишларда пайдо бўладиган ўзаро таъсирларни барқарорлаштириш, ҳаракат йўналишларини аниқлаш, жамият аъзоларининг табиатдан фойдаланиш билан боғлиқ эҳтиёжларини қондириш меъёрларини ўрнатиш, табиат қонунлари даражасида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш талабларини белгилаш каби маъсулиятли вазифаларни юклайди.

2-§. Экология ҳуқуқи фанининг ривожланиши тарихи

Ҳаммамизга маълумки, табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсирини кузатиш, тадқиқ этиш узоқ тарихий жараёнига эгадир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Юқорида таъкидланганидек, экология атамаси 1866 йилда фанга кириб келди ва экология фани биология таркибидан ажралиб чиқди ва ўз йўналишлари бўйича ривожланиб бормоқда. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсоннинг табиат илмига бўлган қизиқиши, табиий ресурсларнинг ҳолатини кузатиш, ўрганиш, табиат бойликларини асраб-авайлаш, муҳофаза қилиш билан боғлиқ таълимотларни жамият ривожланиш тарихининг барча босқичларида кузатишимиз мумкин.

Инсоннинг табиат билан боғлиқлиги нафақат махсус тадқиқотларда, балки жамият аъзоларининг турмуш тарзи, диний ва ижтимоий урф-одатлари билан боғланиб кетганлигини кузатишимиз мумкин.

Жамиятнинг табиатга бўладиган ўзаро таъсир доираси ва даражасини инсон онги, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари такомиллашуви билан боғлаб кузатишимиз мумкин.

Янги меҳнат қуроллари, фан-техника кашфиётлари ўз навбатида табиий ресурслардан кўпроқ фойдаланиш, турли эҳтиёжларни қондиришни таъминлайди ва ўз навбатида табиий ресурслар ҳолатига бўладиган салбий таъсирлар даражасини ошириб борди. Табиатга бўладиган зарарли ва хавфли таъсирларни камайтириш, уларни олдини олиш, табиат бойликларининг ҳолатини яхшилаш билан боғлиқ изланиш, тадқиқот, таълимотлар ривожланиб бораверади. Ушбу жараён ўз навбатида табиат-жамият тизимидаги муносабатларни такомиллаштиради, экологик билимларнинг ривожланишига олиб келади.

Табиатда бўладиган ўзгаришларни кузатиш, уларнинг ҳолатини тадқиқ этишда хорижий олимлар қаторида бизнинг юртимиз олим ва алломалари Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абдураззоқ Самарқандий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Султон Балхий, Маҳсуд ибн Вали ва бошқалар улкан ҳисса қўшганлар.

Шуни таъкидлашни истардикки, XIX асргача табиат билан жамият ўртасидаги муносабатлар кескинлашмаган, салбий таъсирлар доираси кенгаймаганлиги, бир сўз билан айтганда табиий-ижтимоий зарурлятнинг мавжуд эмаслиги табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ таълимотлар алоҳида, махсус олиб борилмаган. XIX асрдан бошлаб илм-фанда янги кашфиётлар, янги меҳнат қуроллари, техника воситалари пайдо бўлиши табиат-жамият ўртасидаги муносабатлар тизимига кескин бурилиш ясади. Табиатга бўлган жамиятнинг таъсирлари, яъни антропоген таъсирлари ортиб бораверди. Бу эса ўз навбатида экология фанининг ривожланишига олиб келди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Экология ҳуқуқи — табиат билан жамият ўртасида ўзаро таъсирлар натижасида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга солишни ўрганувчи фан ва ҳуқуқ тизимининг алоҳида соҳаси сифатида ўз ривожланиш тарихига эгадир.

Биз табиат-жамият тизимидаги қадимий-тарихий жараённи ўрганишни осон бўлиши мақсадида шартли равишда уч босқичга бўламиз:

1. Социалистик тузумгача бўлган бой тарихий давр (1917-1924 йилларгача бўлган босқич);
2. Социалистик тузум (1924-1990 йилгача);
3. Мустақиллик даври 1991 йилдан ҳозиргача.

1-бой тарихий босқич эрамиздан аввалги минг йилликлардан XX асрнинг 20-йилларигача бўлган даврни ўз ичига олиб, табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоида-талабларининг турли-туманлиги, ўзига хос хусусиятларини кузатишимиз мумкин.

Жамиятнинг табиат билан боғлиқ муносабатини тартибга солиш одамлар қабила-қабила бўлиб бирлашиб, ўз ҳудудларида ер, ўрмон, ҳайвонот дунёси ва ресурсларидан фойдаланиш қоида-талаблари жорий қилиниб келинган.

Инсон онгининг ривожланиши, янги меҳнат қуролларининг вужудга келиши, табиат бойликларидан фойдаланиш миқдори ва ўз навбатида таъсир кўрсатиш даражаси ортиб боради.

Юртимизда давлатчилик шакллана бошлаши, ривожланиши билан жамиятдаги ҳуқуқий муносабатлар такомиллаша боради. Ушбу ҳуқуқий муносабатлар тизимида ер, сув, ўрмон ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг қоида-талаблари ҳам такомиллашиб боради. Тарихий меросимиз ҳисобланган «Авесто» ва бошқа диний урф-одатларда ҳам табиатдан фойдаланиш билан боғлиқ қоидаларни учратишимиз мумкин. Албатта, ушбу қоидалар махсус қоида сифатида шаклланмаган бўлса-да жамият аъзоларининг табиатга бўлган муносабатини тартибга солиб туришга хизмат қилган.

Табиатдан фойдаланиш қоида-талаблари жамият аъзоларининг диний қоида-талаблари, урф-одатларига, аҳолининг турмуш тарзига айлана бориб, инсоннинг табиатдан фойдаланиш, уни авайлаб асраш билан боғлиқ мажбуриятлари, жавобгарлик чоралари белгиланиб борилади.

Айниқса, эрамизнинг ўрта асрларида давлатчиликнинг ривожланиши ва тараққий этишида табиий ресурсларнинг аҳамияти чексиз ҳисобланиб, ер-сувдан фойдаланиш қоида-талаблари ривожлана боради. Айниқса, мусулмон ҳуқуқининг манбалари ва бошқа тарихий-ҳуқуқий аҳамиятдаги меросимизда ер-сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш талаблари, уларни муҳо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

фаза қилиш мажбуриятлари, жавобгарлик чоралари каби қоидалар белгиланган бўлиб, ушбу соҳада муносабатларни тартибга солиш катта аҳамиятга эга ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 20-йилларигача босиб ўтилган бой тарихий эволюцион жараёнида табиатдан фойдаланиш, буларни асраб-авайлаш билан боғлиқ умуммажбурий аҳамиятга эга бўлган қоида-талаблари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, биринчидан, ушбу қоида-талаблар алоҳида махсус тизимга эга бўлмай, мулк билан боғлиқ қоидалар тизимида ривожланган, иккинчидан, табиат бойликларидан фойдаланиш ва уларни асраб-авайлаш қоида-талаблари аҳолининг маданияти ва турмуш тарзига сингиб кетганлиги, ўз навбатида ҳуқуқий муносабатларни ривожлантиришга хизмат қилган.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, заминимизда социалистик тузумнинг ўрнатилиши, Ўзбекистон ССР нинг иттифоқдош республикалар таркибида аграр давлат сифатида ижтимоий-иқтисодий ривожланиши табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш янги ҳуқуқий қоида-талабларнинг жорий этилиши билан боғлиқдир.

1917 йилда Ер ҳақида Декретнинг имзоланиши ўша тузум учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ерга нисбатан хусусий мулк шаклининг бекор қилиниши, помешчиклар, ер эгаларининг ерлари миллийлаштирилиши, яъни давлат тасарруфига ўтиши, ерларни ишчи, деҳқонларга берилиши каби тамойиллар белгиланган. Ушбу декретга асосланиб, ер кодекси, ер ости бойликлари ҳақида, ўрмон ва сув ресурслари ва табиий объектлардан фойдаланиш ҳақидаги низомлар қабул қилинди.

1999 йилда Ўзбекистон ССР нинг ер-сув кодекси қабул қилиниши ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш муносабатларини тартибга солувчи биринчи кодификациялашган ҳужжат ҳисобланади.

1941 йилда Ўзбекистон ССР нинг «Қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги қонуннинг қабул қилиниши эса ўз навбатида қишлоқ хўжалигида ер ва сувдан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг ривожланишини кўрсатади.

1957-1963 йилларда барча иттифоқдош республикаларда, шу жумладан Ўзбекистон ССР да ҳам «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни қабул қилиниб, биринчидан, табиатни муҳофаза қилишнинг тамойиллари, асосий қоида-талаблари мустаҳкамланади, иккинчидан, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва ўрганишда алоҳида урғу берилади.

Халқ хўжалик мақсадларида табиий ресурслардан кенг фой-

www.ziyouz.com kutubxonasi

даланиш ўз навбатида табиий ресурслар ҳолатининг ёмонлашишига, табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий-иқтисодий зарурияти пайдо бўла бошлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 1963 йилгача ер, ер ости бойликлари, ўрмон, сув ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий-назарий асослари «Ер ҳуқуқи» фани дастурида белгиланган эди, яъни бир сўз билан айтганда, табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати «Ер ҳуқуқи» фани тизимида ўрганилиб келинди. Бу ҳолат табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш назарий-амалий жиҳатдан кенг миқёсда ўрганишга имкон бермас эди.

1963 йилдан Иттифоқ миқёсида «Табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш» ўқув дастури тасдиқланиб, табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишлари илмий-амалий жиҳатдан асосланиб берилади.

Фан-техниканинг тобора ривожланиб бориши, халқ хўжалиги тармоқларида ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши, қишлоқ хўжалигида пахта «яккаҳокимлиги» нинг илгари сурилиши, механизация ва мелиорация тизимларининг ривожланиши ўз навбатида табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш заруриятини талаб қила бошлади.

1986 йилда «Ер ҳуқуқи» фани ва «Табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш» махсус курси ўрнига «Табиий ресурслар ҳуқуқи ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳуқуқи» ўқув дастури тасдиқланиб, барча «иттифоқдош» республикаларда, шу жумладан, бизнинг республикамиз олий юридик ўқув юртларида назарий-ҳуқуқий асослари ўрганила бошланди.

1986 йилларда «совет» лар давлатининг кўплаб минтақаларида, айниқса Ўзбекистонда 30-40 йил давомида олиб борилган нотўғри экологик сиёсат оқибатида экологик муаммо кескинлашиб, Орол денгизи ва оролбўйи минтақасида, Навоий, Бухоро, Сариосиё, Бекобод, Чирчиқ каби вилоят ва шаҳарларда ерларнинг шўрланиш даражаси, сувларнинг ифлосланиши, атмосфера ҳавоси ҳолатининг ёмонлашиши, аҳолининг ҳаёти ва соғлиги даражасининг пасайиши, турли касалликларнинг кўпайиши каби салбий ҳолатлар пайдо бўлган эди. Мана шундай шароитда «Табиат-жамият» тизимидаги ўзаро муносабатларни, биринчи навбатда табиатнинг устуворлигини тан олиш тамойилининг жорий этилиши асосида табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқий асосларини ўрганишни тақозо этади.

1987-1989 йилларда юрист-эколог олимлар томонидан «Экология ҳуқуқи» ўқув дастурини жорий этиш ва экологиянинг ҳуқуқий асосларини яратиш ғояси илгари сурилиб келди ва баъзи республикаларда жорий этила бошлади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбекистон Республикасида «Табиат-жамият» тизимидаги ўзаро муносабатларининг илмий жиҳатдан асосланган ҳуқуқий асосларини яратиш 1991 йилда республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг амалга ошира бошланди.

1991 йилда Тошкент Давлат Юридик институтининг Илмий Кенгаш қарори билан «Экология ҳуқуқи» фанининг ўқув дастури тасдиқланди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Давлат санитария назорати тўғрисида», «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисида» ги қонунлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш қонунчилиги ҳужжатларининг қабул қилиниши Ўзбекистон Республикаси «Экология ҳуқуқи» фанининг ҳуқуқий асосларини яратди.

1999 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури» асосида бакалавриат ва магистратура тизимлари учун «Экология ҳуқуқи» ўқув Дастури ҳамда ушбу дастурни янада ривожлантириш мақсадида «Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик», «Ер ҳуқуқий муаммолари» каби махсус ўқув курслари дастурлари ишланиб чиқилди ва тасдиқланди.

Ҳозирги кунда «Табиат-жамият» тизимидаги ўзаро муносабатларни ҳуқуқий жихатдан тартибга солишнинг илмий-амалий асослари «Экология ҳуқуқи» фани асосида олиб борилмоқда.

3-§ Экология ҳуқуқининг асосий йўналишлари ва предмети

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсирлар натижасида турли ижтимоий муносабатлар пайдо бўлади. Ушбу соҳада ижтимоий муносабатларни биз ижтимоий-экологик муносабатлар деб атаймиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ижтимоий-экологик муносабатлар шакли, мазмуни жиҳатдан турли-туман бўлиб, ушбу муносабатларни тартибга солишда ҳам кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилишини тақозо этади.

Ижтимоий-экологик муносабатларнинг йўналишларини илмий жиҳатдан асосланган ҳолда оқилона аниқлаш ўз навбатида, ушбу муносабатларни тартибга солиш ҳуқуқий механизмни ихчамлаштиради ва амалга оширишга ёрдам беради.

Бугунги кунда табиат-жамият тизимидаги ижтимоий муносабатлар учта қуйидаги асосий йўналишларда пайдо бўлади:

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий муносабатлар;

2. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик-ҳуқуқий муносабатлар;

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Аҳолини экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган экологик ҳуқуқий муносабатлар.

Ушбу экологик-ҳуқуқий муносабатлар йўналишлари ўз мазмун-моҳиятига кўра бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, жамиятнинг табиат билан ўзаро таъсирлар тизимида тутган ўрни муаммоларини ҳал қилишда қўлланиладиган чора-тадбирлари, услублари ва ўзига хос хусусиятлари бир-биридан фарқ қилади.

Атроф табий муҳитни муҳофаза қилиш — жамиятда ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, табиий ҳосилалар ва экологик комплексларни сақлаш, қайта тиклаш, атроф-муҳитнинг биологик хилма-хиллигини таъминлаш билан боғлиқ қоида-талаб, чора-тадбирларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Айниқса, ХХ асрда табиий муҳитни муҳофаза қилиш йўналишига катта эътибор берилиб, ҳар бир давлатда турли дастур, режалар ва қонунчилик ҳужжатлари қабул қилингандир.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилган қонунчилик ҳужжатлари, қоида-талаблари муҳофаза аҳамиятидаги ижтимоий-экологик муносабатларини тартибга солади.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш деганда, жамият аъзоларининг ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиатнинг фойдали қисмларини ўзлаштиришиши тушунилади.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш — жамиятнинг турли эхтиёжларини қондириш мақсадида ер, ер ости бойликлари, сув ресурслари, атмосфера ҳавоси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсида фойдаланишга қаратилган илмий жиҳатдан давлат дастур ва режалари, қонунчилик ҳужжатлари қоида-талаблари йиғиндисидан иборатдир.

Табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ умуммажбурий қонунчилик ҳужжатлари қоида-талаблари фойдаланиш аҳамиятидаги, ижтимоий-экологик муносабатларни тартибга солади.

Экологик муносабатлар тизимида табиий ресурслар, яъни ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш кенг ва муҳим ўринни эгаллайди. Чунки, жуда қадимдан инсон табиатдан фойдаланиб келмоқда ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг миқдори, муддати ва тартиби ҳар бир давлатда ривожланиб, катта эътибор берилиб келмоқда. Чунки, табиий ресурслардан фойдаланиш асосида табиатдаги турли экологик муаммолар пайдо бўлиши экологик инқирознинг кескинлашишига олиб келиши мумкин.

Шунинг учун ҳам республикамиз мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб, табиий ресурслардан фақат илмий жи-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳатдан асосланган, яъни оқилона фойдаланиш чора-тадбирлар тизими орқали амалга оширишга ҳаракат қилиняпти.

Аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш-антропоген таъсирлар натижасида пайдо бўладиган экологик вазияти ва офати минтақаларида барқарор табиий муҳитни сақлаш, аҳолининг ҳаёти ва соғлигига таъсир кўрсатувчи экологик хавфли ва зарарли таъсирларни олдини олиш билан боғлиқ кенг камровли чора-тадбирлар тизимидан иборат.

Экологик хавфсизлик билан боғлиқ муаммолар ва уларни бартараф этиш билан боғлиқ чора-тадбирлари 1980-85 йилларда намоён бўлиб, амалга ошириб келинмоқда.

Экологик хавфсизлик ўн йиллар давомида республикамиз ҳудудида табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик ва табиатни муҳофаза қилиш қоида-талабларига амал қилмаслик шароитида халқ хўжалиги соҳаларида олиб борилган ишлаб чиқариш жараёни натижасида юзага келди. Демак, ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот, ўсимлик дунёси ва атмосфера ҳавосини муҳофаза килиш ва фойдаланиш каби давлат экологик сиёсатининг икки муҳим йўналишларидаги қоида-талабларини таъминламаслик ўз навбатида табиат-жамият тизимида янги йўналиш ҳисобланган аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Экологик хавфсизлик — табиат-жамият тизимининг барқарор ҳолати бўлиб, бунда атроф табиий муҳит, табиий ресурслар ҳолати, жамият ҳаёти ва инсон соғлигига хавфли таъсирларни олдини олишни кўзда тутади.

Экологик хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар тизими -атроф табиий барқарорлиги, аҳолининг соғлигига хавфли таъсир этувчи омилларни камайтириш, олдини олиш, чеклаш ва бартараф этишга қаратилган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий соҳадаги қуйидаги чора-тадбирларни ўз ичига олади;

— экологик хавфли ҳудуд, экология офати минтақаларини аниқлаш;

— экология экспертизасини жорий этиш;

— экологик хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш объектларини паспортлаштириш;

— хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш турлари фаолиятига рухсатномалар бериш;

— табиий офат, сел, тошқин ва техноген аварияларни аниқлаш, олдини олиш;

— аҳолининг экологик-ҳуқуқий маданиятини ошириш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— аҳолининг санитария-гигиена шароитларини яхшилаш ва бошқалар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, юқорида тавсифланган экологик ҳуқуқий муносабатлар давлат экологик сиёсатининг асосий йўналишларни ташкил этади.

Экология ҳуқуқи бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган экологик ҳуқуқий муносабатларнинг бирлиги ва яхлитлиги асосида намоён бўлади.

Маълумки, ҳар бир фан, шу жумладан, ҳуқуқ соҳаси ўзига тегишли ижтимоий муносабатлар тизимини урганиш ва тартибга солиш назарий-амалий қоида-талаблар тизимига эга бўлиб, ушбу фаннинг предметини ташкил этади.

Экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг алоҳида соҳаси сифатида ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар йўналишларини ўрганиш ва тартибга солишни қамраб олувчи ўз предметига эгадир.

Экология ҳуқуқининг предмети — атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш жараёнида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий томондан тартибга солишдан иборатдир.

4-§. Экология ҳуқуқининг тамойиллари, усуллари ва тизими

Ҳар бир фан соҳаси, шу жумладан экология ҳуқуқи фани ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнида ўз йўналишлари, яъни тамойилларга эга бўлиб, ўз навбатида ҳар бир фан соҳасининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади.

Экология ҳуқуқининг тамойиллари — табиат-жамият тизимидаги ўзаро муносабатлар йўналиши, чегараларини белгилаб беришда экологик-ҳуқуқий механизмининг барқарорлигини кафолатлашда ва қонунчилик қоида-талабларнинг экологик муносабатларини тартибга солиш тартибини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Бизга маълумки, экология ҳуқуқи табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳуқуқий тартибга солади. Шу жумладан, табиатнинг инкор этиб бўлмайдиган қонуниятлари ва ижтимоий хатти-ҳаракатлари тартибга солувчи жамият-давлат қонунлари мавжуд — экология ҳуқуқи тамойилларининг асосий вазифаси шундан иборатки, табиий қонуниятларнинг устуворлигини тан олган ҳолда жамият аъзоларининг табиатга бўлган хатти-ҳаракатларини илмий асосланган ҳолда йўналтиришдан иборатдир.

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуда хилма-хил ва мураккаб бўлганлиги учун ҳам экология ҳуқуқининг тамойилларини қуйидаги тизимга бўлишимиз мумкин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

1. Давлат ва ҳуқуқнинг умумий тамойиллари;
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга оид тамойиллари;
3. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган тамойиллар.

Экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг соҳаси сифатида экологик муносабатларни тартибга солишда давлат ва ҳуқуқнинг қуйидаги тамойилларидан фойдаланади:

— Қонунийлик;
— Ижтимоий адолат;
— Ошкоралик;
— Ишонтириш ва мажбурлов чораларининг ҳамкорлиги;
— Шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларининг бирлиги ва бошқалар.

Атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлаш ва табиатни муҳофаза қилишнинг асосий тамойиллари қуйидагиларни ўз ичига олади:

— Биосфера ва экология тизимлари барқарорлиги ҳозирги ва келгуси авлоднинг генетик фондини сақлаш;
— Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишда табиат қонуниятлари устуворлигини тан олиш;
— Фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш;
— Жамиятнинг экологик, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини уйғунлаштириш;
— Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтақавий ва халқаро уйғунлаштириш;
— Табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирларининг табиий ресурслардан фойдаланиш тадбирларидан устуворлигини тан олиш;
— Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини рағбатлантириш;
— Табиий ресурслар ҳолатини тиклаш мажбурийлиги;
— Экология экспертизасини ўтказишнинг мажбурийлиги;
— Экологик қонунчилик қоидаларини бузганлик учун жавобгарликнинг қўлланилиши ва бошқалар.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган ижтимоий муносабатлар қуйидаги тамойиллар доирасида тартибга солинади:

— Табиий ресурслардан фақат илмий асосланган ҳолда оқилона фойдаланишнинг зарурлиги;
— Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш фаолиятини рағбатлантириш;
— Ер, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;
— Ерлардан белгиланган тоифалар доирасида мақсадли фойдаланиш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг устуворлиги;

— Табиий ресурслар кадастрини юритиш мажбурийлиги ва бошқалар.

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар, давлат ва экологик функцияси ушбу тамойиллар асосида ва доирасида амалга оширилиб, атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлаш, аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга хизмат қилади.

Экология ҳуқуқи ўз предмети, йўналишлари, мақсад ва вазифаларига бўлгани каби ўз усулларига ҳам эга бўлиб, ушбу усуллар табиат-жамият тизимидаги ижтимоий муносабатлар ҳолатига таъсир этиш орқали катта аҳамиятга эгадир.

Ҳозирги пайтда экологик муносабатлар қатнашаётган жисмоний ва юридик шахслар хатти-ҳаракатларини тўғри йўналтириш учун турли усуллар қўлланилиб, уларнинг кўлами ортиб бормоқда.

Экологик ҳуқуқий муносабатлар тизимида қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Экологизациялаштириш;

2. Маъмурий-ҳуқуқий;

3. Фуқаровий-ҳуқуқий;

Экологизациялаштириш усули бугунги кунда жамият ҳаётнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий жабҳаларига тобора кириб бориб, табиат қонуниятларининг устуворлигини таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирларининг ишлаб чиқариш жараёнига қўлланилиши соғлом экологик муҳитга эришиш заруриятини олдимизга қўймоқда, ушбу усул орқали шахс, давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларининг экологик қоида-талаблар асосида олиб боришини тақозо этади.

Маъмурий-ҳуқуқий усул — давлат ва ҳуқуқнинг муҳим усулларидан бири бўлиб, давлатнинг мажбурлов чора-тадбирларининг қўлланилишда намоён бўлади.

Экология ҳуқуқида маъмурий-ҳуқуқий усул кенг қўлланилиб, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминловчи қоида-талабларнинг белгиланиши, барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан қабул қилинишининг мажбурийлиги, экологик қоида-талабларни бузганлик учун жавобгарлик чора-тадбирларининг қўлланилишида катта аҳамиятга эгадир.

Фуқаровий-ҳуқуқий усул экология ҳуқуқида тобора ривожланиб бораётган усул сифатида бевосита экологик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги, мулкнинг дахлсизлиги, моддий рағбатлантириш, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ре-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сурслардан фойдаланишда иқтисодий чора-тадбирларнинг қўлланилишида намоён бўлади.

Экология ҳуқуқи — табиат-жамият тизимидаги мураккаб муносабатларни тартибга солади, шунинг учун ҳам турли тушунчалар, институтлар, тоифалар кенг қўлланиб, экологик-ҳуқуқий қоида-талабларни қўлланилиши ва мазмунини очиб беришга хизмат қилади.

Экологик ҳуқуқий муносабатлар тизимини ўрганишни осон бўлиши учун ўзига хос институт, тоифа ва назарий қоидалар мажмуини бирлаштирган холда экология ҳуқуқи ўз тизимига эга.

Экология ҳуқуқининг тизими — экологик муносабатларни тартибга солишдаги аҳамияти ва мазмунига кўра асосий институт, тоифа ва назарий-ҳуқуқий масалаларнинг маълум тартибда жойлашишидир.

Биз мураккаб экологик ҳуқуқий муносабатлар йўналишларини таҳлил қилиш ва ўрганишни енгиллаштириш мақсадида экология ҳуқуқи тизимини икки қисм, яъни умумий ва махсус қисмга бўлиб ўрганамиз.

Экология ҳуқуқининг умумий қисми:

— табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги;

— экология ҳуқуқининг тушунчаси, предмети ва тизими;

— табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи;

— экология соҳасида давлат бошқаруви;

— экология назорати ва экология экспертизасининг ҳуқуқий ҳолати;

— экология қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик каби мавзуларни ўз ичига олиб, табиатни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг илмий-назарий жиҳатлари, ҳуқуқий асослари, экологик-ҳуқуқий механизми ва унинг элементларининг умумий экологик-ҳуқуқий қоидаларини белгилайди.

Махсус қисми эса табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш билан боғлиқ қуйидаги:

— ерларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати;

— сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати;

— ер ости бойликларининг ҳуқуқий ҳолати;

— ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати;

— ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати;

— Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати;

— Халқ хўжалиги соҳалари ва аҳоли пунктларида атроф табиий муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш;

— Атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш каби ҳар бир табиат объектининг ҳуқуқий ҳолатини қамраб олувчи махсус аҳамиятдаги экологик-ҳуқуқий қоидаларни ўз ичига олади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

УЧИНЧИ БОБ

ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ

1-§. Экология ҳуқуқи манбаларининг тушунчаси, хусусиятлари ва тизими

Ҳар бир фан, ҳуқуқ соҳаси ўз манбаларига эга бўлиб, ушбу манбалар асосида ривожланади.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишда ёрдам берадиган, қатнашадиган ҳуқуқий ҳужжатлар экология ҳуқуқининг манбаси сифатида қаралиши мумкин.

Экология ҳуқуқининг манбалари сифатида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжат манба бўлиб хизмат қилмайди.

Экология ҳуқуқининг манбаси сифатида қаралаётган ҳуқуқий ҳужжат қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилинганлиги;
2. Белгиланган доирада мажбурий аҳамият касб этиши;
3. Экологик қоида-талабларни белгилаши;
4. Расмий шакл, тузилиш, амал қилиш муддатлари ва бошқа атрибутларга эга бўлиши, ҳоказо.

Экология ҳуқуқининг манбалари деганда атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солишда хизмат қиладиган қонунчилик ҳужжатлари тушунилади.

Экологик муносабатларни тартибга солувчи конституциявий қоидалар, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамасининг фармон ва қарорлари, Махсус ваколатли давлат бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимият органларининг меъёрий ҳужжатлари йиғиндиси экологик қонунчилик ҳужжатлари тизимини ташкил этади.

Экология ҳуқуқининг манбалари кенг қамровли ижтимоий муносабатларни тартибга солиши учун ҳам уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Юридик кучи бўйича манбаларни қонунлар ва қонуности меъёрий ҳужжатларга бўлинади;
2. Экологик муносабатларни тартибга солиниши йўналишлари бўйича:

— табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги;

— табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш қонунчилиги;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш қонунчилиги.

3. Муносабатларни тартибга солиш предмети бўйича:

— умумий ва махсус экологик қонунчилик ҳужжатлари.

4. Ҳуқуқий тартибга солиш ҳолати бўйича моддий ва процессуал аҳамиятидаги қонунчилик ҳужжатлари;

5. Қонунчилик ҳужжатларининг тизими бўйича оддий кодификациялашган манбалар;

6. Қонунчилик ҳужжатларининг қўлланилиш доираси бўйича:

— ҳудудий-минтақавий

— республика миқёсида

— халқаро миқёсидаги манбалар ва ҳоказо.

Демак экология ҳуқуқининг манбалари экологик муносабатларни тартибга солишда табиий қонунлар ва жамият қонунчилик ҳужжатларини мужассамлантирган ҳолда тартибга солади. Бу эса ўз навбатда экологик қонунчилик ҳужжатларини ҳажмининг кўпайишига олиб келади.

Табиат-жамият тизимида ўзаро муносабатларни тартибга солишда бир томондан қонун, фармон, қарор, низом каби меъёрий ҳужжатлар, иккинчи томондан, ушбу қонун ҳужжатларини қўлланилишига ёрдам бериш ва давомийлигини таъминлашда экологик норматив, стандарт ва йўриқномалар каби минглаб меъёрий-техник аҳамиятдаги ҳужжатлар қўлланилади.

Экология ҳуқуқининг манбалари бошқа ҳуқуқ соҳалари манбаларига чамбарчас боғлиқ бўлиб, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш тамойиллари, усуллари, қоидаларини қўллашда умумийликка эгадир.

Лекин шунинг билан бир қаторда ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлиб, бошқа ҳуқуқ соҳалари қонунчилик ҳужжатлари мазмун-моҳиятидан фарқ қилади.

Улар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, биринчидан, экология соҳасида ижтимоий муносабатларни тартибга солишда табиий қонуниятлар устуворлигини эътироф этади, иккинчидан, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишда жамият-давлатнинг мавжуд барча восита ва тадбирларидан фойдаланади.

Экологик қонунчилик ҳужжатлари биринчидан, табиатнинг устувор қонунларини жамият-давлат қонунчилик ҳужжатлари билан мужассамлантиради, иккинчидан, табиатни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш ва кафолатлашда бошқа ҳуқуқ соҳалари, яъни конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи кабиларининг қонунчилик ҳужжатларини экологик масалаларни ҳал қилишга йўналтиради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Демак, экология ҳуқуқининг манбалари атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ жараёнларда пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қонунчилик ҳужжатлари тизимидан иборатдир.

Экологик қонунчилик ҳужжатлари мураккаб тизимга эга бўлиб, ўз мазмун-моҳиятига кўра биз уларни ўрганишни осон бўлиши учун уч асосий қисмга бўлиб ўрганамиз:

1. Экология ҳуқуқининг конституциявий асослари;
2. Экология соҳасидаги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари тизими;
3. Экология соҳасидаги қонуности меъёрий ҳужжатлар тизими.

2-§. Экология ҳуқуқининг конституциявий асослари

Экология ҳуқуқининг асосий манбаси бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади.

Конституциямизда шахс, жамият ва давлатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий-маърифий соҳаларидаги асослари мустаҳкамланган бўлиб, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича давлат-ҳуқуқий механизмини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам Конституцияда белгиланган қоидалар орқали жисмоний ва юридик шахслар экологик ҳуқуқ, бурчлари ва эркинликларини ифода этадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки Ўзбекистон Республикаси Конституциясида табиат-жамият тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи махсус қоида-талаблар ҳам белгиланган бўлиб, экология ҳуқуқи манбаларининг пойдеворини ташкил этади.

Асосий қонунимизнинг 50, 54, 55 ва 100-моддаларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликларимиздан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий қоида-талаблар мустаҳкамлангандир.[1]

Конституциямизнинг 50-моддасида «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар» деб, белгиланиб фуқароларнинг экологик мажбуриятларини конституция даражасида мустаҳкамлайди.

«Жамиятнинг иқтисодий негизлари» деб номланган XII бобда, республикамиз ҳаётининг иқтисодий асослари, яъни мулкчилик масалалари, хўжалик юритиш ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари белгиланиб, ҳозирги пайтда бозор муносабатларини

1 Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Т., «Ўзбекистон», 1998 й.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ривожлантириш амалга оширилаётган ислоҳотларни чуқурлаштиришда аҳамияти беқиёсдир.

Ушбу бобнинг 54-моддасида қуйидагича белгиланган: «Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. **Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги**, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт».

Ушбу моддада биринчидан, мулк ҳуқуқининг мазмуни эътироф этилса, иккинчидан, мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган жисмоний ва юридик шахсларнинг хўжалик ва ишлаб чиқариш жараёнида экологик муҳитга зиён етказмаслиги, яъни уларнинг экологик мажбуриятлари мустаҳкамланади.

Конституциянинг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир» деб, ифодаланган бўлиб, давлат экологик сиёсатининг асосий тамойилларини ўз ичига олади.

Ушбу конституциявий қоиданинг аҳамияти шундаки, биринчидан, мустақиллигимизни моддий асосини ташкил этувчи табиий бойликларининг халқимизнинг бойлиги, мулки эканлиги, иккинчидан, табиий ресурслардан фақат оқилона фойдаланиш зарурлиги, учинчидан, республикамиз табиати давлат муҳофазасига олинганлиги, яъни экологик-ҳуқуқий муносабатларни давлат томонидан кафолатланиши каби муҳим тамойилларни мустаҳкамлайди.

Асосий қонунимизнинг XXI бобида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий ҳолати белгиланган. Ушбу бобнинг 100-моддасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари ваколатларининг асосий йўналиши сифатида — атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби маъсулияти эътироф этилган.

Конституциядаги қоида-талаблар экологик ҳуқуқий муносабатлар тизимидаги асосий тамойилларни мустаҳкамлайди.

Ушбу конституциявий тамойиллар асосида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонун, фармон, қарор, низомлар каби меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинади.

3-§. Ўзбекистон Республикаси қонунлари — экология ҳуқуқининг махсус манбаси сифатида

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоида-талаблари ва тамойиллари асосида атроф табиий муҳитни муҳофаза

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинади.

Асосий қонунимизда давлат экология сиёсатининг асосий йўналишлари белгиланса, ушбу конституцион қоидаларга мос равишда қабул қилинадиган қонунларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг талаблари, механизми мустаҳкамланади.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг Ўзбекистон Республикаси қуйидаги қонунларни қабул килди:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни;

2. Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий худудлар тўғрисида» ги қонуни;

3. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида» ги қонуни;

4. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги қонуни;

5. Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни;

6. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида» ги қонуни;

7. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида» ги қонуни;

8. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси»;

9. Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида» ги қонуни;

10. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат ер кадастри тўғрисида» ги қонуни;

11. Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида» ги қонуни;

12. Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида» ги қонуни;

13. Ўзбекистон Республикасининг «Метрология тўғрисида» ги қонуни;

14. Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида» ги қонуни;

15. Ўзбекистон Республикасининг «Хизмат ва маҳсулотларни сертификатлаштириш тўғрисида» ги қонуни;

16. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятлари фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни;

17. Ўзбекистон Республикасининг «Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида» ги қонуни;

www.ziyouz.com kutubxonasi

18. Ўзбекистон Республикасининг «Радиация хавфсизлиги тўғрисида» ги қонуни ва бошқалар.

Ушбу қонунларда табиатни муҳофаза қилиш, табиий объектлардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг мақсади, вазифаси, объект ва субъектлари, табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ушбу соҳада юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, эркинликлари, кафолатлари ва ваколатлари, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби, муддати ва талаблари, экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чора-тадбирлари каби экологик-ҳуқуқий қоида талаблари белгиланган-гандир.

Шунинг учун ҳам юқорида таъкидланган Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари экологик муносабатларни тартибга солиш учун қабул қилинган бўлиб, экология ҳуқуқининг махсус манбаси сифатида эътироф этилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, табиат-жамият тизимидаги ўзаро таъсирлар, яъни экологик ижтимоий муносабатларнинг доираси кенг ва мураккаб бўлиб, уларни тартибга солиш жараёнида жамият ва давлат ҳаётининг барча воситаларидан фойдаланади, яъни нафақат экология ҳуқуқининг махсус қоида-талабларидан, балки бошқа ҳуқуқ соҳаларининг қоида-талабларини мувофиқлаштирган ҳолда қўлланилади.

Демак, экологик ҳуқуқий механизмини таъминлашда турли ҳуқуқ соҳаларининг қуйидаги меъёрий ҳужжатлари ҳам экология ҳуқуқининг манбаси сифатида қаралади:

1. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси;
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси;
3. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси;
4. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ва бошқалар.

Ушбу қонун ҳужжатлари ҳам экологик қоида-талабларни белгилаган ҳолда экология ҳуқуқидаги махсус қоида-талаблар билан боғлиқ равишда экологик қонунчиликни бузганлик учун интизомий, маъмурий, жиноий, фуқаролик жавобгарликни қўллаш, табиатдан фойдаланганлик учун солиқ ва турли тўловларни тўлаш билан боғлиқ жараёнларни тартибга солади.

Экология соҳасидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари давлат экологик-ҳуқуқий механизмини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қонун ости меъёрий ҳужжатлар билан ўзаро боғлиқ равишда экологик муносабатларни тартибга солади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4-§. Қонун ости меъёрий ҳужжатларнинг экология ҳуқуқидаги тутган ўрни ва аҳамияти

Экология ҳуқуқининг манбалари тизимида қонуности меъёрий ҳужжатларнинг тутган ўрни беқиёсдир. Ҳаммамизга маълумки, конституциявий тамойиллар ва Ўзбекистон Республикасининг қонунларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлашнинг умумий ва махсус қоида-талаблари белгиланади, мавжуд экологик муносабатлар тартибга солинади.

Лекин экологик ҳуқуқий муносабатлар доимо ўзгарувчан, ривожланиб турадиган табиат-жамият ўртасида пайдо бўлади. Айниқса, муҳим табиий объектларимиз ҳисобланган ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавоси ўзаро боғлиқ ҳолда доимий ўзгарувчан бўлиб, республикамизнинг турли минтақа ва ҳудудларида ҳар хил табиий ҳолатда мавжуддир. Шунинг учун ҳам республикамиз вилоят, шаҳар ва туманларининг табиий ҳолати бир-биридан фарқ қилади. Ушбу ҳудудда табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш қоида-талабларини белгилаш ва амалда қўллашда маҳаллий табиий ўзгарувчан ҳудудларнинг ҳолати, ўзига хос хусусиятлари эътиборга олиниши жуда муҳим ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, амалдаги аксарият асосий қонунларимиз ўзгарувчан, турли табиий ҳудудларимизнинг ўзига хос-хусусиятларини белгилашнинг иложи йўқ. Мана шундай шароитда қонунларда мустаҳкамланган қоида-талабларни маҳаллий табиий ҳудудларда қўллашда, экологик муаммоларини ҳал қилишда қонун ости меъёрий ҳужжатлардан фойдаланилади.

Демак, қонун ости меъёрий ҳужжатларимизнинг асосий мақсади ва вазифаси, конституциявий тамойиллар, қонунларда белгиланган махсус қоида-талабларни амалда қўлланилишини осонлаштириш, маъмурий ҳудудларнинг табиий ҳолати асосида меъёрий қоида-талабларни белгилаш, уларнинг ҳаётийлигини таъминлаш ва асосий қоида-талабларни барча юридик ва жисмоний шахсларга етказишдан иборат бўлади.

Экология ҳуқуқининг қонуности меъёрий ҳужжатлари ҳам мураккаб тизимга эга бўлиб, экологик меъёрлар доираси, қўлланилиши тартиби, амал қилиш муддати ҳамда марказий ва махсус давлат бошқарув органлари, маҳаллий давлат ҳокимият органлари томонидан қабул қилиш аҳамиятига кўра қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлиши мумкин.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Махсус ваколатли давлат бошқарув органларининг меъёрий ҳужжатлари (қарор, низом, йўриқнома, норматив ва стандартлар).

3. Маҳаллий давлат ҳокимият органларининг меъёрий ҳужжатлари.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари амалдаги қонун ҳужжатлари асосида қабул қилиниб, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурлардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ қоида-талабларни белгилайди ва белгиланган доирада умум мажбурий аҳамият касб этади.

Хусусан, Республика ер фондидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида «Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинган бўлиб, ер қонунчилигини янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, экология соҳасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 октябрь 469 сонли «1999 — 2005 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш ишлари Дастури тўғрисида»ги қарори; «Ўзбекистон Республикасининг Биологик ранг-баранглиқни сақлаш бўйича миллий стратегияси ва ҳаракатлар режаси тўғрисида»ги 1998 йил 1 апрел, 139-сонли қарори; «Чимён — Чорвоқ зонаси табиий бойликларини сақлаш ҳамда ҳудудни ўзлаштиришга комплекс ва изчиллик билан ёндошишни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори ва бошқа юзлаб ер, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ қарорларининг аҳамияти каттадир.

Ушбу соҳадаги фармон ва қарорлар белгиланган доирада вазирлик, давлат қўмиталари, идоралар, корхона, ташкилот, муассасалар ва жисмоний шахслар учун меъёрий аҳамият касб этади.

Экология соҳасида махсус ваколатли давлат бошқарув органлари ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикасининг соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари давлат қўмитаси каби органлари ўз ваколатлари доирасида меъёрий ҳужжатларни қабул қилиб, маълум табиат объекти соҳасидаги экологик қоида-талабларни белгилайди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ер, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилайдиган экологик норматив, стандарт-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ларни тасдиқлайди, низомлар ва йўриқномаларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди, барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши шарт бўлган қарорлар қабул қилади ва ҳоказо.

Экологик қонунчилик ҳужжатлари тизимида маҳаллий давлат ҳокимият органларининг меъёрий ҳужжатлари ҳар бир вилоят, шаҳар, туман ҳудудида табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ қоида-талабларни белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига асосан маҳаллий давлат ҳокимият органларининг асосий ваколатлари тизимида атроф муҳитни муҳофаза қилиш белгиланган бўлиб, ушбу соҳада уларнинг масъулиятини оширишга хизмат қилади.

Айниқса, маҳаллий давлат ҳокимият органларининг табиатни муҳофаза қилиш бўйича, эгалик ва фойдаланиш учун ер, ўрмон участкаларини ажратиб бериш, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун маҳаллий солиқ-тўловларини жорий этиш билан боғлиқ қарорларни қабул қилиб, ушбу ҳудуддаги барча юридик ва жисмоний шахслар учун умуммажбурий аҳамият касб этади.

Демак, қонун ости меъёрий ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, конституциявий тамойиллар ва қонун ҳужжатларини қўлланилишини ва уларнинг ҳаётийлигини таъминлаб экология ҳуқуқи манбаларини янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТЎРТИНЧИ БОБ

ТАБИИЙ РЕСУРСЛАРГА НИСБАТАН МУЛК ҲУҚУҚИ

1-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи тушунчаси ва хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир деб қайд этилган. Ўзбекистоннинг Асосий қонуни табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи масаласини уларни умуммиллий бойлик деб тан олиш йўли билан ҳал этган. Табиий ресурслар бошқа мол-мулк каби Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётини ривожлантиришнинг моддий асосидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ҳаво ҳавзасига нисбатан мулк ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида, «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида» ги, Ер кодексида ва табиий ресурслар тўғрисидаги бошқа қонунларда белгиланган.

Мулк ҳуқуқи табиий ресурсларни кимга тегишлилигини ва мулкдорларнинг табиий ресурсларга нисбатан ваколатларини англатади. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи мулкий ҳуқуқ объектларига эгалик қилиш, фойдаланиш ҳамда тасарруф этиш жараёнларида намоён бўлади.

Табиий ресурсларга ер, сув, ер ости бойликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси киради. Экология ҳуқуқи объекти бўлиб, фақат табиий объектлар ҳисобланганлиги сабабли экологик қонун ҳужжатлари билан фақат табиий ҳолатдаги объектларга мулкчилик муносабатлари тартибга солинади. Масалан, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасига ва «ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасига мувофиқ табиий шароитда ўсадиган ўсимлик ва табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган ёввойи ҳайвонлар юзасидан вужудга келган муносабатлар мазкур қонунлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ табиий ресурслар асосан давлат мулки ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 214-моддасига мувофиқ ер, ер ости бойликлар, сув, ҳаво ҳавзаси бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси республика мулки ҳисобланади. Ушбу кодекснинг 170-моддаси ерга ва бошқа табиий ресурсларга бўлган мулк ҳуқуқи Фуқа-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ролик кодекси билан биргаликда бошқа қонунларда ҳам белгиланишини кўзда тутади.

Бундан ташқари, табиий ресурсларга нисбатан мулкчилик масаласи Ер кодексининг 16- ва 18-моддаларида, Ер ости бойликлари тўғрисидаги, Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунларнинг 3-моддасида, «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида мустаҳкамланган.

Ўзбекистонда фақат айрим ҳолларда, яъни Ер кодексининг 18-моддасида кўзда тутилган ер участкалари жисмоний ва юридик шахсларнинг мулки бўлиши мумкин.

Мулкчилик ҳуқуқи институтидаги экологик ва иқтисодий белгилар ўзаро боғлиқдир. Ерни бир жойда кўчмас мулк, бошқа жойда эса бизни ўраб турган табиий муҳитнинг таркибий қисми деб аташ мумкин. Бир объектда ҳам экологик, ҳам иқтисодий белгиларнинг омухта бўлиб келиши бу институтни характерлайдиган бир қатор янги, қўшимча белгиларни, яъни «моддийлаштирилганлик», «бебаҳо» каби белгиларни пайдо қилади.

Атроф муҳитнинг таркибий қисми бўлсалар-да, ўзларининг объектив сифатларига кўра ўзлаштириш ёки мулкка айлантириш ашёси бўла олмайдиган табиий заҳиралар «моддийлаштирилмасдан» қолдириладилар. Масалан, атмосфера ҳавоси, иқлимий заҳиралар ва шунга ўхшаган табиат кўринишларини мулкка айлантириб бўлмайди. Уларнинг баъзиларидан, масалан атмосфера ҳавосидан давлатнинг ташқи чегараларини, унинг юрисдикция (суд қилиш ҳуқуқи)си амалга ошириладиган ҳудудни белгилаш мақсадида фойдаланиш мумкин. Бу ҳолат энди мулкка эмас, балки мустақилликка, яъни иқтисодий эмас, сиёсий тоифага тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида мулк ҳуқуқининг объекти сифатида бевосита атмосфера ҳавоси эмас, балки ҳаво ҳавзаси белгиланган.

Табиий объектлар билан мулкнинг бизни ўраб турган табиий муҳитдан ажралмаслик хусусиятига мос равишда табиий ва ижтимоий объектлар ўртасидаги фарқ белгиланади.

Табиий объект бир вақтнинг ўзида ҳам табиий объект, ҳам мулк бўлиб қолаверади ва уни атроф муҳитдан ажратиб бўлмайди. Экологик боғлиқликнинг бундай йўқотилиши табиий заҳиралларга нисбатан мулкчиликнинг тўхтатилишига ва қонуний асослар бўлганда моддий ва ашёвий бойликларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқини вужудга келишига сабаб бўлади. Аммо бунда фақат қонуний равишда фойдаланиш жараёнида табиий ресурс атроф табиий

www.ziyouz.com kutubxonasi

муҳитдан чиқарилиб олинса, у фойдаланувчининг мулки ҳисобланади. Масалан, «ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 16-моддасида фойдаланувчилар тутиб олинган ҳайвонот дунёси объектларига нисбатан мулк ҳуқуқига эгадирлар. Бунда, ушбу қонуннинг 3-моддасига асосан давлат мулки бўлган объект фойдаланиш жараёнида хусусий мулкка айланади.

Табиий ресурслар инсон томонидан яратилмаслиги, уларнинг чекланган миқдорда мавжудлигини ва энг асосийси инсоннинг хўжалик ва ўзга фаолияти натижасида уларнинг камайиб кетиши, нобуд бўлиши табиий объектларнинг бебаҳолиги ёки баҳосини мавжуд эмаслигини англатади. Бозор иқтисодиёти шароитида табиий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий асосларига эътибор кучаяди. Табиий объектларнинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш мураккаб, аммо бу ерлар ва бошқа табиий объектларнинг пулга чақилган баҳоси бўлишини ҳам табиатдан фойдаланганлик учун пул тўлаш лозимлигини инкор этмайди. Амалдаги қонунларда ҳам бу ҳолат кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида мувофиқ ернинг норматив баҳоси маълум сифатли ер участкасининг жойлашиши ва сифатини кўрсатадиган кўрсаткич сифатида аниқланади. Бунда белгиланган даврда олиниши мумкин бўлган энг катта фойда ҳам назарда тутилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 28-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўланади. Ўз эгалигида ва фойдаланишида ҳамда мулкида ер участкалари бўлган юридик ва жисмоний шахслар ер учун ҳақ тўлайдилар. Ер учун ҳақ ҳар йили тўланадиган ер солиғи шаклида олинади, унинг миқдори ер участкасининг сифатига, жойлашишига ва сув билан таъминланиш даражасига қараб белгиланади».

Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар — табиатнинг асосий объектлари — асосан давлат мулкини ташкил этади. Бу эса табиий заҳиралларнинг ўзига хос алоҳида моҳияти билан, шунингдек табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва уларнинг муҳофазасини таъминлаш сингари замонавий жамият олдида турган вазифаларнинг мураккаблиги билан аниқланади.

Жамият ихтиёрида бўлган табиий бойликлардан олинадиган энг катта фойда табиий шарт-шароитларни дунё миқёсида сақлаб қолиш, қайта тиклаш ва яхшилаш ишларига уйғун бўлиши лозим, зеро бу шарт-шароитлар одамларнинг ҳозирги ва келгуси авлодлари ҳаёти учун мақбул бўлмоғи шарт. Бу масалаларни ҳал этиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди, бундан ташқари улар алоҳида мулкдорларнинг манфаатларига ҳам мос эмас.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ер, ер ости бойликлари, сув ва ҳаво кенгликларига, наботот ва ҳайвонот дунёсига нисбатан ягона мулкчилик ҳуқуқи табиий объектларни давлатдан ажратиб бўлмаслиги шарт қилиб қўйилади. Бу объектларнинг белгиланган нархи, баҳоси йўқ, шу сабабдан уларнинг маҳсулот ёки пул шаклидаги эквиваленти мавжуд эмас. Қонунларда уларни сотиб олиш ёки сотиб юбориш мумкин эмас дейилган. Бу ҳолат уларнинг юқорида тилга олинган пул шаклидаги эквиваленти йўқлигидан келиб чиқади.

Ерга нисбатан мулк ҳуқуқи масаласига алоҳида эътибор бериш керак, чунки у аграр иқтисодиётнинг ўқ илдизидир. Ўзбекистон аҳолисининг 60 фоизи қишлоқларда яшашини ҳисобга оладиган бўлсак, ерга нисбатан мулк ҳуқуқи бутун Ўзбекистон иқтисодиётини белгиловчи мезондир. Тарихий, юридик ва иқтисодий манбалардан кўриш мумкинки, Марказий Осиёда ерга нисбатан мулкчилик ҳуқуқи классик суратда мавжуд бўлмаган, яъни экин экиладиган ерларнинг асосий қисми (суғориладиган ерлар) асрлар давомида давлатнинг ирригация тизими қаровига муҳтож бўлган. Л.С. Соболев ўзининг 1874 йилда чоп этилган мақоласида шундай ёзган: «Умуман олганда тўлиқ, мулк ҳуқуқи мавжуд эмас. Давлат ҳам, хусусий шахслар ҳам ерга нисбатан мулк ҳуқуқига эга эмас, аммо улар уни чексиз даражада идора этадилар. Мусулмонларнинг қонунларида зарурлиги ҳудуднинг табиий ўзига хослиги билан изоҳланадиган маълум шартлар билан чегараланган ерни тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи мавжуд. Ерни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишда шахслар ундан фойда кўриши зарурлиги қонун билан шарт қилиб қўйилган».

Шу сабабдан, ҳозирги даврда ерни давлат мулки шаклида қолдириш мақсадга мувофиқдир. Қишлоқдаги янги бозор муносабатлари эса «Мулкдор бўлмаган шахсларнинг уларга мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи ва ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи»га асосланади (Фуқаролик Кодексининг 165-моддаси, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддаси, Ер Кодексининг 17, 55-моддалари). Аммо Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 24 ноябрдаги «Ерлардан фойдаланиш самарасини ошириш тўғрисида»ги Фармони ва Ер кодексининг 23, 27 ва 55-моддалари билан ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини аукцион асосида сотишга рухсат берилди ва шу қоида Ер кодексида ҳам ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси алоҳида агроиқлим шароитида жойлашган. Ёмғир ёғишининг номунтазамлиги, ернинг характери, шунингдек сув заҳираларининг бир маромда жойлашмаганлиги сабабли алоҳида ва шахсий хўжаликлар қишлоқ хўжалик ишларини амалга

www.ziyouz.com kutubxonasi

оширолмайдилар. Фақат катта жамоаларнинг яхши ташкиллаштирилган ва мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатлари натижасидагина талабга мос даражада фаолият кўрсатадиган хўжалик бунёд этиши мумкин. Ерни сотиш ва сотиб олиш эса бир маромда ишлаб турган ирригация тизимининг бузилишига олиб келади.

Бундан ташқари, ер участкалари улардан белгиланган мақсадда фойдаланмайдиган ва уларга ишлов бермайдиган шахслар қўлига ўтиб қолиши мумкин.

Профессор И.Д. Жалилов шундай ёзади: «Давлат ерлари, қоида бўйича, деҳқонларга муддатсиз меросий фойдаланишга бериб қўйилган эди. Улар етиштирган ҳосилдан «хирож» олинар, қишлоқ хўжалик экинлари экилган ерларнинг ҳажмига қараб эса «таноб» олинарди. Мамлакат «ўлпон» ҳукмдоридан бошқа биронта хусусий шахс давлат ерлари (амлок)га нисбатан мулк ҳуқуқини тўлиқ ёки вақтинчалик бошқага бериш билан боғлиқ бўлган фуқаролик ҳуқуқий битим ва шартномалар тузишга ҳақли эмасди.

Бу ерларни олиб ишлаб, экин-текин қилувчилар амалда ижарачилардан бўлак киши эмасдилар, ягона фарқ шунда эдики, бу ижара муддатсиз савдо-сотиқ бўлиб, у белгиланган тартибда олиб қўйилиши мумкин эди».[1]

2-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг объектлари ва субъектлари

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 167-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларидадир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 214-моддаси табиий ресурсларни давлат-оммавий мулки деб тан олган. Шу билан бирга мазкур моддада улар республика мулки объектлари сифатида кўзда тутилган. Юқорида қайд этилганидек табиий ресурслар асосан давлат мулки ҳисобланади. Шунинг учун ҳам табиий ресурсларга мулк ҳуқуқининг субъекти давлатдир. Фуқаролик кодексининг 214-моддаси иккинчи қисмига асосан республика мулки бўлган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, тасарруф қиладилар.

Табиий ресурсларни давлат номидан тасарруф этишни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳоки-

1 И.Д. Жалилов «Ўзбекистонда совет ер ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва тараққиёти». -Т.: «Фан», 1970. 33-34 бетлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

мияти органлари, ҳамда махсус ваколатли давлат органлари амалга оширадилар. Мазкур органларнинг табиий ресурсларни тасарруф этиш бўйича ваколатлари Ер кодекси ва бошқа табиий ресурслар тўғрисидаги қонунларда ва улар тўғрисидаги қонун ҳужжатларида, масалан, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ер муносабатларини тартибга солиш бўйича ваколатлари «Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида»ги қонунда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасини ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тасарруф этиш юзасидан ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 26 апрелда тасдиқланган ушбу қўмита тўғрисидаги Низомда белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 18-моддасида ер участкасига нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи асосида бериш ҳоллари белгиланган. Шуни айтиб ўтиш лозимки, амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ фақат мазкур нормада қайд этилган ҳоллардагина табиий ресурсга, айнан ер участкасига нисбатан юридик ва жисмоний шахсларнинг мулк ҳуқуқи вужудга келиши мумкин. Бошқа табиий ресурслар фақат давлатнинг мулкидир.

Ўзбекистонда Ер участкасига нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи қуйидаги хусусиятларга эга: биринчидан, «соф кўринишдаги» ер участкасига мулк ҳуқуқи тан олинмаган. Ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқи шу ерда жойлашган бино ва иншоотлар билан боғлиқ, масалан, савдо ва хизмат кўрсатиш объектлари билан. Иккинчидан, мулк эгаси ер участкасига нисбатан чекланмаган ҳуқуқларга эга эмас, мулкдорнинг ҳуқуқ доираси ерда жойлашган объектнинг махсус йўналишда фойдаланиш билан белгиланади. Учинчидан, ушбу мулк бошқа шахсга ўтганда ҳам унинг янги эгаси ерни ва шу жойда жойлашган объектнинг махсус йўналишда фойдаланишини таъминлаши шарт.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқининг субъектлари бўлиб, ер ва бошқа кўчмас мулкдан махсус йўналишда фойдаланадиган юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг объектлари табиий ресурслар ҳисобланади.

Ўзбекистондаги ерлар ер фондини ташкил этади. Ер кодексининг 8-моддасига мувофиқ барча ерлар фойдаланиш мақсадларига қараб саккизта тоифага бўлинади.

Хусусий мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб ер участкаси ҳисобланади. Ер кодексининг 10-моддасига биноан ер участкаси қайд этилган чегарага, майдонга, жойлашган манзилига, ҳуқуқий режимига ҳамда ер участкасига бўлган ҳуқуқларнинг давлат ер ка-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дастр ҳужжатларида акс эттирилган бошқа хусусиятларга эга бўлган ер фондининг қисмидир.

«Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини 3- ва 4-моддаларига мувофиқ сувга нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб дарёлар, кўллар, сув омборлари, каналлар ва бошқа сув объектларидаги сувлар ҳамда ер ости сувлари ва музликлар ҳисобланади.

Ер ости бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб «Ер ости бойликлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини 3-моддасига асосан ер ости ва ернинг юзасида жойлашган минераллар, рудалар, суюқлик ва газсимон фойдали моддалар ҳисобланади.

Ўрмонга нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб, «Ўрмон тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 4-, 6-моддаларига мувофиқ ўрмонлар, яъни маълум бир ҳудуддаги ўсимлик дунёси объектларининг йиғиндиси ҳисобланади.

Ўсимлик дунёсига нисбатан мулк ҳуқуқнинг объекти бўлиб, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 1,3-моддаларига мувофиқ табиий шароитда ўсадиган ўсимликлар ҳисобланади.

Ҳайвонот дунёсига нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб «ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 1,3 ва 4-моддаларига мувофиқ табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган ёввойи ҳайвонлар ҳисобланади.

Табиий ресурсларни тугайдиган ва тугамайдиган, қайта тикланмайдиган ва қайта тикланадиган турларга бўлиш мумкин. Биринчисига нефть, иккинчисига торф қатлами ва бошқа чўкиндилар киради. Қайта тикланмайдиган табиий ресурсларни муҳофаза қилиш учун улардан оқилона фойдаланиш, қазиб олишда, таъминлашда, қайта ишлашда ва ишлатишда нобудгарчиликка қарши курашиш лозим.

Қайта тикланиш жараёнида турли ресурслар учун ҳар хил муддат керак. Масалан: кесилган ўрмонларни тиклаш учун 60-70 йил зарур. Шунинг учун табиий ресурсларни сарф қилиш сурати уларни қайта тиклаш суратига мувофиқ келиши керак.

Қайта тикланадиган табиий ресурсларнинг инсонни номаъқул хатти-ҳаракати туфайли қайта тикланмайдиган бўлиб қолиши мумкин. Масалан, ўсимлик ва ҳайвонларнинг бир қанча турларини йўқ бўлиб кетиши.

3-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни

Мулк ҳуқуқи кенг маънодаги ашёвий ҳуқуқ бўлиб, ҳуқуқ эгаси, яъни мулкдорларга «ўзига тегишли мулклардан фойдаланиш

www.ziyouz.com kutubxonasi

мазмуни ва йўналишини фақат ўзи белгилаш ҳамда улар устидан тўлиқ «хўжалик ҳокимиятини» амалга ошириш» ҳуқуқини беради. Инглиз ҳуқуқшуноси А.М. Оноре мулк ҳуқуқининг энг тўлиқ таснифини бериб, қуйидагиларни ажратиб кўрсатган: тасарруф этиш (ашёлар устидан тўлиқ жисмоний назорат); фойдаланиш (нарсаларни шахсан ўзи ишлатиш); фойда ундириш (ашёларни шахсан ўзи ишлатиб ёки ишлатиш учун бошқа шахсларга бериш орқали); ашёларни мусодара қилиб давлат фойдасига ўтказиш, совуриб юбориш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш, ашёларни экспропиациядан (мажбурий тортиб олишдан) ҳимояланиш, ашёларни бировга бериб юбориш, улардан ёмон тарзда фойдаланишни тақиқлаш, жавобгарлик (қарз ҳисобига ашёни бериш), бузилган қонуний ҳуқуқни тиклаш.

Мулкдорнинг қонуний ҳуқуқларини учлик сифатида, яъни эгалик қилиш, фойдаланиш ҳамда идора қилишга ажратиш анъанавий ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 164-моддасига асосан табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмунини мулкдорларнинг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари ташкил этади.

Мулкдор ўз мулкини тасарруф қилишга, яъни унга эгалик қилишга, ундан фойдаланишга, яъни фойда ундиришга (умумий қоидаларга кўра фақат мулкдоргина ўзида мавжуд бўлган мулклардан мевалар, маҳсулотлар ва фойда олади) ҳамда идора қилишга, яъни мулкнинг юридик тақдирини белгилашга, сотишга, совға қилишга, ижарага беришга, гаровга қўйишга ҳақлидир. Мулк ҳуқуқи таркибида бошқа қонуний ҳуқуқлар, жумладан мулкни бошқариш ҳам ажратиб кўрсатилиши мумкин.

Шу билан бирга, табиий ресурслар давлат мулки бўлганлиги учун мулкдорнинг ҳуқуқларини амалга ошириш маълум бир хусусиятларга эга.

Биринчидан, табиий ресурсларга мулк ҳуқуқини мазмуни ҳам, фуқаролик ҳуқуқий нормалар ҳам экология ҳуқуқий нормалар билан белгиланади.

Иккинчидан, барча табиий ресурслар, хусусий мулк қилиб ажратилган ер участкаларини истисно қилган ҳолда, юридик ва жисмоний шахслар фойдаланишида бўлишидан қатъий назар давлат мулки ҳисоблади, яъни давлатни эгалиги сақланиб қолинади.

Учинчидан, давлат табиий ресурслардан бевосита фойдаланишни амалга оширмайди, улардан фойдаланиш ҳуқуқини тартиби ва шартларини белгилайди. Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи ҳар хил шаклда (эгалик, фойдаланиш, ижара) юридик ва жисмоний шахсларга берилади. Шундай фойдаланиш учун давлат ўрнатилган солиқлар ва тўловларнинг давлат фойдасига ундиради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тўртинчидан, аксарият ҳолларда табиий ресурсларни тасарруф этиш натижасида давлат эгалик ҳуқуқини йўқотмайди ва тасарруф этиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза этишни ташкил қилишга қаратилган.

Бешинчидан, давлат тасарруф этиш ҳуқуқини давлат органлари фаолияти орқали амалга оширади. Табиий ресурсларни муҳофаза этиш ва фойдаланишнинг давлат бошқаруви авваламбор табиий ресурсларнинг давлат томонидан тасарруф этишга йўналтирилган. Шу жумладан, ваколатли давлат органлари табиий ресурсларни фойдаланишга ажратадилар ва фойдаланувчилардан қайтариб оладилар, фойдаланиш мақсадларини белгилайдилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимият органлари Ер кодексининг 4-, 7-моддаларига мувофиқ ерларни юридик ва жисмоний шахсларга ажратиб бериш ва қайтариб олиш ваколатига эгалар.

Ер участкаларига хусусий мулк ҳуқуқининг мазмуни бошқа мулк объектларига нисбатан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Юқорида қайд этилганидек, юридик ва жисмоний шахслар ер участкасидан фақат мақсадли фойдаланишлари шарт, яъни шу ер участкасида жойлашган бино ва иншоотдан фойдаланиш мақсади билан боғлиқдир. Масалан, савдо ва хизмат кўрсатиш объектлари жойлашган ер участкаларидан фойдаланиш фақат юридик ва жисмоний шахснинг мазкур фаолият тури билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ерга бўлган хусусий мулк чекланган ҳисобланади. Бундай қоидалар бошқа давлатлар қонун ҳужжатларида ҳам мавжуд.

www.ziyouz.com kutubxonasi

БЕШИНЧИ БОБ

ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

1-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви тушунчаси, хусусиятлари ва тизими

Экология соҳасида давлат бошқаруви давлат органлари томонидан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатда фойдаланишни ташкил қилишда намоён бўлади ва жамиятда ижтимоий бошкарувнинг таркибий қисми бўлади.

Экология соҳасида давлат бошқарувини шакллантириш орқали давлат ўзининг экологик ваколатини ва экологик сиёсатини амалга оширади. Ушбу бошқаришни ташкил этиш асосида инсон атроф-муҳитни яхшилаш, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлаш мақсадлари туради.

Экология соҳасида давлат бошқаруви орқали давлат табиий ресурсларнинг мулкдори сифатида табиий ресурслардан фойдаланишни ташкил этиш мақсадида уларни тассарруф этиш ҳуқуқини амалга оширишади.

Экология соҳасида давлат бошқаруви деб ваколатли давлат органларининг табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф табиий муҳитни муҳофаза этиш бўйича ижро этиш ва фармойиш бериш фаолияти тушунилади.

Давлат бошқарув органларининг ижроия фаолияти ушбу органларнинг ижроия ҳокимиятига тааллуқлилигидан келиб чиқиб, қонун ва вакиллик органларининг қарорларини амалга оширишга қаратилган.

Экология соҳасида давлат бошқаруви органларининг фармойиш бериши уларнинг ижтимоий муносабатларини тартибга солишда ваколат доирасидаги юридик ва жисмоний шахсларга мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқидан келиб чиқади. Ушбу мажбурий кўрсатмалар кўп маротаба қўлланадиган, яъни улар томонидан қабул қилинган меъёрий ҳужжатларда белгиланади, ёки бир маротаба қўлланадиган, яъни маълум бир ёки бир неча субъектга тааллуқли, масалан, ҳуқуқбузарликни тўхтатиш бўйича кўрсатмалардан иборат бўлади.

Экология соҳасида давлат бошқаруви органларининг ижро этиш ва фармойиш бериш фаолияти атроф табиий ресурслар тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг бажарилишини таъминлашга қаратилган.

Экология соҳасидаги давлат бошқаруви қуйидаги тамойилларга асосланган:

www.ziyouz.com kutubxonasi

бошқаришнинг қонунийликка асосланиши, яъни давлат бошқарув органларининг экологик муносабатларни тартибга солишда фақат қонун ҳужжатларида белгиланган ваколат доирасида ҳамда ҳуқуқлари асосида фаолият юритиши;

тармоқ ва ҳудудий бошқаришни мувофиқлаштиришга, яъни экологик муносабатларни тартибга солишда давлат органларининг фаолияти ҳам ҳудуднинг ривожланишини, ҳам ҳар бир табиий ресурслардан фойдаланишнинг оқилоналиги ва уларни муҳофаза этишнинг таъминланишига қаратилади. Бундан ташқари, экология соҳасида давлат бошқаруви органлари ҳам ҳудудий, ҳам тармоқ бўйсунишда шакллантирилади, масалан, ушбу органларнинг ҳудудий бўлинмалари республика тармоқ органлари (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ер ресурслари бўйича давлат қўмитаси)га ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органларига бўйсунадилар;

экология масалаларини ҳал қилишда ҳар томонлама ёндошишга, яъни табиий ресурслардан фойдаланишни ташкил этишда ушбу фойдаланишнинг оқилоналиги ва атроф табиий муҳитни муҳофаза этишда республика халқ хўжалиги ва аҳолини табиий ресурсларга бўлган эҳтиёжларини қондиришни таъминлаш;

экология соҳасида давлат бошқарувини ташкил этишда табиий ресурслардан фойдаланиш ва назорат қилишни ажратиш, яъни экология соҳасида табиий ресурслардан бевосита фойдаланувчилар назорат қилиш ваколатига эга бўлмаслигида, экология соҳасида давлат бошқаруви органларини шакллантириш ҳамда уларни фаолиятларини ташкил қилишда фойдаланиш ва назорат қилиш ваколатларини тартибга солишда ифодаланади. Масалан, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузурида Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ўрмондан фойдаланишни ташкил қилувчи давлат органидир ва унинг корхона, ташкилотлари, ўрмон хўжаликлари ўрмондан асосий фойдаланувчилар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ушбу орган ўрмондан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб бориш ваколатига эга эмас.

Экология соҳасида давлат бошқаруви маълум бир шаклларда ва услубларда амалга оширилади. Ушбу бошқарувнинг шакллари бўлиб, ҳуқуқ ижод қилиш, ижроия ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ҳисобланади. Ижроия органлари ҳуқуқ ижод қилиш йўли билан қабул қилган меъёрий ҳужжатларида қонунларда белгиланган қоидаларни янада ривожлантириб, ижтимоий муносабатларни батафсил тартибга солувчи меъёрларни белгилайдилар. Масалан, Ер тўғрисидаги кодекснинг ва «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги Қонуннинг қоидалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 й. 31 декабрдаги 543-сонли қарори билан тас-

www.ziyouz.com kutubxonasi

диқланган «Давлат ер кадастрини юритиш тўғрисида»ги Низом ва Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси ва Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастри бош бошқармаси томонидан тасдиқланган, Адлия вазирлиги томонидан 1999 й. 27 майда 736-сон билан давлат рўйхатига олинган «Ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олиш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома билан тартибга солинади.

Давлат бошқарув органларининг ижроия фаолияти қонун ҳужжатларини амалга ошириш бўйича амалий фаолияти ҳисобланади. Масалан, ер участкаларини жойида ажратиб бериш, ер участкасига бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатига олиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этишни назорат қилиш ва ҳоказо.

Экология соҳасида давлат бошқарув органлари ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти орқали табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш қоидалари бузилган тақдирда айбдор шахсларни жиноий, маъмурий ва имтизомий жавобгарликка тортиш масаласи ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ёки у ишлайдиган ташкилотнинг маъмурияти олдига қўйилади, агар экологик назорат органлари маъмурий жавобгарликка тортиш ҳуқуқига эга бўлсалар, ушбу масалани ҳал қиладилар, суд органларида атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундириш бўйича даъво аризаларини қўзғатадилар, табиий ресурслардан фойдаланувчиларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширадилар.

Экологик муносабатларни тартибга солишда давлат бошқарув органлари бошқариш услубларини, яъни ижтимоий муносабатлар субъектларига давлат таъсир кўрсатиш усулларини қўллайдилар. Улар таркибига рухсат бериш, ман қилиш, розилик бериш, мажбурий кўрсатмалар бериш киради.

Давлат бошқарувининг рухсат бериш услуби асосан табиий ресурслардан фойдаланишни ташкил этишда қўлланилади. Табиий ресурслардан махсус фойдаланиш фақат ваколатли давлат органларининг рухсати асосида вужудга келади.

Розилик бериш (санкциялаш) услуби деб давлат органларининг фойдаланувчилар томонидан тайёрлаган меъёрларни ҳамда фойдаланишга оид бошқа қоида ва тартибларни тасдиқлаши ва розилик бериши тушунилади. Масалан, атмосферага ифлослантирувчи моддаларни ташлаш бўйича йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари табиатни муҳофаза қилиш органлари томонидан тасдиқлангандан сўнг, мазкур зарарли моддаларни атмосферага чиқариб ташлаш мумкин («Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддаси), ёки қишлоқ хўжалик корхоналари туман ҳокими томонидан тасдиқланган ички ер тузилиш

www.ziyouz.com kutubxonasi

схемаларига мувофиқ ердан фойдаланишни амалга оширадилар (Ер кодексининг 13-моддаси).

Экология соҳасида бошқарувни тақиқлаш услуби атроф муҳитни муҳофаза қилишни ташкил этишда кенг қўлланилади ва табиий ресурсдан фойдаланиш ёки табиий ҳудудларда маълум бир фаолиятни амалга оширишни тақиқлаш орқали ман этишда ифодаланади. Масалан, сувдан умумий фойдаланишнинг тури бўлган чўмилиш аҳолини хавфсизлигини таъминлаш мақсадида маълум сув объектларида ман этилиши мумкин ёки сув муҳофаза зоналарида дарахт ва бутазорларни кесиш, ёқилғи ва мой қуйиш шахобчаларини жойлаштириш ва ишлатиш, заҳарли химикатларни қўллаш, чорвачилик фермаларини жойлаштириш ва бошқалар тақиқланади.

Экология соҳасида давлат бошқарув органларининг ваколат доирасида қабул қилган қарорлари экологик муносабатлар субъектларига нисбатан мажбурий ҳисобланади. Аммо мажбурий кўрсатмалар бериш услуби ушбу давлат органларининг фаолиятида асосан экологик назоратни амалга ошириш жараёнида қўлланилади. Масалан, экологик назоратни амалга оширувчи органлар экологик ҳуқуқбузарлик содир этган шахсларга ушбу ҳуқуқбузарлик оқибатларини, уларни содир этиш сабабларини ва шарт-шароитларини бартараф этиш бўйича мажбурий кўрсатмалар беришга ҳақлидирлар.

Экология соҳасида давлат бошқарув органлари қонун ҳужжатларига мувофиқ, маълум ваколатларни амалга оширадилар. Ушбу ваколатлар қуйидагилардан иборат: табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш; атроф табиий муҳитни муҳофазасини таъминловчи меъёрларни белгилаш, экологик стандартлаш; экологик сертификациялаш; табиий ресурсларнинг давлат ҳисобини ва давлат кадастрларини юритиш; табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни режалаштириш; табиий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш; табиий ресурларни ҳудудий жойлаштириш; экологик назоратни амалга ошириш; низоларни ҳал қилиш. Бундан ташқари алоҳида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш бўйича давлат бошқарув органларининг махсус ваколатлари, (масалан, сувлар зарарли таъсирининг олдини олиш, ўрмонларни қайта кўпайтириш, ерларнинг мелиорациясини ташкил этиш ва ҳоказолар) мавжуд.

2-§. Экология соҳасида давлат бошқарув органлари тизими

Экология соҳасида давлат бошқарувини амалга оширадиган органларнинг доираси кенгдир. Ўзбекистон Республикасининг

www.ziyouz.com kutubxonasi

қонун ҳужжатларига мувофиқ, экология соҳасида давлат бошқарувини амалга оширадиган органлар умумий ва махсус ваколатга эга бўлган давлат органларига бўлинади. Махсус ваколатга эга бўлган органлар ўз навбатида тармоқлараро ва бир тармоққа оид турларга бўлинади.

Умумий ваколатга эга бўлган органлар қаторига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари киради. Улар иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларда давлат бошқарувини амалга ошириш билан бир вақтда экологияга оид баъзи бир масалаларни ҳал қиладилар. Шунинг учун ҳам улар умумий ваколатга эга бўлган органлар деб номланадилар.

Экология соҳасида давлат бошқарувида Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (98-моддаси), Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 май «Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонунини (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси, 1993 й. 5-сон, 202-модда) 9, 10, 11, 12, 20-моддаларида, Ўзбекистон Республикасининг 1992 й. 9 декабр «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунини (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1993 й, 1-сон, 38-модда) 9-моддасида ҳамда табиий ресурслар тўғрисидаги қонунларнинг тегишли моддаларида белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси: табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалалари бўйича норматив ҳужжатлар (қарор, низом, қоида ва тартиблар) қабул қилади; табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширади; табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича давлат дастурларини ишлаб чиқади ва амалга оширишни ташкил этади; табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар ва тўловлар миқдорини белгилайди; атроф табиий муҳит мониторинги, табиий ресурслар давлат кадастрлари юритилишини ташкил этади; махсус ваколатга эга бўлган давлат органларининг фаолиятини мувофиқлаштиради; давлат экологик назоратини ташкил этади; ер участкаларини эгалик қилишга, фойдаланишга, шу жумладан ижарага беради, ер участкаларига бўлган ҳуқуқни бекор қилади; ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқини беради ва уни бекор қилади, ер ости бойликларидан фойдаланишнинг лицензиялаш тизимини ташкил этади; умумтарқалган фойдали қазилмалар рўйхатини белгилайди; экологик жиҳатдан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқади; табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбир-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ларини амалга оширади; экология соҳасида халқаро алоқаларни ўрнатади ҳамда ривожлантиради.

Экология соҳасида давлат бошқарувида маҳаллий давлат ҳокимият органларининг ваколатлари Конституцияда (100-модда), Ўзбекистон Республикасининг 1993 й. 3 сентябр «Маҳаллий давлат ҳокимият органлари тўғрисида»ги Қонунда (10, 24, 25-моддалари), «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунда (10-модда) ва табиий ресурслар тўғрисидаги қонунларнинг тегишли моддаларида белгиланган. Масалан, маҳаллий давлат ҳокимият органлари ер муносабатларини тартибга солишда муҳим ўрин эгаллайдилар ва бу масалага Ер кодексининг 5-7 моддалари бағишланган.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ҳудудларида экология соҳасида давлат бошқарувининг қуйидаги ваколатларини амалга оширадилар: минтақада (ҳудудда) табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилайдилар, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг ҳудудий дастурларини тасдиқлайдилар; атроф табиий муҳитга зарар етказаётган объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қиладилар; фойдаланишни ташкил қилиш мақсадида табиий ресурсларни тақсимлайдилар (ер участкаларини — эгаликка, фойдаланишга ёки ижарага, сув объектини танҳо фойдаланишга, ўсимлик дунёсидан пичан ўриш ёки мол боқиш учун, аҳоли пунктларида дарахтлар кесиш мақсадида фойдаланиш ҳуқуқини берадилар) ва шундай фойдаланиш ҳуқуқларини бекор қиладилар; атроф табиий муҳит мониторинги, табиий ресурслар давлат кадастрлари юритилишини ташкил этадилар; табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширадилар.

Махсус ваколатли давлат органларига экология соҳасида давлат бошқарувини амалга оширувчи вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари киради. Уларнинг фаолияти асосан экологик муносабатларни тартибга солиш билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, махсус ваколатли органлар деб номланадилар. Улар тармоқлараро, яъни бир неча тармоқларни ва бир неча табиий ресурсларни идора этувчи органларга ҳамда тармоққа оид, яъни маълум бир табиий ресурсни идора этувчи органларга бўлинади.

Экология соҳасида давлат бошқарувининг махсус ваколатли органлари ичида марказий ўринни Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси эгаллайди. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 й. 26 апрелдаги Қарори билан тасдиқланган Низомига (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотно-

www.ziyouz.com kutubxonasi

маси, 1996 й., 5-6 сон, 70-модда) мувофиқ табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш соҳасида давлат назоратини ҳамда тармоқлараро бошқарувни амалга оширувчи, идоралардан устун турувчи ҳамда мувофиқлаштирувчи махсус ваколатли органдир. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўйсунади ва унга ҳисобдордир.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қуйидаги асосий ваколатларни амалга оширади:

атроф муҳитни муҳофаза қилишда иқтисодий усулларни кенг қўллаш, ресурсларни тежайдиган, камчиқит ва чиқитсиз технологияларни барча жойларда қўлланилишини рағбатлантириш, экология соҳасидаги фан-техника ютуқларини жорий этиш асосида табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини комплекс бошқаради;

табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш юзасидан республика экологик нормативлар, қоида ва стандартларни тасдиқлайди,

атроф муҳитга ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаш (оқизиш) нормативларини белгилайди ҳамда табиатдан фойдаланувчилар эътиборига етказади;

давлат экологик экспертизасини ўтказади;

атроф муҳит ифлосланишининг аҳволи ва унга бошқача зарарли таъсирлар, табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотларнинг республика ягона экологик ахборот банкини ташкил этади ва юритади;

республикада қўриқхоналарга доир ишларга раҳбарлик қилади, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳамда ҳайвонот дунёсининг давлат кадастрини юритишда қатнашади;

экологик ташвиқотни амалга оширади, экологик таълим ва тарбияни ташкил этиш ҳамда юритишда қатнашади;

ифлослантирувчи моддаларни атроф муҳитга чиқариб ташлаш ва оқизиш, чиқиндиларни жойлаштириш ва кўмиш, сувдан махсус фойдаланишга, ов қилиш ва балиқ тутишга рухсатномалар беради, ёввойи дори-дармон гиёҳлари, озуқа ўсимликлари ва манзарали ўсимликларни, техникавий хом ашё ва бошқа табиий ҳосилаларни (шу жумладан мумиёни) йиғиш (тайёрлаш), уларни республика ҳудудидан олиб чиқиш ва республикага олиб кириш ҳуқуқини беради;

табиатни ифлослантирганлик ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаганлик натижасида унга етказилган зиённи қоплаш тўғрисида юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан даъво қўзғатади;

банк муассасаларига экологик қонун ҳужжатларини бузган ҳолда

www.ziyouz.com kutubxonasi

иш олиб борилаётган саноат ва бошқа объектларни лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ёки кенгайтириш ишларини маблағ билан таъминлашни тўхтатиш тўғрисида тақдимнома киритади;

экологик қоидаларга амал қилмай иш олиб борилаётган саноат ва бошқа объектларни лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ёки кенгайтиришни тақиқлайди, шунингдек корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ишини тўхтатиб қўяди;

экологик талабларга риоя этмаган шахсларни маъмурий жавобгарликка тортади, зарурат бўлганда ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги материалларни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тақдим этади;

табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш устидан белгиланган ҳолларда ва тартибда давлат назоратини олиб боради ва қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси 1998 йил 24 июлдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан ташкил этилган ва унинг Низоми Вазирлар Маҳкамасининг 1998 й. 27 июлдаги 314-сонли қарори билан тасдиқланган. Ушбу орган ер мониторинги, давлат ер кадастрини юритади; ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олади, ер ресурсларини давлат ҳисобини олиб боради, ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этилиши устидан давлат назоратини олиб боради; ер тузиш ишларини ташкил этади ва бошқа ваколатларни амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 31 январ 44-сонли қарори билан тасдиқланган Низомига (ҚТ, 1996 й., 1-сон, 4-м.) мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастри Бош бошқармаси шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктларида юридик ва жисмоний шахсларнинг ерга бўлган ҳуқуқларини давлат рўйхатга олади ва давлат ер кадастрини юритади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси шаҳарларда ерларни фойдаланишга ажратиб беришда ва ерлардан фойдаланишни режалаштиришда қатнашади.

Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996й. 9 декабрдаги 435-сонли қарори (ҚТ. 1996 й., 2-сон, 34-м) билан тасдиқланган Низомига мувофиқ, конларни геологик изланиш, минерал ресурсдан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб боради; ҳудудларни геологик жиҳатдан ўрганилганлигини таҳлил қилади; минерал хом ашё базасини ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқади; геологик ўрганиш бўйича норматив ҳужжатларни тасдиқ-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лайди; конлар тўғрисидаги геологик маълумотлар давлат жамғармасини, фойдали қазилмалар давлат кадастрини, давлат сув кадастрининг ер ости сувлар қисмини юритади; геологик қидирув ишларининг давлат ҳисобини юритади ва рўйхатини олиб боради; қазилма бойликлар жойлашган ҳудудларни қазилма бойликлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган мақсадларда қурилиш учун ер ажратиш масаласи бўйича хулоса беради ва бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 7 февралдаги Фармонига мувофиқ, фойдали қазилмаларни қазиб олиш учун, шунингдек фойдали қазилмаларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер иншоотларининг қурилиши ва улардан фойдаланиш учун кон ажратиш ҳужжатларини беради; ер ости бойликларидан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва унинг органлари, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 26 ноябрдаги 419-сонли қарори билан тасдиқланган Низомига мувофиқ, давлат сув ҳисобини ва давлат сув кадастрини ер ости сувларининг истеъмол қилиш қисмида юритади, сувдан фойдаланишни режалаштиришда қатнашади, сувдан лимитли фойдаланиш бўйича шартномалар тузади; сунъий сув ҳавзаларидан ва каналлардан сувдан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ЎзССР Министрлар Кенгашининг 1970 йил 19 январдаги 23-сонли қарори билан тасдиқланган Низом (СП. УзССР, 1970, №1, 9-м) га мувофиқ ичимлик сувларнинг ифлосланиши устидан санитар назоратини, атмосфера ҳавосига зарарли физикавий таъсир кўрсатилиши устидан давлат назоратини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Давлат автомобил назорати автотранспортлар томонидан атмосфера ҳавосининг ифлосланиши устидан давлат назоратини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология Бош бошқармаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 9 март 110-сонли қарори билан тасдиқланган Низомга мувофиқ, давлат сув ҳисобини ва давлат сув кадастрини юритишда иштирок этади, сув ва атмосфера мониторингини (кузатувини) амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузурида Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 7 февралдаги Фармонига мувофиқ ўрмон хўжалигини юритишнинг давлат бошқарувини амалга

www.ziyouz.com kutubxonasi

оширади, ўрмонларнинг муҳофазасини, ҳимоясини, қайта кўпайтирилишини ташкил этади, ўрмон ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқини беради; ўрмонларнинг давлат ҳисобини ва давлат кадастрини юритади ва бошқа ваколатларни амалга оширади.

3-§. Экология соҳасида давлат бошқарув органларининг ваколатлари

Экология соҳасида давлат бошқарув органларининг ваколатлари деганда, уларнинг шу соҳадаги фаолиятларининг алоҳида турлари тушунилиши лозим.

Экология соҳасида давлат бошқарув органлари қуйидаги ваколатларни амалга оширадилар:

Табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш йўли билан давлат органлари қонун ва ҳукумат қарорларидаги қоидаларни янада ривожлантирувчи ва деталлаштирилган идоравий норматив ҳужжатлар қабул қиладилар. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида ер солиғига оид меъёрлар киритилган ва унинг 99-моддасига мувофиқ, ер солиғи ставкалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Бундан ташқари ер солиғини ҳисоблаш ва ундириш бўйича муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан 1997 й. 28 ноябрда тасдиқланган ва Адлия вазирлигида 4 ноябр 1998 й. 401-1 рақам билан давлат рўйхатига олинган «Ер солиғини ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома билан тартибга солинади. Идоравий меъёрий ҳужжатлар асосан меъёрий ҳужжатларда техник ва табиий фанлар талабларини киритиш лозим бўлганда қабул қилинади. Бундай йўриқномалар геология ва конлардан фойдаланиш соҳасида кўп қабул қилинган.

Давлат органлари атроф табиий муҳитнинг муҳофазасини таъминловчи нормативларни қабул қиладилар. Буларга: сувда ифлослантирувчи моддаларнинг йўл қўйиладиган даражада тўпланиши; атмосфера ҳавосида ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг йўл қўйиладиган даражада тўпланиши, физикавий омиллар атмосфера ҳавосига акустик, электромагнит, ионлаштирувчи ва бошқа зарарли таъсир кўрсатишнинг йўл қўйиладиган даражалари киради.

Экологик стандартлаш орқали асосан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг экологик талабларга жавоб бериши белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаш тўғрисида»ги Қонунининг 8-моддасида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмита-

www.ziyouz.com kutubxonasi

си ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги стандартлаш органлари сифатида белгиланган ва улар экологик стандартлашни амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикасининг «Сертификациялаш тўғрисида»ги ва «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунларига мувофиқ, экологик сертификациялаш сертификация қилинадиган маҳсулотни белгиланган экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш бўйича фаолиятдир. Ушбу Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, экология соҳасидаги давлат органларини ва бошқа юридик шахслар экологик сертификация қилиш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандартлаш, метрология ва сертификация маркази органларида аккредитациядан ўтадилар, яъни ушбу фаолиятни амалга ошириш бўйича рухсат берилади.

Табиий объектлар тўғрисида маълумот йиғиш мақсадида давлат органлари уларнинг давлат ҳисобини амалга оширадилар. Ушбу ваколат орқали табиий объектларнинг сон ва сифат кўрсаткичлари, яъни уларнинг миқдори, тарқалганлиги, жойлашган жойи ва бошқа тавсифлари аниқланади. Табиий объектларни давлат ҳисоби табиий объектларнинг мониторинги (уларни кузатиш), инвентаризация ёки фойдаланишни рўйхатга олиш йўли билан амалга оширилади.

Табиий ресурслар давлат кадастрларини юритишдан мақсад табиий объектлар ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумотлар олиш, уларнинг ҳолатини аниқлашдан иборат. Табиий объектларнинг миқдори ва сифати, уларнинг ҳуқуқий, табиий, хўжалик ҳолати, фойдаланиш даражаси тўғрисидаги маълумотлар тизими табиий объектлар кадастрлари деб номланади. Табиий объектлар кадастрлари ҳар бир табиий объект юзасидан алоҳида юритилади ва уларни юритиш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади. Масалан, давлат ер кадастрини юритиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 15-моддаси, «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги Қонуни, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 31 декабрдаги 543-сонли қарори билан тасдиқланган Давлат ер кадастри юритиш тартиби тўғрисидаги Низоми ва Ер ресурслари бўйича Давлат қўмитаси ҳамда Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Геодезия, картография ва давлат кадастри Бош бошқармаси 1999 й. 30 мартда тасдиқлаган ва Адлия вазирлиги томонидан 1999 й. 27 майда 736-рақам билан рўйхатга олинган »Ер участкаларга бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олиш тартиби тўғрисида»ги йўриқнома қўлланилади.

Табиий объектнинг кадастри шу табиий ресурсни идора этувчи махсус давлат органлари томонидан юритилади ва давлат бюджети маблағларидан молиялаштирилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Давлат кадастрини юритишда табиий ресурслардан фойдаланувчилардан олинадиган маълумотларга асосланади, масалан, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ердан фойдаланишдаги ўзгаришлар тўғрисида давлат органларига маълумот беришлари лозим.

Давлат кадастри ягона тамойилларга асосланган ҳолда юритилади: жумладан, қонунийлик, яъни улар қонунда белгиланган талабларга риоя қилинган ҳолда давлат бошқаруви органларининг ваколатларини ва уларнинг фаолиятларини белгилайди; кадастрларни юритиш бўйича чора-тадбирларни ўтказишнинг узлуксизлиги; кадастрларни юритиш тартибига риоя этилишининг давлат назоратини амалга ошириш; кадастрга киритиладиган маълумотларнинг тўғрилиги учун масъул шахсларнинг жавобгарлиги.

Кадастр маълумотларининг ишончлилигини таъминлаш мақсадида кадастр материаллари вақти-вақти билан янгиланиб турилади, масалан, табиий объектнинг сифат ва сон кўрсаткичлари ўзгарганда; янги фойдаланувчиларга табиий ресурслар ажратиб берилганда ва бошқа ҳолларда аниқликлар киритилиб турилади.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ишлари республика халқ хўжалиги, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктларининг ривожлантириш истиқболларини белгилаш чоғида умумий ваколатга эга бўлган органлар томонидан режалаштирилади. Масалан, ўзлаштириладиган ерлар майдони ва уларни қишлоқ хўжалиги, саноат ҳамда бошқа мақсадларга ажратиш мўлжалланганда. Бундан ташқари, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг махсус режалари тузилади. Булар таркибига ер тузиш лойиҳалари, шаҳарларнинг бош режалари, сув хўжалиги балансларини, сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш режалари, ўрмон тузиш лойиҳалари ва бошқалар киради. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг махсус режалари умумий ва махсус ваколатга эга бўлган органлар томонидан тасдиқланади (Ер кодексининг 13-моддаси, «Ўрмон тўғрисида»ги Қонунининг 16-моддаси).

Табиий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш бу ваколатли органларнинг давлат мулки бўлган табиий ресурсларни давлат номидан тасарруф этиб, улардан фойдаланишни ташкил этишдан иборат. Ушбу ваколатни амалга ошириш йўли билан давлат органлари табиий ресурсларни фойдаланишга ажратиб берадилар ва қайтариб оладилар. Ер участкаларини эгаликка, фойдаланишга ва ижарага бериш тўғрисидаги қарорларни Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 4-7, 23-моддаларига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий ҳокимият органлари қабул қиладилар. Сувлардан махсус фойдаланиш бўйича рухсатномалар Табиатни му-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари томонидан берилади (Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 27-моддаси). Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи эса ўрмон хўжалиги давлат органлари ёки улар ваколат берган ўрмон хўжалиги корхона, муассаса ва ташкилотлари томонидан бериладиган рухсатномалар асосида вужудга келади (Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуннинг 20-моддаси). Табиий ресурсларни фойдаланишга ажратиб бериш ҳуқуқига эга бўлган органлар бошқа давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун, экологик талабларни бузганлик учун ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа асосларга кўра шундай фойдаланишни бекор қилишлари мумкин.

Давлат органларининг табиий ресурсларни ҳудудий жойлаштириш ваколати табиий ресурслардан фойдаланишга бериш тўғрисидаги қарорларни амалга оширишга қаратилган. Табиий ресурсларни ҳудудий жойлаштириш ер тузиш, ўрмон тузиш, қишлоқ хўжалигининг табиий мослашуви жиҳатидан ерларни районлаштириш йўли билан амалга оширилади. Масалан, ер тузиш ишлари орқали фойдаланиш ҳуқуқини олган юридик ва жисмоний шахсларга ер участкалари жойида (натурада) ажратилиб, чегаралари белгиланиб берилади. Табиий ресурсларни ҳудудий жойлаштиришга махсус ваколатли органлар бўлмиш Ер ресурслари давлат қўмитаси, Саноатда ва кончиликда ишларни бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги, ўрмон хўжалиги органларининг вазифасига киради. Аммо сув ва ҳайвонот дунёсига нисбатан мазкур ваколат амалга оширилмайди.

Экологик назорат ваколати табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза этилиши устидан кузатув ва текширувлар орқали амалга оширилади. Экологик назоратни умумий ва махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари олиб борадилар. Бугунги кунда экологик назорат тўғрисида меъёрий ҳужжат бўлмаса ҳам, уни амалга оширадиган органларнинг ваколатлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунда, Ер кодексида, табиий ресурслар тўғрисидаги бошқа қонунларда ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ер ресурслари давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентли, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тўғрисидаги низомларда ўз аксини топган. Бундан ташқари, экологик назоратни амалга ошириш чоғида Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги 1998 й. 24 декабр Қонуннинг талабларига, шу жумладан ушбу Қонуннинг 10-моддаси

www.ziyouz.com kutubxonasi

биринчи қисмида кўзда тутилган текширишлар даврийлигига риоя этилиши лозимдир.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш чоғида фойдаланувчилар, давлат органлари ва бошқа шахслар ўртасида келиб чиқадиган низоларни ҳал қилишда давлат органлари қатнашадилар. Табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи қонунларда ушбу низоларнинг ҳал қилиниши масаласи турлича ёритилган. Масалан, Ер тўғрисидаги кодекснинг 89-моддасида ер тўғрисидаги низолар фақат суд органлари томонидан ҳал этилиши белгиланган, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 85-моддасида эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимият органлари, шунингдек сувларни идора этувчи махсус ваколатга эга бўлган органлар сувдан фойдаланишга доир низоларни ҳал қилувчи органлар сифатида белгиланган.

Юқорида қайд этилган ваколатлардан ташқари, алоҳида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларнинг муҳофазаси бўйича давлат бошқаруви органлари махсус ваколатларни амалга оширадилар. Масалан, қонун ҳужжатларда сувлар зарарли таъсирининг (сув тошқини, зах босиши ва ҳоказоларнинг) олдини олиш, ўрмонларни қайта кўпайтириш, ерларнинг мелиорациясини ташкил этиш ва ҳоказолар кўзда тутилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ОЛТИНЧИ БОБ

ЭКОЛОГИЯ НАЗОРАТИ ВА ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Экология назоратининг тушунчаси, мақсади, вазифаси ва усуллари

Экология назорати — давлат экологик сиёсатининг муҳим таркибий қисми сифатида табиат-жамият тизимидаги экологик муносабатларнинг барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳаммамизга маълумки, экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнида экология назорати муҳим вазифаларни амалга оширади.

Экология назорати — атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш қоида-талабларини барча вазирлик, давлат қўмиталари ва идоралари, корхоналар, ташкилотлар, муассаса, мансабдор ва жисмоний шахслар томонидан бажарилишини текшириш, табиий муҳит ҳолатини ўрганиш ва кузатиш, чора-тадбирларни қўллаш билан боғлиқ сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий чора-тадбирлар йиғиндисини ўз ичига олади.

Экология назоратининг асосий мақсади атроф табиий муҳит барқарорлигини сақлашдан иборат бўлиб, давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштирган ҳолда олиб борилишини тақозо этади.

Ҳозирги ва келажак авлодга барқарор атроф табиий муҳитни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 29-моддасига асосан, экология назоратининг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

— атроф табиий муҳит ҳолатини ҳамда хўжалик юритиш ва бошқа фаолият таъсири остида унда бўладиган ўзгаришларни кузатиб бориш;

— атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунлар талаблари ва атроф табиий муҳит сифатининг нормативларига риоя этиш борасидаги дастурлар ҳамда айрим тадбирлар бажарилишини текшириш[1].

1 Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т.: «Адолат». 1993 йил.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Экология назорати мураккаб жараённи ўз ичига олади ва турли хил чора-тадбирлар тизимини амалга оширишни тақозо этади.

Экология назорати жараёнида қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади:

— атроф табиий муҳитда бўладиган ўзгаришларни кузатиш, ахборот жамланмасини шакллантириш;

— атроф табиий муҳит ҳолатига антропоген таъсирларни ўрганиш;

— ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш жараёнининг барча жабҳаларида экологик қонунчилик қоида-талабларига риоя этилишини текшириш;

— ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахсларнинг табиатни муҳофаза қилишга қаратилган профилактик чора-тадбирларнинг белгиланган амалга оширилишини текшириш;

— табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича рухсатномалар бериш;

— экологик қоида-талабларни бузган юридик ва жисмоний шахсларни аниқлаш, огоҳлантириш, жавобгарликка тортиш;

— аҳоли орасида экологик қонунчилик қоида-талабларни тарғиб ва ташвиқот қилиш ва бошқалар.

Демак, экология назорати билан боғлиқ мураккаб фаолиятини олиб боришда экология назорати субъектлари томонидан қуйидаги асосий ташкилий-ҳуқуқий усуллар қўлланилади:

1. Кузатиш — атроф табиий муҳитда бўладиган ўзгаришларни ўрганиш ва маълумотларни тўплаш;

2. Умумлаштириш — атроф табиий муҳит ҳолатига зарарли ва хавфли таъсирларни аниқлаш, таҳлил қилиш асосида маълумотларни таснифлаш.

3. Баҳолаш — антропоген фаолият ишларининг зарарли, хавфли ва ноқонунийлигини аниқлаш.

4. Рухсатнома бериш — юридик ва жисмоний шахсларга ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш учун лицензия бериш;

5. Огоҳлантириш, чеклаш ва тўхтатиш — экологик хавфли ва зарарли хўжалик ва бошқа фаолиятни чеклаш, вақтинча тўхтатиб қўйиш ва бекор қилиш;

6. Жавобгарликка тортиш — экологик қоида-талабларни бузган, юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик чораларини қўллаш.

Экология назорати экологик-ҳуқуқий механизмнинг муҳим таркибий қисми сифатида атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2-§. Экология назоратининг тизими

Экология назорати мураккаб жараёнлардан иборат бўлиб, таъсирларнинг ҳолатини кузатиш, табиий ресурсларнинг ҳолатига баҳо бериш ва уларнинг истиқболини белгилаш, экологик қоида-талабларнинг барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилишини текшириш, салбий экологик оқибат ва зарарли таъсирларни олдини олиш ва чеклаш, табиатни муҳофаза қилишнинг кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирларини амалга ошириш, экологик билимларни тарғибот қилиш ва аҳолининг экологик маданиятини оширишга қаратилган ташкилий чора-тадбирларни амалга оширилишини мувофиқлаштиришга қаратилган давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, мустақил хўжалик юритувчи субъектлар ва жамоат ташкилотларининг фаолиятларини қамраб олади.

Экология назоратини амалга оширишда нафақат давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, балки хўжалик фаолиятини амалга оширувчи корхона, ташкилот ва муассаса ҳамда жамоат ташкилотларининг фаолияти алоҳида ўринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 29-моддасига асосан экология назорати тизими қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1) Атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш давлат хизмати;
2) Давлат экология назорати;
3) Идоравий экология назорати;
4) Ишлаб чиқариш экология назорати;
5) Жамоатчилик экология назорати.[1]

Экология назорати тизимида **Атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш давлат хизмати** муҳим аҳамиятга эга бўлиб, табиатда бўладиган физикавий, кимёвий-биологик, гидрологик, сейсмологик ва бошқа ўзгаришларни кузатиш, маълумот тўплаш, ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавоси ҳамда аҳоли ҳаёти ва соғлиғига хавфли ва зарарли таъсир этувчи омилларни ўрганиш, атроф табиий муҳитда бўладиган ўзгаришларни давлат органлари ва кенг аҳоли қатламларига етказиш каби фаолиятини ўз ичига олади.

Атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш давлат хизматининг асосий йўналишларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси амалга оширади.

1 Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни, Ўзбекистон янги қонунлари. Т., «Адолат», 1994 й., 7-сон

www.ziyouz.com kutubxonasi

Атроф муҳитда рўй бераётган табиий-экологик жараёнларни кузатиб бориш билан бир қаторда ҳар бир табиий ресурсларнинг ҳолатига таъсир этувчи табиий ва антропоген омилларнинг ҳисобини юритиш, халқ хўжалигининг турли соҳаларида ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва ер ости бойликларидан оқилона фойдаланишни таъминлашда табиий ресурслар кадастрини юритиш ҳам ушбу хизматнинг асосий йўналишларидан бири сифатида қарашимиз мумкин.

Бундан ташқари, ҳар бир табиий ресурс бўйича алоҳида кадастр хизмати тегишли махсус ваколатли давлат бошқарув органлари томонидан амалга оширилиб, табиий ресурсларнинг ҳолати ва уларда бўладиган ўзгаришлар ҳақидаги маълумотларни тўплаб, иқтисодиётнинг барча жабҳаларида табиатни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлашга хизмат қилади.

Экологик назорати тизимида давлат экология назорати марказий ўринни эгаллайди.

Давлат экология назорати — атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш қоида-талабларини барча вазирлик, давлат қўмиталари, идоралар, юридик шахслар, мансабдор шахслар ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши юзасидан махсус ваколатли органларнинг текшириш ва чораларни кўриш билан боғлиқ фаолиятини ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуннинг 31-моддасида:

«Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида» ги давлат назорати, давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан амалга оширилади.

Қуйидагилар:

— Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;

— Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги;

— Ўзбекистон Респуликасининг ер ресурслари давлат қўмитаси;

— Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар вазирлиги;

— Ўзбекистон Республикасининг саноат ва кончилик назорати агентлиги махсус ваколатли давлат органлари ҳисобланади.[1]

Ушбу соҳада давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари тизимида Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолияти муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат

1 Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни, Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 7-сон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш соҳасида давлат назоратини ҳамда тармоқлараро бошқарувни амалга оширувчи, идоралардан устун турувчи ва мувофиқлаштирувчи махсус ваколатли орган бўлиб, ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўйсунади ва ҳисобот беради.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўз ваколатлари доирасида қабул қиладиган қарорлари меъёрий аҳамиятга эга бўлиб, барча вазирлик, давлат қўмиталари ва идоралари, юридик шахслар, мансабдор шахс ва фуқаролар ижро этишлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қуйидагилар устидан давлат назоратини олиб боради:

— экология тизимлари, табиий генофонд, биологик мувозанатнинг, атмосфера ҳавосини, ер усти ва ер ости сувларини, тупроқни ифлослантирувчи манбаларнинг, ўсимлик дунёси ва биологик сув объектларининг, ёввойи ҳайвонлар яшаш муҳитининг ҳолати;

— юридик ва жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларининг бажарилиши ҳолати;

— янги ва қайта қурилган корхоналар ҳамда бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш ва ишга туширишда экологик нормативлар, стандартлар ва талабларга мослигини;

— атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни сақлаш ва қайта тиклаш дастурлари ва топшириқларини бажариш ва бошқалар.[1]

Давлат экологик назоратини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ушбу соҳадаги бошқа давлат органлари ва ташкилотларининг фаолиятини мувофиқлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳам давлат экологик назоратини амалга оширувчи муҳим давлат органи ҳисобланиб, аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳузуридаги республика санитария-эпидемиология бош бошқармаси мавжуд бўлиб, қонун ҳужжатларида белгиланган санитария, гигиена ва эпидемиологик қоида-талаблар, норматив ва стандартларнинг бажарилиши юзасидан давлат назоратини олиб боради.

Республика санитария-эпидемиология бош бошқармаси Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида» ги қонуни ва бошқа меъёрий ҳужжатларга асосан санитария, ги-

1 Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисида Низом. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т., «Адолат», 1996, 13-сон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

гиена ва эпидемиологик қоида-талабларнинг барча вазирлик, давлат қўмитаси, идоралар, корхона, ташкилот, муассаса, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан оғишмай амал қилинишини назорат қилади.

Ушбу соҳада давлат назоратини амалга оширишда бевосита Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқа идоралар билан ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари ер муносабатларини тартибга солиш, ер тузишни, ер мониторингини ташкил этиш, давлат ер кадастрини юритиш, ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни назорат қилиш соҳасидаги давлат бошқарув органи ҳисобланади ва ўз ваколатлари доирасида қабул қилинадиган қарорлари барча юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурий аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси:

— ер мониторинги, давлат ер кадастрини юритиш, ер участкаларига ҳуқуқларни, сервитутлар тўғрисидаги битимларни рўйхатдан ўтказиш, тупроқ унумдорлигини сақлаб қолиш, ер ресурсларини ҳисобга олиш, ердан фойдаланиш ва унинг муҳофаза этилиши юзасидан назорат қилиш;

— давлат бошқарув органлари, корхона, ташкилотлар ва муассасалар раҳбарларининг ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича ҳисоботларини эшитади;

— ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича текширишлар ўтказиш, ер қонунчилиги қоидаталабларининг юридик ва жисмоний шахслар томонидан бузилиши сабабларини аниқлаш, уларни бартараф этиш юзасидан ёзма кўрсатмалар бериш;

— айбдор мансабдор шахсларни ва фуқароларни маъмурий жавобгарликка тортиш, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарарни қоплаш тўғрисида даъво қилиш, тегишли корхоналарга ва ташкилотларга ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига шахсларни жавобгарликка тортиш учун тақдимномалар юбориш;

— ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш ҳоллари аниқланган тақдирда маҳаллий давлат ҳокимият органларига ер участкаларини олиб қўйиш, ердан фойдаланишни чеклаш ва бошқа йўналишларда фаолият олиб боради.

Давлат экология назоратини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги алоҳида ўринни эгаллайди.

Ички ишлар вазирлиги тизимида Давлат автомобил назорати бош бошқармаси мавжуд бўлиб, атмосфера ҳавосини автомобил

www.ziyouz.com kutubxonasi

транспортлари томонидан ифлосланиши олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ давлат автомобил назорати бош бошқармаси таркибида «экология хизмати» бўлим, бўлинма ва бошқа таркибий қисмлар фаолият кўрсатади.

ДАНБ сининг давлат экология назоратини амалга оширишда қуйидаги ваколатларга эга:

— атмосфера ҳавосини автомобил транспорти воситалари томонидан ифлосланишини олдини олишга қаратилган тушунтириш ва огоҳлантириш билан боғлиқ чораларни белгилаш;

— атмосфера ҳавосига белгиланган норматив ва стандарт даражасидан юқори бўлган ифлослантирувчи моддаларни чиқарганлиги учун транспорт воситасини бошқаришни чеклаш, тўхтатиб қўйиш, бошқариш ҳуқуқидан маҳрум этиш;

— атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш қонунчилиги қоидаларини бузганлик учун маъмурий жавобгарликка тортиш;

— автомобил транспорти томонидан атмосфера ҳавосига етказилаётган таъсир ва зарарни камайтириш, аҳолининг экологик маданиятини оширишга қаратилган профилактик тадбирлар тизимини амалга ошириш ва бошқалар.

Ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш, ер ости бойликларини муҳофаза қилиш қоида-талабларини барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилишини назорат қилиш саноат ва кончилик назорати агентлигининг асосий йўналишларидан биридир. Ушбу агентлик ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ корхоналарда фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоида-талабларини бузилишини олдини олиш, жавобгарликка тортиш билан боғлиқ фаолиятини амалга оширади.

Демак, юқорида санаб ўтилган давлат органлари давлат экология назоратини амалга оширишда умумий мазмун ва шаклдаги ваколатларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

— барча турдаги ишлаб чиқариш ва хўжалик корхона, ташкилотлари фаолиятининг экологик қоида-талабларга мослигини текшириш ҳуқуқи;

— корхона, ташкилот ҳудудида ва ишлаб чиқариш жараёнида табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишни талаб қилиш, кўрсатма бериш;

— ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш учун рухсатнома бериш, фойдаланиш лимитларини белгилаш;

— экологик қонунчилик қоида-талабларни бузган юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан маъмурий ҳуқуқ тартибда жарима жазосини қўллаш, етказилган зарарни қоплаш, ундириб олиш

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўйича даъво қўзғатиш, жиноий жавобгарликка тортиш юзасидан прокуратура органига ҳужжатларни тақдим этиш;

— экологик хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш, хўжалик, корхона, ташкилотларнинг фаолиятини чеклаш, тўхтатиш ва бекор этиш юзасидан қарорлар қабул қилиш;

— экологик билим, қоида-талабларни аҳоли орасида тарғибот қилиш, аҳолининг экологик онгини оширишга қаратилган тадбирларни белгилаш ва бошқалар.

Шунинг учун ҳам экология соҳасида махсус ваколатли давлат органларининг экология назорати тизимида тутган ўрни беқиёс бўлиб, табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликлардан фойдаланиш, аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Экология назоратининг навбатдаги тури — экология соҳасида идоравий назорат ҳисобланади.

Экология соҳасида идоравий назорат республикамиздаги фаолияти табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни муҳофаа қилиш билан боғлиқ барча вазирлик, давлат қўмиталари, идоралари тизими доирасида олиб борилади.

Барча вазирлик, давлат қўмита ва идораларда ушбу фаолият билан махсус шуғулланувчи экология хизмати тузилмалари мавжуд бўлиб, тегишли вазирлик ички тизими доирасида табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш жараёнининг экологик қоида-талабларига мослигини кузатиш, текшириш, чора-тадбирларни белгилашдан иборатдир.

Экология соҳасида ишлаб чиқариш назорати ҳам идоравий назорат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини олиб бораётган корхона, муассаса, ташкилотларда олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуннинг 32-моддасига асосан, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишлаб чиқариш назоратини корхоналар, бирлашмалар, ташкилотларнинг экология хизмати амалга оширади ва табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларнинг талаблар бажарилиши юзасидан дастурлар ҳамда айрим тадбирлар ижросини, текшириш мақсадини кўзлайди.[1]

Экология соҳасидаги жамоат назорати жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари, сиёсий партиялар, турли уюшма ва жамиятлар, фуқаролар томонидан амалга оширилади.

1 Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонуни.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Жамоат ташкилотлари томонидан олиб борилган текшириш натижалари тавсия аҳамиятига эга бўлиб, давлат ҳокимияти органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларига тақдим этилиши мумкин.

Демак, Экология назорати мураккаб тизимдан иборат бўлиб, экологик қонунчилик ҳужжатларининг бажарилишига ва экологик хавфсизликни таъминлашга хизмат қилади.

3-§. Экологик экспертизасининг тушунчаси, мақсади, тамойил ва усуллари

Экологик экспертиза — экологик ҳуқуқий механизмнинг таркибий қисми сифатида атроф табиий муҳитнинг барқарорлигини сақлаш, табиий бойликлардан унумли ва самарали фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Амалдаги қонунчилик ҳужжатларига асосан экологик экспертиза деганда режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш тушунилади.

Экологик экспертизанинг ҳуқуқий ҳолати конституциявий қоидаларда, Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Экологик экспертиза тўғрисида» ги қонунларда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг экологик экспертизани ўтказиш тартиби тўғрисидаги меъёрий ҳужжатларида белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси «Экологик экспертиза тўғрисида» ги қонуннинг 3-моддасига асосан экологик экспертиза қуйидаги мақсадларда ўтказилади:

— мўлжалланаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинишидан олдинги босқичларда бундай фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш;

— режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолият атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлиғига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, бундай фаолиятнинг экологик хавфлилик даражасини аниқлаш;

— атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг етарлилиги ва асослигини аниқлаш.[1]

Экологик экспертизанинг энг асосий вазифаси атроф табиий

1 Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида» ги қонуни, Халқ сўзи. 7 июн. 2000 йил.

www.ziyouz.com kutubxonasi

муҳит ва аҳолининг ҳаёти ва соғлиғига хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш ва хўжалик объектларининг таъсирларини олдини олиш, бартараф этиш билан боғлиқ превентив чора-тадбирларни амалга оширишдан иборатдир.

Экологик экспертизаси муҳим ва мураккаб фаолият тури сифатида қуйидаги умумий ва ўзига хос тамойиллар асосида амалга оширилади:

— қонунийлик;

— экологик экспертизанинг мустақиллиги;

— ошкоралиги;

— илмий-техникавий асослилиги;

— экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;

— ҳар қандай режалаштирилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг эҳтимол тутилган экологик хавфлилик презумпцияси;

— хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳитга ва аҳолининг соғлиғига таъсирини баҳолашнинг кенг кўламли ва кенг қамровлилиги;

— экологик экспертизани ўтказишда жамоатчиликнинг қатнашиши ва бошқалар.

Ушбу тамойиллар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, экологик экспертизасини ўтказишнинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Хусусан, қонунийлик тамойили — экспертизани тайинлаш, ўтказиш, хулоса бериш билан боғлиқ барча жараён белгиланган қонунчилик ҳужжатлари қоидаларига мос равишда ўтказишни талаб этади. Мустақиллик тамойили — биринчидан, экспертизани идоралардан устун турувчи давлат органи томонидан ўтказишни, иккинчидан, экология экспертизани ўтказиш жараёнида бошқа давлат органи, мансабдор шахс ва фуқароларнинг аралашувига, тазйиқ ўтказишига йўл қўймаслигини таъминлайди.

Демократик тамойиллардан бири ҳисобланган ошкоралик экспертиза хулосаларининг аҳолининг кенг қатламларига етказишни тақозо этади.

Лойиҳалаштирилаётган, ишга туширилаётган, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошираётган завод, фабрика ва бошқа технология ускуналарининг экологик талабларга мослигини фақатгина илмий-техникавий жиҳатдан асосланган малакавий хулоса билан таъминлаш мумкин.

Экспертиза объекти сифатида қаралаётган лойиҳаларга баҳо беришда атроф табиий муҳит барқарорлиги, аҳолининг соғлиғи ва ҳаётига таъсир кўрсатувчи омилларга эътибор бериш устунлигини кўзда тутади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Навбатдаги тамойил ҳам экологик экспертизасининг ўзига хос тамойилларидан бири бўлиб, ҳар бир хўжалик ва ишлаб чиқариш объекти белгиланган тартибда ўтказилган экспертиза хулосаси асосидагина экологик жиҳатдан хавфлилик даражаси аниқланади.

Экспертиза натижалари тўғри, одилона бўлиши учун биологик, кимёвий, физикавий, технологик, демографик, агро-экологик, иқтисодий ва бошқа жабҳалардаги билимларни жамлаган ҳолда кенг қамровли ижодий меҳнат маҳсули бўлиши ва текширилаётган объектга нисбатан реал, объектив баҳо берилиши керак.

Экологик экспертизанинг муҳим тамойиллардан бири сифатида ушбу жараёнда нодавлат, нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг иштироки бўлиб, экологик экспертизанинг оммавий ва адолатли бўлишини таъминлайди.

Шундай қилиб, экологик экспертиза ушбу тамойилларга қатъий риоя этилгандагина, ҳар бир объектга нисбатан холисона, кенг қамровли, адолатли, қонуний, мустақил ва объектив хулоса бериш мумкин.

Экологик экспертиза жараёнида турли шаклдаги қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда кўзда тутилган мақсадга эришилади:

— **маълумотлар тўплаш** — экспертизадан ўтаётган муайян объектга тегишли бўлган барча ахборот, маълумотларни йиғиш ва тўплаш;

— **умумлаштириш** — объект ҳақидаги тўпланган иқтисодий, технологик, экологик, гидрологик кимёвий ва бошқа маълумотларни ўз йўналишлари бўйича маълум тизимга келтириш;

— **таҳлил қилиш** — умумлашган маълумотлар банкини ўз йўналиши ва хусусиятлари бўйича алоҳида ўрганиш, таснифлаш;

— **баҳолаш** — экспертиза ўтказилаётган объект йўналишлари, бўлимлари, ташкил этувчи қисмлари бўйича хавфли ва зарарлик даражасини аниқлаш;

— **хулоса бериш** — экспертиза ўтказилаётган объектнинг экологик жиҳатдан зарарли ёки зарарсиз, хавфли ёки хавфсиз, экологик қоида-талабларга мослиги ёки ушбу қоидаларга зид эканлиги ҳақида якуний, адолатли, объектив хулосага келиш.

4-§. Экологик экспертиза тизими

Экологик экспертиза кенг қамровли ва муҳим аҳамиятга эга бўлган жараён бўлиб, уни амалга ошириш йўналишлари, тартиби, қўлланилаётган усуллари, берилаётган хулосанинг моҳиятига асосан мураккаб тизимни ташкил этади.

Табиат-жамият тизимида экологик экспертизанинг бир неча турлари, яъни ижтимоий-иқтисодий экспертиза, сиёсий-ҳуқуқий

www.ziyouz.com kutubxonasi

экспертиза, илмий-техникавий экспертиза, санитария-экология экспертиза, жамоатчилик экология экспертизалари қўлланилиши мумкин.

Амалдаги қонунчилик ҳужжатларида экологик экспертизанинг ихчам тизими эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси «Экологик экспертиза тўғрисида» ги қонуннинг 4-моддасида экологик экспертиза қуйидаги тизими белгиланган: «Экологик экспертиза давлат ва жамоат экологик экспертизаси, шунингдек, экологик аудит тарзида амалга оширилади».[1]

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, экологик экспертиза тизимининг пойдеворини давлат экология экспертизаси ташкил этади.

Давлат экологик экспертизасини Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси олиб боради ва қуйидаги асосий ваколатларга эга ҳисобланади:

— давлат экологик экспертизасини тайинлайди ва ўтказади;

— экология экспертизасига тегишли бўлган меъёрий-техник, ҳуқуқий-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;

— экологик экспертизаси комиссияси, унинг аъзолари ва экспертлар гуруҳини тузади;

— давлат экология экспертизаси хулосалари талабларини бажарилишини назорат қилади ва ҳоказо.

Экология қонунчилик ҳужжатларида экспертиза ўтказилиши шарт бўлган объектлар белгиланган бўлиб, улар жумласига:

— давлат дастурларининг, концепцияларининг ишлаб чиқариш кучларини, иқтисодий ва ижтимоий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш схемаларининг лойиҳалари;

— барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш материаллари;

— лойиҳа олди ва лойиҳа ҳужжатлари;

— табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ хўжалик ва бошқа хил фаолиятни тартибга солувчи меъёрий-техник ва йўриқнома-услубий ҳужжатларнинг лойиҳалари;

— техника, технология, материаллар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар;

— атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига зарарли ва хавфли таъсир кўрсатувчи ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошираётган барча турдаги корхоналар;

— шаҳар солиқ ҳужжатларининг барча турлари;

— махсус ҳуқуқий режимли объектлар ва бошқа объектлар.

1 Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида» ги қонуни. Халқ сўзи. 7 июн 2000 йил.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ушбу объектларга нисбатан давлат экология экспертизасини ўтказиш мажбурий ҳисобланади ва мулкчилик шакли ҳамда маъмурий бўйсунишидан қатъий назар ҳеч бир объектга бу борада имтиёз берилмайди.

Давлат экологик экспертизасининг субъектлари бўлиб, одатда буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи ҳисобланади. Буюртмачи — экспертизани тайинлаш, ташкил этиш ҳуқуқига эга бўлган махсус ваколатли органдир. Пудратчи — муайян объектни экспертиза қиладиган ташкилот, булар қаторида илмий-тадқиқот институтлари, корхона ёки махсус комиссия, экспертлар гуруҳи бўлиши мумкин. Истеъмолчи бўлиб, экология экспертизаси ҳисобланган корхона, ташкилот, муассаса ҳисобланади.

Давлат экология экспертизаси жараёни ҳар бир объектнинг ҳажми ва ўзига хос хусусиятларига кўра бир неча босқичларни ўз ичига олади, яъни:

1) **тайинлаш** — объектга нисбатан экологик экспертиза тайинлаш ва махсус комиссия, экспертлар гуруҳи тузиш;

2) объект ҳақида маълумотларни **тўплаш, умумлаштириш ва баҳо бериш** босқичи;

3) объектнинг экологик қоида-талабларга мос ёки зид эканлиги ҳақида **хулоса тайёрлаш** ва уни **тасдиқлаш**;

4) объект ҳақидаги хулосани банк муассасаларига **юбориш**;

5) давлат экологик экспертизаси хулосаси юзасидан **низоларни ҳал қилиш**.

Шуни таъкидлаш керакки, Давлат экологик экспертизасининг хулосаси муҳим аҳамиятга эга бўлиб, объект ҳақида салбий хулоса берилган тақдирда, банк муассасалари ушбу объектни молиялаштирмайди ва фаолияти бекор бўлиши мумкин.

Демак, давлат экологик экспертизасининг экология экспертизаси тизимида алоҳида ўринни эгаллайди ва экологик хавфсизликни таъминлашга хизмат қилади.

Экологик экспертизасининг тизимида жамоатчилик экспертизаси алоҳида аҳамият касб этади.

Жамоат экологик экспертизаси нодавлат, нотижорат ташкилотлар, фуқаролар томонидан амалга оширилиб, режалаштирилаётган, амал қилаётган турли объектлар юзасидан ўтказилиши мумкин.

Жамоат экологик экспертизаси давлат экологик экспертизаси ўтказилганлигидан қатъий назар амалга оширилади.

Жамоат экологик экспертизасининг хулосаси тавсия аҳамиятига эга бўлади, давлат ҳокимияти ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тақдим этилиши мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, ривожланган хорижий давлатларда

www.ziyouz.com kutubxonasi

жамоатчилик экспертизасининг тараққий этганлигини, аҳолининг кенг қатламларининг экологик маданияти савияси даражасининг юқорилигини кўришимиз мумкин.

Экология экспертиза тизимида экологик аудит ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Экологик аудит — экологик аудиторлар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда ўтказиладиган, атроф табиий муҳит ҳолатига салбий таъсир кўрсатаётган, ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектларни мустақил экологик экспертиза қилишдир.

Экологик аудит давлат экологик экспертизасидан фарқли равишда хўжалик ва ишлаб чиқариш объекти мулкдорининг қарорига биноан ўтказилади.

Экологик экспертиза — муҳим ва мураккаб жараён бўлиб, атроф табиий муҳитни барқарорлигини сақлаш, табиатдан самарали фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлардан иборатдир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЕТТИНЧИ БОБ

ЭКОЛОГИК ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

1-§. Экологик қонун ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарликнинг тушунчаси, моҳияти ва турлари

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланишни таъминлаш чоралари тизимида қонун ҳужжатларига риоя қилмаганлик, экологик талабларни бузганлик учун юридик жавобгарлик чоралари муҳим ўринни эгаллайди.

Юридик жавобгарлик деганда, ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун жазо чораларини қўллаш оқибатида ҳуқуқбузарга салбий оқибатлар туғдириш ва давлат томонидан ҳуқуқ талабларини бажаришга мажбур этиш тушунилади. Юридик жавобгарлик ижтимоий жавобгарликнинг бир тури бўлиб, ҳуқуқий нормаларда белгиланади ва давлатнинг мажбурлаш кучини қўллаш имкониятлари билан ҳамиша боғлиқ бўлади.

Юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарлик содир этилганда ва унинг салбий оқибати келиб чиққанда вужудга келади. Юридик жавобгарлик давлатнинг мажбурлов характеридаги чораларини ҳуқуққа хилоф ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик) содир этган шахсга нисбатан қўлланилиши билан боғлиқ ва у ҳуқуқбузарликка қарши курашнинг муҳим ҳуқуқий воситасидир.

Экологияга доир қонунчиликни бузганлик учун юридик жавобгарлик ўзининг асосий мақсади ва тамойиллари билан бошқа қонунчиликни бузганлик учун жавобгарликдан фарқ қилмайди, аммо маълум бир ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Ушбу хусусиятлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига етказилган зарарни такса услуби асосида ундириш ва экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун махсус жазо чоралари, яъни табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум қилиш чораларини қўллашдан иборатдир.

Экологик қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик қуйидаги мақсадларга эга: табиий объектлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш қоидаларини бузган шахсларга нисбатан жазо чораларини қўллаш; атроф табиий муҳитга ва инсон саломатлигига етказилган зарарни қоплаш; янги экологик ҳуқуқбузарликни содир этишни огоҳлантириш.

Ҳозирги даврда кўпчилик олимлар томонидан «экологик ҳуқуқий жавобгарлик» термини қўлланилади. Ушбу терминни қўлланилиши ҳуқуқнинг комплекс тармоғи бўлмиш экологик

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳуқуқ концепцияси, ўзига мустақил ва яқин тармоқлар, яъни ер, тоғ, сув, ўрмон ҳуқуқи ҳамда табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш бидан чамбарчас боғлиқ.

Экологик жавобгарлик бўйича ижтимоий муносабатлар экологик ҳуқуқбузарлик содир этилганда вужудга келади. Экологик ҳуқуқбузарлик деганда табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузувчи айбли, ноқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади. Экологик ҳуқуқбузарлик содир этилганда атроф табиий муҳитга ҳамда у орқали инсон саломатлигига зарар етказилади ёки зарар етказиш хавфи туғилади. Аммо маълум бир ҳолатларда зарар экологик ҳуқуқбузарликни белгилашда ҳисобга олинмаслиги мумкин, чунки табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини бузиш оқибатида экологик муносабатларнинг бошқа бир субъектларини ҳуқуқ ва манфаатлари бузилиши мумкин. Масалан, ҳеч ким томонидан фойдаланилмаётган ер майдонини ўзбошимчилик билан эгаллаб олишда давлатнинг ерга бўлган мулк ҳуқуқи бузилади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар объекти табиий ресурслар, атроф табиий муҳит, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш бўйича белгиланган тартиби ҳисобланади. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг субъекти эса уни содир этувчи юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланадилар.

Экологик ҳуқуқбузарликнинг объектив томони хатти-ҳаракатнинг ноқонунийлиги, экологик зарарни етказиш ёки етказиш хавфи туғилиши ҳамда экологик муносабатларнинг бошқа субъектларини ҳуқуқ ва манфаатлари бузилиши, ушбу хатти-ҳаракат билан вужудга келган ёки вужудга келиши мумкин бўлган оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш билан ифодаланади.

Экологик ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони деганда ҳуқуқбузарнинг айби тушунилиши лозим. Ҳуқуқбузарнинг айби қасддан ёки эҳтиётсизлик шаклида вужудга келиши мумкин. Экологик ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилаётганида ҳуқуқбузар тақиқланган қоидани ёки бажариши лозим бўлган мажбуриятни атайин бузади ёхуд бажармайди ва бунда у ўз хатти-ҳаракатлари натижасида зарарли оқибатларни келиб чиқишини билади ҳамда онгли равишда унга йўл қўяди. Масалан, ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, рухсатсиз ов қилиш ёки дарахтларни кесиш ва бошқалар.

Эҳтиётсизлик оқибатида ҳуқуқбузарлик содир этилганда, ҳуқуқбузар ўз хатти-ҳаракати натижасида салбий оқибатларни келиб чиқишини била туриб, улар вужудга келмайди деб ҳисоблайди ёки зарарли оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан кўриши лозим ва мумкин бўлгани ҳолда, уни олдиндан кўра

www.ziyouz.com kutubxonasi

билмайди. Масалан, чиқиндиларни тозаловчи носоз ускуналарни ишлатиш, кимёвий моддаларни меъёрдан ортиқ ишлатиш ва бошқалар.

Экологик ҳуқуқбузарлик ўзининг хавфлилик даражасига қараб жиноий, маъмурий, фуқаролик (мулкий) ҳуқуқбузарлик ҳамда интизомий хатти-ҳаракат тарзида бўлиши мумкин. Экологик ҳуқуқбузарликлар учун тегишлича интизомий, моддий, маъмурий, жиноий, фуқаролик ҳуқуқий (мулкий) жавобгарлик қўлланилади. Бундан ташқари экологик ҳуқуқбузарликни содир этган шахсларнинг табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи чекланиши, тўхтатиб турилиши ва ундан маҳрум этилиши мумкин.

2-§. Экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун интизомий ва моддий жавобгарлик

Экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун интизомий жавобгарлик корхона, ташкилот ва муассасалар билан меҳнат муносабатларида бўлган шахсларга нисбатан қўлланилади. Экологик ҳуқуқбузарлик учун интизомий чоралар қўллаш учун ходимларга табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш вазифалари юклатилган бўлиши лозим. Ушбу вазифалар меҳнат шартномаларида ёки меҳнат мажбуриятларни тақсимловчи бошқа ҳужжатларда, масалан, мансаб йўриқномасида ўз аксини топиши лозим. Ходим атроф табиий муҳитга зарарли моддалар чиқариш ҳисобини нотўғри юритганлиги, тозалаш ускуналаридан фойдаланиш қоидаларини бузганлиги ва бошқа меҳнат вазифалари билан боғлиқ бўлган экологик мажбуриятларни бажармаганлиги учун интизомий жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 181-моддасига мувофиқ меҳнат интизомини бузганлик учун қуйидаги жазо чоралари қўлланилади: хайфсан; ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорида жарима; ички меҳнат тартиби қоидаларида назарда тутилган ҳолларда ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорида жарима солиш; меҳнат шартномасини бекор қилиш. Мазкур Кодексда назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаши тақиқланади. Меҳнат кодексининг 180-моддаси тўртинчи қисмига мувофиқ интизомий жазо амал қилиб турган муддат мобайнида ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилмаслик белгиланган. Бу муддат, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 183-моддасига мувофиқ, агар ушбу жазо бир йил ўтмасдан олдин иш берувчи томонидан олиб ташланмаган бўлмаса, бир йилдан ошиб кетиши мумкин эмас.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Интизомий жазо чоралари корхона, ташкилот, муассаса раҳбари ёки уставда белгиланган бошқа шахс ёки орган (мулкдор, коллегиал орган) томонидан қўлланилади (Меҳнат кодексининг 82, 182-моддалари). Интизомий жазо чорасини қўллаш тартиби қуйидагилардан иборат: жазо қўлланилишидан аввал ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати олинади; ножўя хатти-ҳаракатининг оғирлиги, қайси вазиятда содир этилганлиги, ходимнинг олдинги иш фаолияти ва хулқ-атвори инобатга олинилади; ҳар бир ножўя хатти-ҳаракат учун фақат битта интизомий жазо қўлланилиши мумкин; агар Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, ножўя хатти-ҳаракат аниқлангандан кейин бир ой ичида ушбу жазо қўлланилиши мумкин.

Интизомий жазо чораси берилганлиги тўғрисидаги буйруқ ёки қарор ходимга ёзма равишда маълум қилинади ва у танишганлиги тўғрисида унинг нусхасига имзо қўяди. Интизомий жазо чораси берилганлиги тўғрисидаги қарор устидан Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 184-моддасида белгиланган тартибда шикоят қилиши мумкин.

Атроф табиий муҳитга экологик талаблар бузилиши оқибатида етказилган зарар айбдор шахсдан ундирилади. Агар зарар етказувчи юридик шахс бўлса, у зарарни қоплаш мажбурияти билан бирга, ушбу зарар етказилишига бевосита айбдор ходимни моддий жавобгарликка тортиш ҳуқуқига эга бўлади.

Корхона, ташкилот, муассасанинг атроф табиий муҳитга зарар етказилишида айбдор бўлган ходимининг моддий жавобгарлигининг фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган мулкий жавобгарликдан фарқлаш лозим. Моддий жавобгарлик мулкий жавобгарликдан ундириладиган зарарнинг миқдорини белгилаш ва зарарнинг фақат ходимнинг меҳнат муносабатлари натижасида вужудга келиши билан фарқ қилинади.

Ходимларнинг моддий жавобгарликка тортиш тартиби ва шартлари меҳнат қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Моддий жавобгарликнинг вужудга келиши учун қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак: ходимнинг ноқонуний хатти-ҳаракати, яъни ўз мажбуриятларини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги оқибатида корхона, ташкилот, муассасага ҳақиқий зарар етказилган бўлиши зарур; ходимнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги айбли бўлиши лозим, ходимнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги билан келиб чиққан оқибатлар ўртасида сабабий боғланиш бўлиши лозим.

Аксарият ҳолларда моддий жавобгарликнинг миқдори қонун билан чегараланган, масалан, Меҳнат кодексининг 201-моддасига мувофиқ, агар мазкур Кодексда бошқача ҳолат назарда тутилган

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўлмаса, ходим етказилган зарар учун ўзининг ўртача ойлик иш ҳақи миқдори доирасида моддий жавобгар бўлади. Агар ходим экологик талабларни бузиб қасддан зарар етказган бўлса ёки алкоголли ичимлик, гиёҳвандлик ёки токсик модда таъсиридан мастлик ҳолатида зарар етказганда, ҳамда қонунларда, шунингдек Ҳукуматнинг қарорларида назарда тутилган ҳолларда, етказилган зарар учун ходим тўлиқ моддий жавобгарликка тортилади (Меҳнат кодексининг 202-моддаси).

Иш берувчи ходимлардан етказилган зарарни ундириш тўғрисида қарорни қабул қилишидан олдин унинг миқдорини ва зарарни, келиб чиқиш сабабларини аниқлаши лозим. Бу мақсадларда комиссия тузилиши ҳамда ходимдан тушунтириш хати олиниши лозим.

Ходим томонидан зарарнинг ихтиёрий равишда қоплашини ёки уни мажбурий ундирилиши тартиби Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 206 ва 207-моддаларида ўз аксини топган. Корхона, ташкилот ва муассаса раҳбарининг зарарни ундириш тўғрисидаги қарори зарар етказилганлиги аниқланган кундан бошлаб бир ой ичида чиқарилиши лозим. Зарарнинг миқдори ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаса, корхона, ташкилот ва муассаса раҳбарининг қарорига биноан ундирилади, агар зарар миқдори ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлса, ёки зарар аниқланган кундан кейин бир ойлик муддат ўтган бўлса, зарар суд тартибида ундирилади.

Корхона, ташкилот ва муассаса мол-мулкига етказилган зарарни ундириш ҳақидаги қарор устидан судга шикоят қилиниши мумкин.

Ходимларнинг моддий жавобгарликка тортилишидан қатъий назар уларга нисбатан интизомий жазо чоралари қўлланилиши мумкин.

3-§ Экологик ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик

Экологик ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик энг кўп қўлланиладиган жавобгарлик туридир. Маъмурий жавобгарликка тортишга маъмурий ҳуқуқбузарлик асос бўлади. Қонун ҳужжатларида маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайри ҳуқуқий, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик маъмурий ҳуқуқбузарлик дейилади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида назарда тутилган. Маъмурий жавобгарлик чоралари ушбу

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳуқуқбузарлик учун жиноий жавобгарликка тортиш сабаблари бўлмаганида, қўлланилади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар учун қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилади:

— жарима. Уни қўллашнинг асосий тамойиллари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 25-моддасида белгиланган. Жаримани қўллаш оқибатида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этишда айбдор шахсдан давлат ҳисобига пул ундирилади. Экологик ҳуқуқбузарликлар учун белгиланган жариманинг миқдори Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 60, 65-96, 125, 139, 162, 174, 198, 212, 214-моддаларида белгиланган;

— маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш жазоси туман (шаҳар) судининг маъмуриий ишлар бўйича судьяси томонидан қўлланилади (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 27-моддаси). Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 90-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ ов қилиш қоидалари қўпол равишда бузилган тақдирда ов қилиш қуроллари, ушбу Кодекснинг 94-моддасига мувофиқ эса ноёб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфида турган ҳайвонларни йўқ қилиб юбориш ёхуд ушбу моддада кўзда тутилган бошқа ҳуқуқбузарликларни содир этган тақдирда шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиш мумкин. Маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатида табиий объектлар ўзлаштириб олинса (ер эгалланиб олинса, дарахт кесилса, ҳайвонлар ов қилиб ўлдирилса), улар давлатга қайтариб берилади ва бу мусодара ҳисобланмайди. Фақат ҳуқуқбузарнинг мулки бўлган ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ёки ашёси мусодара қилиниши мумкин;

— махсус ҳуқуқдан маҳрум этиш; Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 28-моддаси ва 90-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, ов қилиш қоидаларини қўпол равишда бузган ҳолларда ов қилиш ҳуқуқидан ўн беш кундан уч йил муддатгача маҳрум этилиши мумкин;

— маъмурий қамоққа олиш уч суткадан ўн беш суткагача муддатга қўлланилади. Маъмурий қамоққа олиш чорасини ҳомиладор аёлларга, уч ёшгача боласи бўлган аёлларга, ўн тўрт ёшгача бўлган боласини якка ўзи тарбиялаётган шахсларга, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга, I ва II-гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланилиши мумкин эмас (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 29-моддаси). Экологик ҳуқуқбузарлик учун маъмурий қамоққа олиш Ўзбекистон Республикаси-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 60-моддасида назарда тутилган.

Маъмурий жавобгарлик чораларини қўллашда орган ёки мансабдор шахс жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларни ва ҳуқуқбузарнинг моддий аҳволини инобатга олган ҳолда, сабабини, албатта, кўрсатиб туриб, маъмурий жавобгарликдан озод этиши (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 20-моддаси) ёки мазкур кодекснинг махсус қисми моддаларининг жазо белгилаш қисмида назарда тутилган энг кам жазодан ҳам енгилроқ жазо чорасини қўллаши мумкин.

Ерларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 60-, 65-69-моддаларида жавобгарлик белгиланган. Мазкур кодекс қуйидаги ҳуқуқбузарликларни назарда тутади: ердан ўзбошимчалик билан фойдаланиш; ер билан боғлиқ бўлган ғайриқонуний битимлар тузиш; ер участкасига бўлган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш; ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаш; ерлардан хўжасизларча фойдаланиш ёки уларни яроқсиз ҳолга келтириш; ерларни кимёвий ва радиоактив моддалар ҳамда оқова сувлар билан ифлослантириш; ер бериш тартибини бузиш; вақтинча эгаллаб турган ерларни ўз вақтида қайтариб бермаслик ёки уларни яроқли ҳолга келтирмаслик; ер тузиш лойиҳаларидан ўзбошимчалик билан четга чиқиш; давлат ер кадастри қоидаларини бузиш; ердан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни бузиб кўрсатиш; ахборотларни беришдан бўйин товлаш ёки нотўғри ахборот бериш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 60-, 70-, 71-моддаларида ер ости бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш талабларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Хусусан, ер ости бойликларидан ўзбошимчалик билан фойдаланиш; ер ости бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқини бузиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсларга бериш; фойдали қазилмалар жойлашган майдонларга ўзбошимчалик билан иморат қуриш; ер ости бойликларидан фойдаланиш талаб ва тартибларини бузиш; ер ости бойликларини муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этмаслик; геологик жиҳатдан ўрганиш ишларини олиб бориш қоидаларини бузиш ва бошқалар.

Сувларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 60-, 72-76-моддаларида белгиланган. Ушбу Кодекс қуйидаги ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликларни белгилайди: сувдан ўзбошимчалик билан фой-

www.ziyouz.com kutubxonasi

даланиш; давлатнинг сувга бўлган мулк ҳуқуқини бузиш; сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсларга бериш; сувларни ифлослантириш ва булғатиш; корхоналар ва бошқа объектларни сувларнинг ифлосланиши ва булғаниши ёки уларни зарарли таъсирини олдини олувчи иншоотлар ва қурилмаларсиз фойдаланишга топшириш; ер ости сувларидан фойдаланиш иншоотлари ва ускуналаридан фойдаланиш қоидаларини бузиш; сувдан фойдаланиш меъёрлари ва лимитларига риоя этмаслик; гидротехника ишларини ўзбошимчалик билан бошқариш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш; сувдан фойдаланишни дастлабки ҳисобини юритиш ва оқова сувларнинг сифатини аниқлаш қоидаларини, шунингдек сув кадастри юритиш тартибини бузиш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 60-, 77-81- ва 84-моддаларда ўрмонларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Мазкур масала бўйича Кодекс қуйидаги ҳуқуқбузарликларни назарда тутади: ўрмонлардан ўзбошимчалик билан фойдаланиш; ўрмонларга бўлган мулк ҳуқуқини бузиш; ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга бериш; кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш тартибини бузиш; дарахтлар ва бошқа ўрмон ўсимликларини шикастлантириш ёки йўқ қилиш; ўрмонларни тиклаш қоидаларига риоя этмаслик; Қизил китобга киритилган ўсимликларни йиғиш; ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бузиш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 60-, 90-, 92-, 93- ва 94-моддаларида ҳайвонот дунёсининг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи қоидаларни бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Мазкур Кодекс шу борада қуйидаги ҳуқуқбузарликларни назарда тутади: ов қилиш ёки балиқ тутиш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турларини амалга ошириш қоидаларини бузиш; ҳайвонлар яшайдиган муҳитни муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш; Қизил китобга киритилган ҳайвонлар ва ўсимликлар турларини сақлашга зарар келтирадиган ҳайвонлар ёки ўсимликларни қонунга хилоф равишда Ўзбекистонга олиб келиш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 85-, 88-моддаларида атмосфера ҳавосини муҳофаза этиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Булар: ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни йўл қўйиладиган нормалардан ортиқ даражада атмосферага чиқариб ташлаш; атмосфера ҳавосига йўл қўйиладиган норматividан ортиқ даражада зарарли физикавий таъсир кўрсатиш; атмосферага рухсатсиз ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни

www.ziyouz.com kutubxonasi

чиқариб ташлаш ёки рухсат талаб қилинадиган ҳолларда бундай рухсатсиз атмосфера ҳавосига зарарли физикавий таъсир кўрсатиш; зарарли моддаларни ёпасига чиқариб ташлашнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга оширмаслик; атмосферага чиқариладиган зарарли моддаларни тозалаш иншоотларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш, шунингдек, улардан фойдаланмаслик; чиқиндилардан ифлослантирувчи моддалар нормативдан ортиқ бўлганда транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситаларни тайёрлаш, таъмирлаш ва фойдаланишга чиқариш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 82-моддасида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳолатини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этмаганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 89, 89, 91, 95, 96-моддаларида жавобгарлик кўзда тутилган. Буларга: ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ҳамда қўллаш қоидаларига риоя қилмаслик, ишлатиш тақиқланган ва ишга яроқсиз бўлиб қолган кимёвий моддаларни зарарсизлантириш бўйича қоидаларини бузиш, саноат ва ўзга чиқиндиларни ташиш, жойлаштириш, утиллаштириш, кўмиб ташлаш чоғида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузиш, табиий муҳитни тиклаш, табиий захираларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаслик ҳамда лойиҳаларни давлат экологик (санитария-экологик) экспертизасининг ижобий хулосасисиз руёбга чиқариш каби ҳуқуқбузарликлар киради.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган бошқа ҳуқуқбузарликлар учун ҳам жавобгарлик белгиланган. Буларга қуйидагилар киради: 174-моддада солиқ олинадиган фойдани (даромадни) ёки бошқа объектларни қасддан яшириш (камайтириб кўрсатиш) ёхуд солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлашдан бўйин товлаш учун жавобгарлик белгиланган. Агар шахс ер солиғини тўлашдан қасддан бўйин товласа ёхуд фойдаланаётган ер участкаси миқдорининг солиқ органларига нотўғри кўрсатса ёки атроф табиий муҳитга чиқариб ташланган чиқиндилар миқдорини камайтириб кўрсатса, мазкур модда билан жавобгарликка тортилиши ушбу кодекснинг 198-моддасида ҳокимият вакилининг қонуний талабларини бажармаганлик ёки хизмат вазифасини бажаришига тўсқинлик қилиш учун жавобгарлик белгиланган. Ат-

www.ziyouz.com kutubxonasi

роф табиий муҳитни муҳофаза этиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш устидан давлат назорати ва бошқа ваколатли давлат органларининг қонуний талабларини, шу жумладан ҳуқуқбузарлик оқибатларини бартараф этишга қаратилган чора-тадбирларини бажармаслик ёки уларни текширишга тўсқинлик қилиш мазкур ҳуқуқбузарликларнинг турини ташкил қилади.

Экологик стандартларни ёки экологик сертификатлаштириш қоидаларини бузганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 212, 214-моддаларида жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг учинчи бўлимида маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколатли бўлган органлар (мансабдор шахслар) кўрсатилган. Туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси ушбу кодекснинг 245-моддасига мувофиқ 60, 66, 67, 90-модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни, ҳамда ҳуқуқбузарлик фактини инкор этса, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги барча ишларни, яъни кўриб чиқиш бошқа органлар ваколатига кирадиган маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади. Экологик ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги маъмурий ишларни махсус ваколатга эга бўлган органларнинг мансабдор шахслари — инспекторлари кўриб чиқишга ҳақлидирлар. Уларнинг ушбу иш бўйича ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 257-моддасида (давлат санитария органлари), 260-моддасида (Саноатда ва кончиликда ишларининг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги органлари), 261-моддасида (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари), 266-моддасида (Ер ресурслари давлат қўмитаси органлари), 266-моддасида (Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг «Ўзсувназорат» республика сув инспекция органлари) белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг тўртинчи ва бешинчи бўлимларида маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ва маъмурий жазо тайинлаш тўғрисидаги қарорларни ижро этиш тартиби белгиланган.

4-§. Экологик жиноятлар учун жавобгарлик

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 2-моддасига мувофиқ, мазкур Кодекснинг мақсадларидан бири бўлиб табиий муҳитни жиноий тажовузлардан қўриқлаш ҳисобланади. Ушбу

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кодекснинг 193-204-, ва 229-моддаларида экологик жиноятлар учун жиноий жавобгарликлар белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 193-, 196-моддаларида атроф муҳитни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Ушбу жиноятлар таркиблари умумий экологик талабларни бузиш оқибатида вужудга келади. Ушбу жиноятлар барча табиий ресурсларни муҳофаза қилиш билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини экологик жиноятлар билан боғлиқ бўлган мазкур моддалари табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузганлик учун жиноий жавобгарликни белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида белгиланган экологик жиноятлар таркиби экологик ҳуқуқбузарлик натижасида оғир оқибатларнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Буларга инсоннинг ўлими, одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши, кўп ёки анча миқдорда зарар етказилиши ва бошқа оғир оқибатлар киради. Мазкур моддаларда кўрсатилган бошқача оғир оқибатлар ҳар бири алоҳида ҳолда экологик ҳуқуқбузарликнинг оғирлигини инобатга олган ҳолда ҳуқуқни қўлловчи органлар томонидан белгиланиши лозим.

Экологик жиноятлар учун Кодекс энг кам иш ҳақининг юз бараваригача жарима, уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, олти ойгача қамоқ, беш йилгача озодликдан маҳрум этиш, мол-мулкини мусодара этиш каби жазо чораларини назарда тутади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 17-моддасига мувофиқ экологик жиноятлар учун 16 ёшга тўлган, ушбу Кодекснинг 193-196-моддаларида кўрсатилган жиноятлар учун эса 18 ёшга тўлган жисмоний шахслар жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 193-моддасида экология хавфсизлигига оид норма ва талабларни бузганлик учун жавобгарлик кўзда тутилган. Ушбу жиноят саноат, энергетика, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва бошқа объектларни лойиҳалаштириш, жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириб фойдаланишда белгиланган экологик нормаларни бузишдан иборат. Мазкур экологик талабларга объектларни жойлаштиришда шамол оқими, санитар зоналарга оид талаблар, зарарли моддаларни чиқариб ташлашнинг йўл қўйиладиган доиралари, объектларни экологик экспертизадан ўтказиш ёки унинг салбий хулосаси бўлган тақдирда объектларнинг қурилиши ва ишга туширилишининг ман этилиши киради. Ушбу моддада объектларни ишга тушириш учун қабул қилиш қоидаларини бузганлик, яъни экологик талабларга жавоб

www.ziyouz.com kutubxonasi

бермайдиган объектларни ишга тушириш учун қабул қилиш учун ҳам жавобгарлик белгиланган. Экологик хавфсизлик қоидалари Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунини 41-моддасида, табиий ресурслар тўғрисидаги қонунларнинг тегишли моддаларида ҳамда қонун ости актларида ўз аксини топган. Ушбу нормаларнинг моҳияти шундан иборатки, объектларни қуриш, лойиҳалаштириш, жойлаштириш, ишга тушириш фақат табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари кўзда тутилган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин. Ҳар бир турдаги объектлар учун аниқ экологик хавфсизлик талаби қурилиш меъёрлари ва қоидаларида, алоҳида объект учун эса, унинг қуриш лойиҳаларида ўз аксини топади. Жиноят кодексининг 193-моддасида кўзда тутилган жиноятнинг объектига бўлиб экологик хавфсизликни таъминлашга қаратилган қоидалар киради. Мазкур жиноятнинг субъекти бўлиб фақат мансабдор шахслар ҳисобланади. Уларнинг қаторига лойиҳани тасдиқловчи, маълум бир ишларга рухсат берувчи, юқорида кўрсатилган объектларни қабул қилиб олувчи ёки экологик хавфсизлик талабларининг бажарилишини ташкил этувчи ёхуд назорат қилувчи мансабдор шахслар киради-лар. Жиноятнинг субъектив томони бўлиб эҳтиётсизлик айби ҳисобланади. Жиноят объектив томони мазкур мансабдор шахсларнинг айбли ҳаракати (ишга тушириш бўйича рухсат бериш, лойиҳа талабларини бузиб, уни амалга ошириш ва ҳоказо) ёки ҳаракатсизлиги (тозалаш ускуналарини таъмирламаслик, улардан фойдаланмаслик ва ҳоказо) кабиларда ифодаланади.

Атроф табиий муҳитни ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг 194-моддасида белгиланган. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 28-моддасига мувофиқ шундай маълумотларни тақдим этиш атроф табиий муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш устидан кузатув, махсус ваколат берилган органлар, шунингдек, фаолияти атроф табиий муҳитнинг ҳолатини ёмонлаштирадиган ёки ёмонлаштириши мумкин бўлган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар томонидан амалга оширилади. Ушбу кузатув маълумотларини, Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасига ва бошқа органларга берилиши шарт. Бундан ташқари, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 38-моддасига мувофиқ корхона, муассаса ва ташкилотлар фалокат ҳақида ва уни бартараф этиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида маҳаллий давлат ҳокимияти ва табиатни муҳофаза қилиш органларига дарҳол хабар беришлари шарт. «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғри-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сида»ги Қонуннинг 24-моддасида корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари қаторида чиқариладиган чиқиндилар ҳамда физикавий омилларнинг ҳисобини юритиш ва белгиланган тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш ҳамда корхоналар ва транспорт коммуникацияларини таъсир доирасида атроф муҳитга ҳамда аҳолининг саломатлигига зарарли таъсир кўрсатилишини баҳолаш кўзда тутилган. Мазкур жиноят махсус ваколатга эга бўлган мансабдор шахс, яъни атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисида маълумотларни йиғадиган ёки йиғиш устидан назорат олиб борадиган ҳамда тегишли органларга тақдим этиш бўйича маъсул шахс томонидан содир этилади. Ушбу моддада мазкур маълумотлар турлари аниқ қилиб берилган. Булар қаторига экологик ҳалокатлар ёки атроф муҳитни радиацион, кимёвий ва бактериологик ифлосланиши ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотлар киради. Мазкур жиноятнинг таркиби фақат атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни яшириш ёки бузиб кўрсатиш оқибатида аҳолининг оммавий касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши ёки бошқа оғир оқибатларни келиб чиқишига сабаб бўлган тақдирда вужудга келади. Мазкур жиноят фақат қасддан содир этилиши мумкин. Объектив томондан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик орқали содир этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 195-моддасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик учун жавобгарлик белгиланган. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 47-моддаси олтинчи хат бошига мувофиқ атроф табиий муҳитни тиклаш, унга зарарли таъсир оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганликда айбдор бўлган шахсларнинг жавобгарликка тортилиши кўзда тутилган. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 95-моддасида табиий муҳитни тиклаш, табиий захираларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 195-моддасида атроф табиий муҳит ифлосланган жойларни дезактивация қилиш ёки бошқача тарзда тиклаш чораларини кўрмаслик ёки бундай ишларни етарли даражада бажармаслик учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Мазкур жиноятнинг таркиби, агар ушбу ҳуқуқбузарлик одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши ёки бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса, ҳосил бўлади. Ушбу жиноятнинг объекти бўлиб атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилиш бўйича белгиланган тартиби ҳисобланади, унинг субъекти бўлиб эса, корхонанинг атроф табиий муҳитнинг муҳофаза қилиш мажбуриятини бажариш учун масъул бўлган мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Объектив томондан, бу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида содир этилади, субъектив томондан эса, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилади

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунини 14-моддасига биноан, хўжалик фаолиятининг атроф табиий муҳитга зарарли таъсири атроф табиий муҳит сифати, аҳолининг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, табиий ресурсларни тиклаш ва муҳофаза қилишни кафолатловчи нормативлар ҳамда стандартлар билан чекланиб қўйилади. Масалан, атмосфера ҳавосида ва сувларда ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражада тўпланиш нормативлари белгиланади. Ушбу нормативлардан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқарувчи доимий манбалар (корхона, ташкилот, уларнинг объектлари) учун йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари белгиланади. Бундан ташқари, атмосфера ҳавосига ва сув объектларига зарарли моддалар ва биологик организмларни чиқариш Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органларининг рухсати асосида амалга оширилади. Демак, атроф табиий муҳитга зарарли моддалар ва биологик организмларни рухсатсиз чиқариш ёхуд белгиланган нормативлардан ортиқ чиқариш ноқонуний ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексини 79-моддасига мувофиқ, ерларни муҳофаза қилиш мақсадида уларни ишлаб чиқариш, кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланишидан, сув ва шамол эрозиясидан, шўрланишидан ва бошқа салбий тоифадаги бузилишлардан юридик ва жисмоний шахслар ҳимоя қилишлари шарт. Ушбу Кодекснинг 81-моддасига мувофиқ, кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланиш натижасида экология ва санитария-гигиенага оид талабларга жавоб берадиган маҳсулот олиш таъминланмаётган ер участкалари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқарилиши ва консервация қилиниши лозим. Ерларни бузиш сифатида кейинчалик хўжалик учун фойдаланишга тўсқинлик қилувчи унинг фойдали хусусиятларини тўлиқ ёки қисман йўқотишга олиб келувчи ҳаракатлар тушунилиши лозим. Асосан, қишлоқ хўжалиги ерлари улардан нотўғри фойдаланиш (нотўғри суғориш, кимёвий моддаларни меъёридан ортиқ қўллаш ва бошқалар) натижасида бузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 196-моддасида кўзда тутилган жиноят объекти ер, сув ва атмосфера ҳавоси-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нинг ифлосланишдан муҳофаза қилишни белгиланган тартиби. Мазкур жиноятнинг субъекти бўлиб ҳам мансабдор шахслар, ҳам фуқаролар ҳисобланадилар. Жиноят эҳтиётсизлик ёки қасддан содир этилади. Жиноятнинг объектив томони айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 197-моддаси ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун жавобгарлик белгилайди. Мазкур моддада белгиланган жиноятнинг объекти ердан ва ер ости бойликларидан фойдаланишнинг белгиланган тартиби. Ерлардан фойдаланиш шартлари Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида белгиланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодексини 40-моддасида ер эгаси, ердан фойдаланувчи ва ижарачи ер участкасидан белгиланган мақсадларда оқилона фойдаланиши, тупроқ унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришда табиатни муҳофаза қилувчи технологияларни қўллаши, ўз хўжалик фаолияти натижасида ҳудудда экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик ва бошқа мажбуриятлар кўзда тутилган. Бундан ташқари, шунга ўхшаш бошқа мажбуриятлар мазкур кодекснинг 48, 79 ва бошқа моддаларида мустаҳкамланган. Агар ушбу талабларни бажармаганлик натижасида оғир оқибатлар вужудга келса, мазкур моддада кўзда тутилган жиноят содир этилган деб ҳисобланади. Ердан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши натижасида одамларнинг касалланиши, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг нобуд бўлиши, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигининг кескин пасайиб кетиши оғир оқибатлар тоифасига киради.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш талаблари Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонуннинг 13-15, 18, 24-25, 29, 30-33, 36-38-моддаларида ўз аксини топган. Масалан, ер ости бойликларидан фойдаланувчиларга ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишларнинг бехатар олиб борилиши, атроф табиий муҳитни, бинолар ва иншоотларни ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишларнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш мажбуриятлари юклатилган. Агар ер ости бойликларидан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши натижасида одамларнинг касалланишига, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини нобуд бўлишига, фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг тўхтатилишига ва бошқа оғир оқибатларга олиб келса, мазкур моддада кўрсатилган жиноят содир этилган деб ҳисобланиши лозим. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 197-моддасида белгиланган жиноятнинг субъекти мансабдор шахслар ва фуқаролар ҳисобланадилар. Мазкур жиноят қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилиши мумкин. Жино-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ятнинг объектив томони ҳаракат (ман этилган талабларни содир этиш) ёки ҳаракатсизлик (қонун ҳужжатларида белгиланган мажбуриятларни бажармаслик) билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 198-моддасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Ушбу модданинг биринчи қисмида оловга эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлиш натижасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш натижасида кўп миқдорда зарар етказилса ёки бошқа бир оғир оқибатлар вужудга келса, жиноий жавобгарликка тортиш белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунининг 10-моддасига мувофиқ, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш жойларида юридик ва жисмоний шахслар ёнғин хавфсизлигига риоя этишлари ва ёнғинга қарши тадбирларни амалга оширишлари, ёнғин чиққан ҳолларда эса, уни ўчириш чора-тадбирларини кўришлари шарт. Худди шундай мажбурият Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги Қонунини 30 ва 32-моддаларида мустаҳкамланган. Ушбу жиноятнинг объекти ўрмонларда ва ўсимлик дунёси жойлашган жойларда ёнғинга қарши хавфсизликнинг белгиланган талабларидир. Ушбу жиноятнинг субъекти фуқаро ва мансабдор шахслар бўлиши мумкин. Субъектив томондан, бу жиноят фақат эҳтиётсизлик орқасидан содир этилади. Объектив томондан, ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида содир этилади.

Ушбу моддада кўрсатилган кўп миқдорда зарар етказиш деганда, энг кам иш ҳақининг юз бараваридан уч юз бараваригача миқдордаги зарар тушунилади. Бошқа оғир оқибатлар деганда, дов-дарахтларнинг катта майдонда тиклаб бўлмайдиган даражада нобуд қилиниши тушунилади.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларни қонунга хилоф равишда кесиб, кўп миқдорда зарар етказилганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Дарахтлар ва бошқа дов-дарахтларни, шу жумладан ўрмонларда, кесиш учун фойдаланиш ўсимлик дунёсидан махсус фойдаланиш тоифасига киради ва бунинг учун ўрмон хўжалиги ёки табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишилган ҳолда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг рухсатига биноан, амалга ошириш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини мазкур моддасида дов-дарахтларни қонунга хилоф равишда кесиш деганда рухсатсиз ёки рухсати бўла туриб, унинг талабларини бузган ҳолда дов-дарахтларни кесиш тушунилади.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида кўзда тутилган жиноят-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нинг объекти ўрмон ва бошқа дов-дарахтларни кесишнинг белгиланган тартибидир. Субъектив томондан, қасддан ёки эҳтиётсизлик айби билан содир этилади. Ушбу жиноят объектив томондан фақат ҳаракат орқали содир этилиши мумкин.

Мазкур модданинг учинчи қисмида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш, уларни пайхон қилиш, нобуд қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Ушбу жиноят экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш, уларни пайхон қилиш, нобуд қилиш, ноқонуний равишда мол боқиш ёки молларни ҳайдаб ўтиш, автомобиль ёки қишлоқ хўжалиги ва бошқа техникани ҳайдаб ўтишда ёхуд экинзорларда қурилиш ва бошқа ишларни амалга оширишда содир этилиши мумкин. Ушбу жиноятнинг объекти ўрмонларда ва бошқа экинзорларда мол боқиш ва пичан ўриш, дарахтларни ва бошқа экинзорларни муҳофаза қилишнинг белгиланган тартибидир. Ушбу жиноятнинг субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Мазкур жиноят субъектив томондан қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан, объектив томонидан эса ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир этилади.

Мазкур моддада белгиланган жиноятлар оқибатида етказилган зарарни аниқлашда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 27 июлдаги 293-сонли «Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёсига етказилган зиённи ундириш бўйича миқдорини ҳисоблаш учун таксаларни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори қўлланилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 199-моддасида ўсимликлар касалликлари ва зараркунандалари билан курашиш талабларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 42-моддасига мувофиқ юридик ва жисмоний шахслар кимёвий моддаларни сақлаш, ташиш, қўллаш чоғида экология талабларига риоя қилишлари, уларни қўллашнинг зарарли оқибатларини олдини олиш ва бартараф этиш чора-тадбирларини кўришлари шарт. Ўзбекистон Республикасида қўлланилиши рухсат этилган кимёвий моддалар рўйхати Вазирлар Маҳкамаси қошидаги махсус комиссия томонидан тасдиқланади. Ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан курашиш чора-тадбирлари амалга оширилганда, инсон саломатлигини таъминловчи санитария ва гигиена қоидаларига ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси, шунингдек атроф табиий муҳитнинг бошқа объектларини муҳофаза этиш талабларига риоя этилиши лозим. Хусусан, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 24-моддасида, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 33-моддасида ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва бо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

шқа дориларини қўллаш пайтида ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёси объектлари ўсадиган (яшайдиган) муҳитни муҳофаза қилиш талаблари ҳисобга олиниши тўғрисидаги қоидаларга риоя этиш мажбурияти мустаҳкамланган. Мазкур жиноятнинг объекти ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан курашиш бўйича белгиланган тартиб ҳисобланади. Ушбу жиноятнинг субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Объектив томондан, ҳаракат билан содир қилинади. Субъектив томондан эса эҳтиётсизлик ёки қасддан содир этилиши мумкин. Ушбу моддада назарда тутилган оғир оқибатлар деб одамларнинг заҳарланиши оқибатида касал бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларининг кўп миқдорда нобуд бўлишини тушуниш лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 200-моддасида ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш ҳайвон ёки паррандалар эпидемия (эпизоотия)сининг тарқалишига, уларни ялпи қирилиб кетишига ёки бошқа оқибатларни келиб чиқишига сабаб бўлганда жиноий жавобгарлик белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрдаги «Ветеринария тўғрисида»ги Қонунининг 12 ва 18-моддаларида ветеринар хизмати ҳамда ҳайвонлар эгаларининг ветеринария бўйича мажбуриятлари белгиланган. Ветеринария ва зоотехника қоидалари ҳайвонларни юқумли касалликларининг олдини олиш ёки улар касалликка чалинган тақдирда касалланиш оқибатларини бартараф этиш ҳамда касаллик тарқалишига қарши чора-тадбирларни ўз ичига олади. Ҳайвонларнинг ялпи касалланиши оқибатида уларнинг маҳсулоти орқали инсонларнинг саломатлигига юқумли бўлган бруцеллёз, салмонеллёз ва бошқа юқумли касалликлар билан зарар етказилиши мумкин. Мазкур жиноятнинг объекти ветеринария ёки зоотехника ишларини амалга оширишнинг белгиланган тартибидир. Ушбу жиноятнинг оғир оқибатларига инсонларнинг юқумли касалликлар билан касалланиши, ҳайвон ва парранда маҳсулотларининг яроқсиз бўлиши, юқумли касалликларга қарши курашиш учун сарфланган харажатларни киритиш мумкин. Бу жиноят субъектив томондан, қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилиши мумкин. Объектив томондан эса, ушбу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 201-моддасида хўжалик фаолиятида ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари, минерал ўғит, ўсиш биостимулятори ёки бошқа кимёвий дориларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш ёки улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунини 42-моддасида ки-

www.ziyouz.com kutubxonasi

мёвий моддаларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш, қўллаш чоғида экология талабларига белгиланган норматив ва қоидаларга риоя қилиш,уларни қўллашнинг зарарли оқибатларини олдини олиш ва бартараф этиш чора-тадбирларини кўриш бўйича юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг мажбурияти белгиланган. Мазкур моддада белгиланган жиноятнинг объекти хўжалик фаолиятида ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш ёки улардан фойдаланишнинг белгиланган қоидалари ҳисобланади. Ушбу жиноятнинг субъекти бўлиб фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Объектив томондан, бу жиноят ҳаракатсизлик ёки ҳаракат билан содир этилади. Ушбу жиноят субъектив томондан қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилади. Мазкур моддада кўзда тутилган оғир оқибатларга одамларнинг оммавий касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши, ҳосиллар ва экинларнинг нобуд бўлишини, ичимлик сувининг заҳарланишини киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 202-моддаси ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жиноий жавобгарликни белгилайди. Ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ, овчилик, балиқчилик ёки ноёб ҳайвонларнинг ёки шифобахш, озиқ-овқат ва декоратив ўсимликлардан ёхуд алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларда ҳайвонот ва ўсимликдан фойдаланиш тартиби ва шартларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Мазкур жиноят, агар анча миқдорда (энг кам иш ҳақининг ўттиздан юз бараваригача) зиён етказилса, тугалланган деб ҳисобланади. Мазкур моддада кўзда тутилган қоидалар Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза этиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза этиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги қонунларида, Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 10 апрель 95-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш, овчилик-балиқ овлаш хўжалигини юритиш тўғрисида»ги Низомида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тасдиқлаган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш ва балиқ тутиш Қоидалари»да ўз аксини топган. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланишнинг умумий талабларига рухсатнома асосида мақсадли ҳамда рухсатномада кўзда тутилган миқдор ва турларда фойдаланиш киради.

Агар ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланиш қоидаларини бузиб, Қизил китобга киритилган объектлардан фойдаланиш ёки катта миқдорда (энг кам иш ҳақининг ўттиз бараваридан юз бараваригача) зиён етказилса, ёхуд бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилса, Ўзбекистон Республика-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сининг Жиноят кодексини 202-моддаси иккинчи қисми билан квалификация қилиниши лозим. Қизил китобни юритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 9 мартдаги 109-сонли «Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби тўғрисида»ги қарори билан белгиланган.

Агар ов қилиш, балиқ тутиш ёхуд ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланишнинг бошқа қоидалари хавфли рецедивист томонидан шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб, ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизациялашган воситалардан фойдаланиб; портлаш қурилмалари, заҳарли кимёвий моддалар ёки бошқа ялпи қириб юборадиган усулларни қўллаб, уюшган гуруҳ томонидан, жуда кўп (энг кам иш ҳақининг уч юз бараваридан ортиқ бўлган) миқдорда зарар етказиб содир этилса, бу жиноят мазкур модданинг учинчи қисми билан квалификация қилинади. Бу жиноятнинг объекти ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланишнинг белгиланган тартиби ҳисобланади. Бу жиноятлар фуқаро ва мансабдор шахслар томонидан содир этилиши мумкин. Ушбу жиноят қасддан содир этилади. Объектив томондан, ҳаракат билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 203-моддасида сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 19-моддасида, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 12-15, 17, 30, 35 ва бошқа моддаларида ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 августдаги 385-сонли «Лимитланган сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қарорида кўзда тутилган. Сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш қоидаларини бузишга қуйидагилар киради: ўзбошимчалик билан сувдан фойдаланиш, лимитларга риоя қилмасдан сув олиш, сувларнинг ифлосланиши, булғаланиши ҳамда уларни зарарли таъсирининг олдини олувчи қурилма ва мосламаларсиз корхона ёки бошқа объектларни ишга тушириш, сувлардан хўжасизларча фойдаланиш, сув хўжалик иншоотлари ва қурилмаларини бузиш ҳамда улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш ва бошқалар. Мазкур жиноятнинг объекти сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланишнинг белгиланган тартиби. Унинг субъекти фуқаро ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Субъектив томондан, бу жиноят қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этилади. Объектив томондан, бу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик орқасидан содир қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 204-моддасига мувофиқ, алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгилан-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ган. Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунида ва ҳар бир қўриқхона, миллий табиий боғлар, буюртмали қўриқхона, табиий ёдгорлик ва бошқа алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги низомларда акс эттирилган. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати, уларда табиий ресурслардан фойдаланишнинг ман қилиниши ёки чекланиши ва уларни муҳофаза этишнинг қаттиқроқ талаблари билан тавсифланади. Мазкур моддада кўзда тутилган жиноятнинг объекти алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳисобланади. Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жиноятлар кўп миқдорда (энг кам иш ҳақининг юздан уч юзгача баравари да) зиён етказилса ёки ноёб ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг турларининг камайиб кетиши, уларнинг табиий шароитларини ўзгариши каби оқибатлар вужудга келса, тугалланган ҳисобланади. Жиноят кодексининг 204-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган жиноят алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларда табиий объектларни қасддан нобуд қилиб ёки шикастлантириб, кўп миқдорда зарар етказилса, ёхуд алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудуднинг ўз ноёб хусусияти ва қимматлилигини йўқотса ёки бошқа оғир оқибатларга олиб келса, содир этилган ҳисобланади. Мазкур моддада кўрсатилган жиноятнинг субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузиш ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида, қасддан ёки эҳтиётсизлик билан содир этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 229^{1}-моддаси ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш учун жиноий жавобгарликни белгилайди. Агар айбдор шахс Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 60-моддаси бўйича ўзбошимчалик билан ер участкасини эгаллаб олиш учун жавобгарликка тортилган бўлиб, мазкур ҳуқуқбузарликни бир йил мобайнида такроран содир этса, у жиноят содир этган деб ҳисобланади. Мазкур жиноят субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Жиноятнинг субъектив томони қасддан содир этилиши билан ифодаланади. Ушбу жиноятнинг объектив томони фақат ҳаракат билан содир этилиши мумкин.

5-§. Атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундиришнинг ҳуқуқий асослари

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик ва уни ифлослантириш натижасида атроф табиий муҳитга экологик ва иқтисодий зарар етказилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Иқтисодий зарар табиий объектларнинг нобуд бўлиши, бузилиши, йўқ бўлиб ёки камайиб кетиши ҳамда табиий ресурслардан фойдаланувчиларнинг хўжалик манфаатларига зиён етказилиши билан намоён бўлади. Масалан, сувларнинг ифлосланиши оқибатида сув ҳавзасида балиқлар нобуд бўлади, ушбу сув ичимлик ва қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолиши оқибатида бошқа сув манбаларидан фойдаланиш ёки сувларни тозалаш учун қўшимча сарф-харажатларни келтириб чиқаради.

Экологик зарар табиий шароитнинг ёмонлашуви, табиий объектларнинг сон ва сифат жиҳатдан салбий ўзгаришлари орқали намоён бўлиб, инсонларнинг тоза, соғлом ва қулай табиий муҳитига бўлган ҳуқуқлари бузилади. Масалан, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши оқибатида одамларнинг яшаш шароити ёмонлашиб, уларнинг соғлиғига зарар етказилиши мумкин. Экологик зарар инсонларнинг соғлиғига ҳамда келажак авлодлар саломатлигига зиён етказиши мумкин.

Одатда, атроф табиий муҳитга етказилган зарар ҳам экологик, ҳам иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарар оқибатларини бартараф этиб бўлмаслиги, яъни баъзи табиий объектлар (табиий ёдгорликлар, қазилма бойликлар)ни қайта тикланмаслиги, экологик зарарнинг оқибатлари маълум муддат ўтгач, вужудга келиши (ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёси объектларининг турларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш оқибатида уларнинг кейинчалик кескин камайиб кетиши, ноёб ва йўқолиб бораётган тоифаларга тушиб қолиши) мумкин ёки ушбу оқибатларни экологик талаблар бузилмаган ҳудудларда, шу жумладан бошқа давлатларда вужудга келиши каби хусусиятларга эга.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундиришнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб фақат ноқонуний равишда етказилган зарарни ундириш мумкинлиги ҳисобланади. Бу қоиданинг негизи табиий ресурслардан ҳар қандай фойдаланишда атроф табиий муҳитга маълум даражада салбий таъсир кўрсатилишидан иборат, чунки замонавий шароитда чиқиндисиз, экологик жиҳатдан соф, тоза технология мавжуд эмас ва табиий ресурслардан фойдаланмасдан туриб ишлаб чиқаришни ривожлантириб бўлмайди. Шунинг учун иқтисод ва ижтимоий соҳани ривожлантириш мақсадида инсоният табиий ресурсларни оқилона равишда ўзлаштириши лозим. Айни вақтда атроф табиий муҳитга жиддий салбий таъсир кўрсатишнинг олдини олиш мақсадида қонун ҳужжатларида унга зарарли таъсир кўрсатишнинг йўл қўйиладиган доиралари (чегаралари) белгиланади. Ушбу доиралар ҳар бир табиий

www.ziyouz.com kutubxonasi

ресурс бўйича алоҳида белгиланади. Масалан, ерларга минерал ўғитлар, пестицит, гербицидларни қўллаш меъёрлари орқали унинг табиий ҳолати сақланади, атмосфера ҳавосига чиқариладиган зарарли моддалар ва биологик организмлар учун йўл қўйиладиган миқдорлари орқали ҳавонинг инсонга ва табиий муҳитга зарар кўрсатмайдиган сифати таъминланади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, атроф табиий муҳитга фақат ноқонуний, айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида етказилган зарар ундирилади.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексини 985-моддасига, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 49-моддасига ва табиий объектлар тўғрисидаги тегишли қонунларнинг тегишли моддаларига мувофиқ, зарар етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим. Ушбу қоида етказилган зарарни қоплашнинг асосий талабини белгилайди. Шу билан бирга, ушбу Кодекснинг 2-моддаси бешинчи қисмида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари ушбу муносабатларни махсус қонунлар билан тартибга солинмайдиган ҳолларда қўлланилиши кўрсатилган. Шунинг учун атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундиришнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари мавжуд: ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига етказилган зарарни такса услуби асосида ундириш. Бу хусусиятни белгилашдан сабаб шундан иборатки, ушбу объектларга етказилган ҳақиқий зарарни аниқлашнинг мураккаблиги амалиётдан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир ҳайвонот ва ўсимлик дунёси туридан ноқонуний фойдаланиш ёки нобуд қилиш учун олдиндан белгиланган миқдорлар асосида етказилган зарар ундирилади. Масалан, ўсимлик дунёсига етказилган зарарни ҳисоблаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 27 июлдаги 293-сонли қарори билан тасдиқланган таксалар асосида амалга оширилади.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарар ҳар хил кўринишда намоён бўлади. Биринчидан, табиий объектлар нобуд бўлади, уларнинг ҳолати ёмонлашади. Иккинчидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг моддий манфаатларига зиён етказилади, масалан, атмосфера ва сувларнинг ҳолати ёмонлашиши оқибатида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нобуд бўлади ёки ҳосилдорлик пасайиб кетади. Учинчидан, инсон саломатлигига зиён етказилиб, одамларнинг касалланиш ҳоллари (даражаси) кўпаяди.

Атроф табиий муҳитга зарар фуқаролик-ҳуқуқий ҳуқуқбузарлик содир этилиши оқибатида етказилади. Атроф табиий муҳитга зарар юридик ва жисмоний шахслар томонидан эҳтиётсизлик ёки қасддан ҳамда ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида содир эти-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лади. Ушбу ҳолатда ҳуқуқбузарликнинг таркиби ҳосил бўлиши учун қилинган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ва келиб чиққан оқибатлар ўртасидаги сабабий боғланиш мавжуд бўлиши лозим.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарарнинг таркибига қуйидагилар киради: ҳақиқий етказилган зарар, экологик зарарнинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган харажатлар, олинмаган даромадлар ва бошқалар.

Ҳақиқий етказилган зарарга нобуд бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларининг, қишлоқ хўжалик экинларининг қиймати киради. Табиий объектларни тиклаш, ифлосланган сувларни, тупроқ ва ҳавони тозалашга кетган харажатлар ҳамда экологик зарар оқибатларини бартараф этишга қаратилган бошқа сарф-харажатлар мажбурий харажатларни ташкил этади. Олинмаган даромадга шу табиий объектнинг фойдаланишидан келиб тушиши лозим бўлган, аммо унинг нобуд бўлиши ёки ёмонлашуви оқибатида олинмаган ёхуд олиш имконияти йўқолган даромадлар киради, масалан, тупроғи кимёвий моддалар билан ифлосланган ер майдонидан тушадиган даромад олинмаган даромад ҳисобланади.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарарни қоплаш ихтиёрий ёки мажбурий бўлиши мумкин. Уни мажбурий ундириш Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза этишни ташкил қилувчи давлат органларининг, манфаатдор юридик ва жисмоний шахсларнинг даъвосига асосан, тегишли суд ёки хўжалик судининг қарорига биноан амалга оширилади.

6-§. Табиий ресурсларга бўлган ҳуқуқларни чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум этиш

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг оқилоналигини таъминлашда жавобгарлик сифатида қўлланиладиган табиий ресурсларга бўлган ҳуқуқларни чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум этиш алоҳида аҳамиятга эга.

Юридик адабиётларда экологик ҳуқуқий жавобгарлик икки маънода таҳлил қилинади. Биринчидан, кенг маънода, яъни экологик талабларни бузганлик учун, умуман, барча турдаги юридик жавобгарлик чораларининг қўлланилиши ва иккинчидан, тор маънода, яъни табиий ресурсларга бўлган ҳуқуқларни чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум этиш[1] тушунилади. Табиий ресурсларга бўлган ҳуқуқларни чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум этиш каби жазо чораларининг ҳуқуқий назарияда тан олин-

1 Ушбу параграфда тор маънодаги экологик-ҳуқуқий жавобгарлик ўрганилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ган юридик жавобгарликнинг тўртта турига мансуб жавобгарлик чораларига киритиб бўлмайди. Чунки ўз моҳиятига ҳамда қўллаш тартибига кўра булар мулкий, маъмурий, жиноий ва интизомий жазо чораларидан тубдан фарқ қилади.

Экологик ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва уни қўллаш тартиби бевосита экологик қонун ҳужжатларида ўз аксини топган. Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»-ги Қонунининг 23-моддасига мувофиқ, табиий ресурслардан фойдаланиш талабларини муттасил бузадиган фойдаланувчи табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин. Бундай қоидалар алоҳида табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи қонунларга киритилган, масалан, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 36 ва 38-моддалари, «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонуннинг 19-моддаси, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 43, 57, 60, 74-моддалари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 августдаги 385-сонли қарори билан тасдиқланган «Сувдан лимитланган фойдаланиш бўйича вақтинча Тартиби»нинг 6-банди, «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуннинг 40-моддасида мазкур табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг чекланиши, тўхтатиб турилиши ва маҳрум этилиши кўзда тутилган. Ушбу нормаларда табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг чекланиши, тўхтатиб турилиши ва маҳрум этилиши фақат экологик талабларни қўпол ва мунтазам равишда бузиш оқибатида қўллаш мумкинлиги кўзда тутилган.

Экологик қонун ҳужжатларига мувофиқ, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини чекланиши, тўхтатиб турилиши ва маҳрум этилиши ушбу ҳуқуқни берган орган томонидан амалга оширилади. Бу эса ушбу жазо чораларини қўллашнинг маъмурий, жиноий, фуқаролик жараёнидан фарқини намоён этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 36 ва 38-моддаларига мувофиқ, ер участкасидан бошқа мақсадларда фойдаланилганда, ер участкасидан оқилона фойдаланилмаганда, ер участкасидан тупроқ унумдорлигини пасайишига, унинг кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланишига, экологик вазиятни ёмонлашувига олиб келадиган усуллар билан фойдаланган тақдирда, ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи Ер ресурслари давлат қўмитаси ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларни олдиндан огоҳлантиргандан кейин ер участкасини берган органга уни олиб қўйиш ҳақида тақдимнома киритади. Ер участкасини берган орган тақдимнома асосида бир ойлик муддатда ер участкасини олиб қўйиш ҳақида қарор чиқаради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ри ўзларига берилган ер участкаларидан уй-жой бинолари, маданий-маиший бинолар, ишлаб чиқариш бинолари қуриш учун ҳамда деҳқон хўжалиги юритиш учун фойдаланадилар.

Ер фонди таркибидаги навбатдаги тоифани саноат, транспорт, алоқа, мудофаа мақсадларига мўлжалланган ерлар ташкил қилади. Саноат мақсадларига мўлжалланган ерлар деганда саноат корхоналарига, шу жумладан, кон саноати, энергетика корхоналарига ишлаб чиқариш ва ёрдамчи бинолар ҳамда иншоотлар қуриш учун доимий фойдаланишга берилган ерлар тушунилади.

Транспорт мақсадларига мўлжалланган ерлар деб Темир йўл, Ички сув транспорти, автомобил, ҳаво ва трубопровод транспорти корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига транспорт иншоотлари, қурилмалари ва бошқа объектларидан фойдаланиш, сақлаш, қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш, такомиллаштириш ва ривожлантириш соҳасида улар зиммасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун доимий фойдаланишга берилган ерларга айтилади.

Алоқа мақсадларига мўлжалланган ерлар жумласига алоқа линияларини ҳамда уларга тегишли иншоотларни жойлаштириш учун алоқа, радиоэшиттириш, телевидение ва ахборот корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига доимий фойдаланишга берилган ерлар киради.

Қуролли кучлар, чегара, ички ишлар ва темир йўл қўшинларининг ҳарбий қисмлари, ҳарбий ўқув юртлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг жойлашуви ҳамда доимий фаолияти учун берилган ерлар мудофаа эҳтиёжлари учун мўлжалланган ерлар деб эътироф этилади.

Саноат, транспорт, алоқа, мудофаа мақсадларига мўлжалланган ерлар ушбу ташкилотларнинг ўз олдига қўйган вазифаларини амалга оширишга хизмат қилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг ерлари республикамиз ер фонди таркибида алоҳида, мустақил тоифани ташкил қилади. Бу тоифа ерларнинг турлари, улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 71-75-моддалари билан тартибга солинади.

Ер Кодексининг 71-моддасида кўрсатилишича, алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг ерлари жумласига, биринчидан, табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига мўлжалланган ерлар; иккинчидан, соғломлаштириш мақсадларига мўлжалланган ерлар; учинчидан, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар; тўртинчидан, тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар киради.

Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига мўлжалланган ерлар деганда давлат қўриқхоналари, миллий ва дендрология боғлари,

www.ziyouz.com kutubxonasi

ботаника боғлари, заказниклар, табиат ёдгорликларининг белгиланган тартибда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга махсус мақсадлар учун берилган ерлар тушунилади. Бу тоифа ерларда белгиланган мақсадга зид фаолият тақиқланиб, уларга зарарли таъсир этадиган фаолият тақиқлаб қўйилади.

Соғломлаштириш мақсадларига мўлжалланган ерлар деб табиий шифобахш омилларга эга бўлган, касалликларнинг олдини олиш ва даволашни ташкил этиш учун қулай, белгиланган тартибда тегишли муассасалар ва ташкилотларга доимий фойдаланишга берилган ер участкаларига айтилади. Соғломлаштириш мақсадларига мўлжалланган ерлар аҳолининг даволаниши ва дам олишини таъминлаш учун фойдаланилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг ерлари таркибида рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар муҳим ўринни эгаллайди. Рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар деганда аҳолининг оммавий дам олиши ва туризмни ташкил этиш учун тегишли муассасалар ва ташкилотларга берилган ерлар тушунилади. Рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар дарё, кўл, денгизлар бўйида аҳолининг оммавий дам олиши учун мўлжалланган, шунингдек обидалар жойлашган ҳудудларда туризм учун мўлжалланган ободонлаштириш ва туризм ташкилотларига бериб қўйилган ерлар ҳисобланади. Бу ерлардан одамларни дам олиши, маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида фойдаланилади.

Ер фонди таркибида тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар мустақил тоифадаги ерлар сифатида ўрин олишлиги белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 75-моддасига кўра, тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар деганда тарихий-маданий қўриқхоналар, мемориал боғлар, мозорлар, археология, тарих ва маданият ёдгорликларининг тегишли муассасалар ва ташкилотларга доимий фойдаланишга берилган ерлар тушунилади. Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерларнинг архитектура аҳамиятига эгалари халқаро ташкилотлар ҳисобида туриб, улар давлат томонидан муҳофаза қилинади. Тарихий-маданий ерларда тарихий обидалар, архитектура ёдгорликлари, иншоотлар, қабристонлар ёки якка тартибдаги мозорлар жойлашган бўлади. Бу тоифадаги ерлардан аҳолининг маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида фойдаланилади.

Мамлакатимиз ер фонди таркибидаги муҳим тоифалардан бири ўрмон фонди ерларидир. Ушбу тоифа ерлари Ўзбекистон ер фонди таркибида мустақил фондни ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 76-моддасида кўрсатилишича, ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар ўрмон фонди ерлари деб эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 87-

www.ziyouz.com kutubxonasi

модда 6-бандига кўра, ўрмон фонди ерлари икки қисмга: 1) ўрмон билан қопланган ва 2) ўрмон билан қопланмаган бўлса ҳам ўрмон хўжалиги эҳтиёжи учун бериб қўйилган ерларга бўлинади.

Ўрмон фонди ерларидан фойдаланишнинг асосий вазифаси ёғоч етиштиришдан иборат. Бу ерда ер бош ишлаб чиқариш воситаси сифатида бўлади. Шунинг учун ўрмон фонди ерларининг катта қисмини ўрмонлар билан қопланган ерлар ташкил этади.

Шу билан бир қаторда ўрмон фонди ерларига ўрмон билан қопланмаган, лекин ўрмон хўжалигига мўлжалланган ерлар ҳам киради. Буларга бўш жойлар, ниҳоллар вайрон бўлган жойлар, ёнган участкалар ва бошқаларни айтиш мумкин.

Бундан ташқари, ўрмон фонди ерларига ўрмон билан қопланмаган ва дарахт ўстиришга ҳам мўлжалланмаган, лекин ўрмон хўжалиги учун зарур бўлган ерлар ҳам киради. Буларга ўрмондаги йўллар, ариқ-зовурлар, ботқоқликлар, қумликлар киради.

Ер Кодексида келтирилган «ўрмон билан қопланган» ва «ўрмон билан қопланмаган ерлар» тушунчасидан фарқли ўлароқ Ўзбекистон Республикаси Ўрмон тўғрисидаги қонунида ўрмон фонди ерлари составида «ўрмон майдонлари» ва «ўрмон билан қопланмаган майдонлар» борлигини кўрсатади. Бу тушунчалар бир-бирига мос келмайди. Негаки, ўрмон тўғрисидаги қонунчилик ўрмон билан қопланган майдонларга на фақат дарахт билан қопланган майдонлар, балки у билан қопланмаган бўш жойлар, ариқ-зовурлар, қумликларни ҳам киритади. Ўрмон билан қопланмаган майдонларга эса қишлоқ хўжалик учун мўлжалланган угодьялар, йўллар ва бошқаларни киритади.

Ўзининг географик ҳолати, сув танқислиги, ҳавонинг қуруқлиги, кучли шамоллар бўлганлиги учун Ўзбекистон ҳудудининг фақат 5 фоизи ўрмонлар билан қопланган. Республика тоғларидан арчазор ўрмонлар анчагина майдонларни (191 минг га) ташкил этади. Ўрмон тақчиллиги учун улар узоқ вақт давомида ёғоч тайёрлаш, кўмир сифатида, мол боқадиган майдонлар сифатида фойдаланилди. Ҳар йили кесишлар, мол боқишлар, пионер лагерлари қуриш, туристик базалар жойлаштириш — бу қимматбаҳо ўрмонларни кесилган, кунда майдонларга айлантириб қўйди, натижада улар ўзининг муҳим экологик вазифасини йўқотдилар. Буларнинг ҳаммаси ўрмонларга ўта муҳим муносабатда бўлишликни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 76-моддасида Ўрмон фонди ерларини бошқа ер фонди ҳисобига кенгайтириш мумкинлиги белгиланган. Бунда қандай мақсадлар учун ўрмон фонди ерлари составига ер участкалари бериш мумкинлиги кўрсатилган. Бу ўрмонзорлар барпо этиш, жарликларнинг кенгайишини тўхтатиш,

www.ziyouz.com kutubxonasi

шаҳарлар ва саноат марказлари теварагида ихота ўрмонзорлар ва кўкаламзорлар майдонлар яратиш, шунингдек кам ўрмонли ва ўрмонсиз районларни атрофини ўрмонлаштириш, дарё ва сув ҳавзаларини қирғоқларини дарахтлаштириш, тупроқ эрозиясини бартараф этиш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва бошқаларга қаратилади.

Қоидага кўра, ўрмон фонди ерлари составига биринчи навбатда камҳосилли, ташландиқ ерлар, фойдаланилмаётган ерлар, захира ерлар, бутазор ерлардан берилади. Ўрмон фонди ерлари составига ер бериш тартибига келганда бу фақат белгиланган тартибда берилади. Шундай қилиб, бунда фақат ердан фойдаланишнинг асосий белгиланган мақсади ўзгаради, яъни бир тоифадаги ер участкалари иккинчисига айлантирилади.

Ўрмон фонди ерлари қишлоқ хўжалиги мақсадларида ҳам фойдаланишлиги мумкин. Ўрмон фонди ерларида ўрмон хўжалиги учун ишлатилмаётган, лекин қишлоқ хўжалиги учун муҳим аҳамият касб этадиган ерлар бўлади. Булар, масалан, пичанзорлар ва ўтлоқлардир.

Туман ҳокимликлари ўрмон хўжалиги органлари билан келишиб, бу ер участкаларини вақтинчалик фойдаланиш учун ёки ижарага қишлоқ хўжалик корхоналарига беришга ҳақлидирлар. Бунда қишлоқ хўжалиги мақсадларига ишлатилаётган ўрмон фонди ерлари ўрмон хўжалигига зарар етказмаслиги керак. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг фаолияти шундай йўллар билан амалга оширилиши лозимки, улар ўрмонлар ёнғин хавфсизлиги ва санитария ҳолатларига риоя қилишлари шарт.

Ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг махсус қонунлари билан тартибга солинади. Ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш ҳуқуқи ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир, шунинг учун бу ерлардан фойдаланиш тартиби маълум даражада ўрмон ерлари кимга ва қандай мақсадлар учун бериб қўйилганлигига боғлиқ.

Ҳаракатдаги ўрмон қонунчилигида ер участкаларини бериш ва фойдаланиш тартиби қуйидагича белгиланган: ўрмончилик учун фойдаланиш, ўрмонларда туристик лагерлар, дам олиш базалари ва бошқа шунга ўхшаш объектлар жойлаштириш (49-модда), илмий мақсадларда фойдаланиш (50-модда), овчилик мақсадида фойдаланиш (52-модда), ем-хашак йиғиш, мол боқиш (69-модда) ва бошқалар.

Сув фонди ерлари ҳам ер фонди таркибидаги мустақил тоифа ерлардан биридир. Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодексининг 77-моддасига кўра, сув ҳавзалари (дарёлар, қўллар, сув омборлари), гидротехника ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари эгаллаб

www.ziyouz.com kutubxonasi

турган, шунингдек сув ҳавзаларининг ва бошқа сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган минтақадаги сув хўжалиги эҳтиёжлари учун корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга берилган ерлар сув фонди ерлари жумласига киради.

Сув фонди ерларининг асосий қисмини сув билан қопланган ерлар ташкил этади. Сув билан қопланган ерлар деганда йил давомида доимо ёки йилнинг кўп қисмида сув тагида бўлган ерлар тушунилади. Қисқа вақт давомида — суғоришда, ёмғир вақтида, дарё тошган вақтда сув билан қопланган ерларни биз бу тоифага киритмаймиз. Сув билан қопланмаган ерларга яна вақтинчалик суғориш каналлари, шўри ювиладиган майдонлар, бассейнларни ҳам киритиш мумкин.

Асосий сув фонди ерларининг бош қисми бўлиб, сув ҳавзаларининг қирғоқлари бўйлаб ажратиб қўйилган минтақадаги ерлар ҳисобланади. Бунга қуйидагилар киради: 20 метр кенгликдаги қирғоқ минтақалари, кемалар учун ажратилган минтақалар ҳамда муҳофаза қилиш учун ажратилган зоналар.

Сув фонди ерларига юқоридагилардан ташқари, сув объектларига туташган ерлардаги гидротехника ва бошқа сув хўжалиги қурилмалари тегишли бўлади.

Давлат сув фонди ерларининг асосий хўжалик вазифаси сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш фаолиятига хизмат қилишдир. Шунинг учун бу ерларнинг ҳуқуқий ҳолати сув объектларининг ҳуқуқий ҳолати хусусиятларини акс эттиради.

Ҳамма сувдан фойдаланувчиларга сув ҳавзалари қирғоқларини, бошқа сув объектлари ер майдонлари устки қисмини яхши сақлаш мажбурияти юклатилган.

Кўпчилик дарёлар, магистрал каналлар ва коллекторлар, сув омборлари ва бошқа сув ҳавзаларининг, шунингдек ичимлик ва рўзғор сув таъминоти, аҳолининг даволаш ҳамда маданий соғломлаштириш эҳтиёжларига хизмат қиладиган манбалар махсус ҳимоя қилинади. Шу мақсадда қонун шундай сув ҳавзалари атрофида ҳимоя зоналари ташкил қилишни белгилайди. Хусусан, санитария зоналари ўрнатилади. Санитария зоналари 3та минтақага бўлиниб, уларнинг ҳар бирига ердан фойдаланишнинг алоҳида ҳолатлари (режими) ўрнатилади. Масалан, биринчи минтақада яшаш, қандайдир қурилиш иншоотлари қуриш ман этилади.

Сув таъминоти манбаларини муҳофаза қилиш зоналари ва уларни минтақаларга бўлишни белгилаш туман ҳокимликларининг қарорларига биноан амалга оширилади.

Сув ҳавзалари қирғоқ минтақаларида ер ҳайдаш, мол боқиш, ядохимикатлар қўллаш, ишлаб чиқаришга хизмат қиладиган қурилишлар қуриш, дам олиш базалари қуриш ман қилинади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Сув фонди ерларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг махсус қонунлари билан белгиланади.

Ички сувлар қирғоқ минтақаларида қурилмалар ва иншоотлар қуриш фақат тегишли маҳаллий ҳокимият органларининг розилиги билан амалга оширилиши мумкин. Бу қурилма ва иншоотлар сув хўжалиги мақсадларига хизмат қилиши лозим.

Захира ерлар — Ўзбекистон ер фонди таркибидаги сўнгги мустақил тоифани ташкил этиб, доимий эгаллаш ва фойдаланишга берилмаган ер майдонларидир. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 78-моддасида кўрсатилишича, юридик ва жисмоний шахслар эгалигига ҳамда фойдаланишига, ижарага берилмаган, мулк этиб реализация қилинмаган барча ерлар захира ерлардир. Бундай ерлар жумласига эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи, ижарага олиш ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи бекор қилинган ерлар ҳам киради. Республика ер фонди майдонлари ўзгаришсиз эмас. Давлатнинг ерга бўлган эгалик ҳуқуқини амалга оширувчи Республика ҳокимият органлари ер участкаларини корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасида тақсимлайдилар. Бир қисм ерлар эса бўлинмасдан қолади. Булар, асосан, ўзлаштирилмаган ерлардир, булар кейинчалик хўжалик оборотига киритиладиган резерв ёки экологик тенгликни таъминлаб турадиган ерлардир. Шундай қилиб, захира ерларни икки группага бўлиш мумкин — ердан фойдаланишда резерв ролини ўйнайдиган, база бўлиб хизмат қиладиган, ва фойдаланишга умуман нолойиқ бўлган ерлар.

Бу тоифадаги ерларнинг манбаларидан бири бўлиб, оборотда бўлган ерлар ҳисобланади. Улар қонунда кўрсатилган асосларга кўра захира ерлар фондига ўтадилар, кейинчалик эса бошқа ердан фойдаланувчиларга бериб юборилади. Бу қатқорга рекультивация қилингандан сўнг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда маълум вақт ишлатиб бўлмайдиган ерларни ҳам киритиш мумкин.

Захира ерлар асосий фойдаланиш мақсадига кўра ҳар қандай бошқа ер фонди тоифасига ўтиб кетиши мумкин. Бундай ҳолатларда уларга ўша ер фондининг ҳуқуқий ҳолати қўлланилади.

Давлат захира ерлари қисқа муддатли — 3 йилгача ва узоқ муддатли — 3 йилдан 10 йилгача муддатга берилиши мумкин.

Қоидага кўра, қисқа муддатга берилган ер участкалари захира ерлар составида ҳисобланади. Муддатнинг тугаши билан эса у бошқа ердан фойдаланувчиларга берилиши ёки захира ерлар таркибида қолиши мумкин. Бошқа ҳамма ҳолатларда — узоқ муддатга фойдаланиш учун берилганда — бу ерлар захира ерлар фонди тоифасидан чиқиб кетадилар.

Захира ерлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни кўпайтириш, саноат, транспорт, бошқа ноқишлоқ хўжалик мақсадлари

www.ziyouz.com kutubxonasi

учун, жамоа боғдорчилиги ва полизчиликни ривожлантириш учун резерв бўлиб хизмат қилади.

Ҳеч кимга фойдаланиш учун берилмаган захира ерлар бирон бир киши томонидан ўзбошимчалик билан эгаллаб олиниши мумкин эмас. Улар туман ҳокимликлари ихтиёрида бўлади. Улар захира ерларни юқорида санаб ўтилган мақсадлардан ташқари, яна уй-жой қуриш, дачалар қуриш, якка тартибда уй-жой қуриш учун фуқароларга, хизмат юзасидан чек ерлар учун беришлари мумкин. Бунда, албатта, бу ерларни қишлоқ хўжалиги мақсадларида ишлатиб бўлмаслик эътиборга олиниши лозим.

Захира ерлардан фойдаланиш устидан назоратни туман (шаҳар) ҳокимликлари олиб борадилар. Туман (шаҳар) ҳокимликларининг қарорига кўра узоқ муддатга ёки доимий фойдаланишга берилган захира ерлар шу ер фондидан чиқарилиб, фойдаланиш учун берилган ер фонди таркибига киритилади.

3-§. Ердан фойдаланиш ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари ва тартиби

Ердан фойдаланиш бўйича ҳуқуқий муносабатлар, яъни ер ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқи стихияли тарзда келиб чиқмасдан, балки қонунларда белгиланган тартиб ва асосларда вужудга келади. Ердан фойдаланиш ҳуқуқи асослари ва тартиби Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодекси, «Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Ижара тўғрисида»ги қонунларида белгиланган.

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодексига биноан қуйидаги асосларда вужудга келади: 1)доимий фойдаланиш ҳуқуқи асосида; 2) мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи асосида; 3)ижарага олиш ҳуқуқи асосида; 4) хусусий мулк ҳуқуқи асосида.

Ер участкасидан доимий фойдаланиш ҳуқуқи деганда корхона, муассаса, ташкилотларга ва фуқароларга олдиндан белгиланмаган муддат асосида ер майдонларини бериб қўйишлик тушунилади. Масалан, қишлоқ хўжалик кооперативларига қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар белгиланган мақсадда товар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини юритиш учун доимий эгалик қилишга берилади («Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуннинг 14-моддаси).

Мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи деганда деҳқон хўжалиги юритиш, якка тартибда уй-жой қуриш, жамоа боғдорчилиги ва узумчилиги юритиш учун бериладиган ер

www.ziyouz.com kutubxonasi

участкаларидан фойдаланиш тушунилади. Бу ер участкалари қонуний мерос ҳуқуқи асосида ворисларга ўтади. Ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси фуқароларига деҳқон хўжалиги юритиш, уй-жой қуриш, жамоа боғдорчилиги билан шуғулланиш мақсадларида берилади.

Ердан ижара асосида фойдаланиш деганда ижарачи томонидан маълум муддатга, маълум ҳақ эвазига ер эгасидан ер участкасини фойдаланиш учун олиш тушунилади. Ер участкаси ижарасининг шартлари ва муддатлари тарафларнинг келишувига биноан белгиланади ва шартномада мустаҳкамлаб қўйилади. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар ижарага эллик йилгача бўлган, бироқ ўн йилдан кам бўлмаган муддатга берилади. Ердан ижара асосида ҳозирда асосан фуқаролар фермер хўжалиги юритиш учун фойдаланадилар.

Ердан хусусий мулк асосида фойдаланиш кўчмас мулк жойлашган ер участкаларини сотиб олиш асосида вужудга келадиган тасарруф қилиш, эгалик қилиш ва фойдаланишдир. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 18-моддасига биноан юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари улар жойлашган ер участкалари билан бирга хусусийлаштирилганда вужудга келади. Бундан ташқари, дипломатия ваколатхоналари ходимлари чет эл юридик ва жисмоний шахслари уй-жой сотиб олганларида шу уй-жой жойлашган ер участкаларига нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келади.

Ер участкаларини эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш ер ажратиш тариқасида амалга оширилади. Ер участкаларини ажратиб бериш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари томонидан амалга оширилади.

Ердан фойдаланишни келиб чиқишида ер бериш жараёни муҳим аҳамиятга эга. Ер бериш фойдаланишни келтириб чиқарувчи асосий восита бўлиб, бу жараён маълум босқичлардан иборат. Дастлабки босқич ер берилишини сўраб беришдир; иккинчи босқич ушбу аризани тегишли давлат органида кўриб чиқиш; учинчиси ер бериш тўғрисида қарор чиқариш; тўртинчиси натура тартибида ер участкасини жойида ер тузилишига асосан ажратиб беришдан иборат. Демак, ердан фойдаланиш ўз-ўзидан келиб чиқмасдан, балки белгиланган тартибда, ер бериш жараёни орқали амалга оширилади. Ер участкасидан натура ҳолида ажратиб берилгандан сўнгтина фойдаланиш мумкин. Акс ҳолда ердан ғайри қонуний фойдаланиш келиб чиқади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ер участкасини ажратиб бериш тегишли ҳокимликларнинг қарорлари асосидагина амалга оширилиши мумкин. Бошқа ҳеч қандай орган ер участкаларини ажратиб бериш тўғрисида қарор чиқаришга ҳуқуқли эмас.

Бирор бир фойдаланувчи эгалигида бўлган ер участкаларини бошқа бир фойдаланувчи эгалигига бериш тўғрисида қарор чиқарилиши ёки олиб берилиши мумкин эмас. Агар ер участкалари шу таҳлитда берилса, қонунга хилоф хатти-ҳаракат саналади. Ер участкалари фойдаланиб келаётган субъектдан қонунда белгиланган тартибда тўлиқ олиб қўйилгандан сўнгтина, бошқа фойдаланувчига берилиши мумкин.

Ер бериш стихияли тартибда ёки бир бошидан ёхуд тўғри келган жойдан эмас, балки илмий асосда, белгиланган мақсад йўлида, ернинг шарт-шароитлари, тупроқ унумдорлигига қараб амалга оширилади.

Энг унумдор ерлар асосан қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун берилади. Саноат корхоналари, темир йўллар, автомобил йўллари, электр узатиш линиялари, бош қувур йўллари қуриш учун, шунингдек қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлмаган бошқа эҳтиёжлар учун ерлар қонунда белгиланишича, қишлоқ хўжалиги учун яроқсиз ҳисобланган ерлардан ёки сифати ёмон бўлган ерлардан берилади.

Ер бериш ер тузувчи ташкилотлар томонидан берилган ер участкаларининг чегараларини шу жойнинг ўзига бориб ўлчаб берганларидан кейин ерга эгалик ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлайдиган давлат ҳужжати берилгандан сўнгтина тўла қонуний ҳисобланади. Ана шу ишлар амалга оширилмагунча, ерга эгалик қилиш ёки ундан фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Ер участкасига бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатлар бўлиб «Ер участкасига доимий эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати», «Ер участкасидан доимий фойдаланиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати», «Ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати», «Ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати», «Ер участкаси ижараси шартномаси» ҳисобланади. Санаб кўрсатилган ҳужжатларга эга бўлиш ердан фойдаланиш ҳуқуқини келтириб чиқаришга асос бўлади.

Ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор бўлиш асослари Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 36-моддасида кўрсатилган.

Ерга эгалик қилиш ҳуқуқини ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш деганда фойдаланиш учун бериб қўйилган ер участкаларини тегишли давлат органлари томонидан қайтариб олиш ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

шу ер участкасини бундан кейин ўша фойдаланувчи ишлата олиш ҳуқуқига эга эмаслиги тушунилади. Фойдаланиш учун бериб қўйилган ер участкаларини қайтариб ёки тортиб олиш, ёхуд бошқача қилиб айтганда ерга эгалик қилиш ҳуқуқини ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишга фақат тегишли ҳокимликларнинг ҳақлари бор.

Қонунда ерга эгалик қилиш ҳуқуқи ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи қандай асослар бўлганда бекор қилиниши мумкинлиги санаб ўтилган. Ана шу асослар юз бергандагина ҳокимликлар ўз ваколатлари доирасида ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиши мумкин.

Ерга эгалик қилиш ҳуқуқини ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш асосларидан биринчиси сифатида ер участкасидан ихтиёрий воз кечиш белгиланган. Ер участкасидан ихтиёрий воз кечиш ердан фойдаланувчилар — ташкилотлар, корхоналар, муассасалар, ижарачилар, фуқаролар томонидан амалга оширилади. Ер участкаларини фойдаланишдан ихтиёрий воз кечиш учун ҳар хил сабаблар: тупроқ унумдорлигининг пасайиб кетиши, ердан фойдаланишнинг самарасизлиги, ердан фойдаланувчининг имкониятларининг етишмаслиги ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ер участкасидан ихтиёрий воз кечилганда бу ҳақда тегишли ҳокимликка мурожаат қилинади.

Ер участкаси берилган муддатнинг тугаганлиги ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун асослардан бири ҳисобланади. Маълумки, ер бемуддат ҳамда муддатли фойдаланиш учун берилади. Масалан, ер ижара асосида ёхуд вақтинча фойдаланиш учун берилганда маълум муддатга берилади. Бу муддат томонларнинг келишувига биноан 10 йил, 50 йил бўлиши мумкин. Ана шу муддатнинг тугаши ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун асос бўлади.

Корхона, муассаса, ташкилотнинг фаолияти тўхтаганлиги оқибатида ҳам ердан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилинади. Берилган ер участкаси уни берган орган томонидан қайтариб олинади.

Маълумки, шартнома шартлари бузилганда ерни ижарага бериш шартномаси шу ер участкаларини ижарага берган ҳокимлик томонидан бир томонлама бекор қилиниши мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, шартнома бекор қилинганда ердан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам бекор қилинади.

Ер участкалари ҳар бир ердан фойдаланувчига хоҳ у қишлоқ хўжалик корхонаси бўлсин, ёхуд саноат корхонаси бўлсин, белгиланган мақсад йўлида берилади. Масалан, қишлоқ хўжалик корхоналарига ерлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш учун берилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ердан белгиланганидан бошқа мақсадларда фойдаланиш деганда, энг аввало, шу ер участкаларига қонунда ман этилган экин турларини, яъни, масалан, кўкнори, наша, ҳинд коноплиси ва шунга ўхшашларни етиштирганлик тушунилади. Қонунда ердан белгиланганидек бошқа мақсадларда фойдаланганлик учун ҳуқуқий жавобгарликка тортиш масаласи кўрилган. Ана шу ҳаракатни содир этганлик биринчи галда ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишга олиб келувчи асос ҳисобланади.

Хизматда фойдаланиш учун ер участкалари транспорт, ўрмон хўжалиги, ўрмончилик саноати, алоқа, сув, балиқчилик ва овчилик хўжалиги, шунингдек халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида асосан тегишли вазирликларга, давлат қўмиталари ва идораларига қарашли корхоналар, ташкилотлар ҳамда муассасалар фойдаланиб турган ерлардан, бундай ерлар етишмаган тақдирда эса — давлат захира ерларидан ва давлат ўрмон фонди ерларидан ажратиб берилади. Улар қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш, емхашак тайёрлаш ва чорва молларни боқиш учун фойдаланилади ва ерларда иморатлар қуриш тақиқланади.

Хизматда фойдаланиш учун ерлар — рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган ходимлар категорияларига берилиб, шу ходимлар муайян корхонада, ташкилотда, муассасада ишлаб турган бутун вақт мобайнида фойдаланишлари мумкин. Бу ходимлар ишдан бўшаган тақдирда эса ёки бошқа ишга ўтганларида, уларнинг хизмат юзасидан фойдаланаётган ерларидан фойдаланиш ҳуқуқлари бекор бўлади. Яъни шу ерни фойдаланиш учун берган орган қарори билан ер участкалари қайтариб олинади. Шуни таъкидлаш лозимки, хизматда фойдаланиш учун берилган ерларга экин экилган бўлса, у ҳолда бу ердан фойдаланиш ҳуқуқи ҳосил йиғиб-териб олинганидан кейин тўхтатилади.

Хизматда фойдаланадиган ерлардан фойдаланиш ҳуқуқи қарилик ёки инвалидлик пенсияга чиққан ишчи ва хизматчилар учун умрбод, Куролли Кучлар сафига ҳақиқий хизматга чақирилган, шунингдек ўқишга юборилган ишчи ва хизматчиларнинг оилалари учун мазкур ходимлар ҳақиқий ҳарбий хизматда ёки ўқув юртида бўлган бутун давр мобайнида бундан ташқари, хизмат вазифасини бажариш вақтида ҳалок бўлган ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатга лаёқатсиз оила аъзолари учун умрбод, болалари учун эса бу болалар вояга етгунларига қадар сақлаб қолинади.

Ердан фойдаланувчилар ердан оқилона, самарали фойдаланишлари, уни эҳтиёт қилишлари керак. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ҳар бир ер участкаларининг ҳосилдорлик даражаси белгиланган бўлиб, ердан фойдаланувчилар шу ерларнинг кадастрда

www.ziyouz.com kutubxonasi

кўрсатилган баҳоларидан пастга тушиб кетишига йўл қўймасликлари шарт. Улар аксинча, ернинг ҳосилдорлик даражасини ердан фойдаланишнинг илмий қоидаларига амал қилиб, яъни алмашлаб экишни кенг йўлга қўйишлари, маҳаллий ўғитлар орқали ерга ишлов бериш билан доимо ошириб боришлари лозим. Акс ҳолда эса бу ер участкасидан оқилона фойдаланилмаганлик учун унга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилинишига олиб келади.

Ердан фойдаланувчилар тупроқ унумдорлигини ошириш юзасидан самарали чораларни кўришлари, тупроқни шамол ва сув эрозиясидан сақлаш юзасидан ташкилий-хўжалик, агротехника, мелиорация тадбирларини амалга оширишлари, ерларнинг шўрланиш, зах босиш, ифлосланиш ҳолатига йўл қўймасликлари, бегона ўтлар пайдо бўлишининг олдини олишлари, шунингдек тупроқнинг ҳолатини ёмонлаштирувчи бошқа жараёнларга йўл қўймасликлари, минерал ўғитларни тўғри ишлатишлари, ишлаб чиқариш чиқиндилари ва бошқа чиқитлар, оқова сувлар билан ифлосланишга йўл қўймасликлари, кимёвий ва радиоактив булғанишга, умуман, экология вазияти ёмонлашувига олиб борадиган бошқа ҳолатларни вужудга келишига имкон бермасликлари керак. Санаб ўтилган тадбирларнинг бажарилмаслиги ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилинишига сабаб бўлади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган муддатлар мобайнида ер солиғи, шунингдек ижара шартномасида белгиланган муддатларда ижара ҳақи узлуксиз тўланмаганида ҳам ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилинади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун бериб қўйилган ерлар энг қимматли ерлар ҳисобланиб, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришда ўта аҳамиятга эга. Бундай ерларни қаровсиз ёки фойдаланишсиз қондирилишига йўл қўйиб бўлмайди. Шунинг учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бир йил давомида фойдаланишсиз қолдирилса, унга нисбатан эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилинади. Ноқишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун берилган ер участкалари, асосан ҳар хил иншоотлар, қурилмалар, уй-жойлар ва бошқа қурилишлар учун мўлжалланган мақсадда берилиб, уларни бир йил мобайнида ўзлаштириш, белгиланган мақсадга эришишга имконият қийинроқ бўлади. Шунинг учун қонунда бундай ерларни ўзлаштиришга икки йил муддат белгиланган. Шу икки йил муддат мобайнида берилган ер участкаларидан белгиланган мақсад йўлида фойдаланилмаса, унга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилиниши мумкин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари, ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодексида кўрсатилган ернинг давлат ёки жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилиши (37-модда), шунингдек ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш қоидалари мунтазам суратда бўзилганлиги туфайли олиб қўйилиши (38-модда) ҳолатлари ҳам асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексида ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқини бекор қилиш асослари ва тартиби батафсил тартибга солинган (36-модда). Ушбу моддага биноан ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқи қўйидаги ҳолларда бекор қилинади: 1) савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек уй-жой бинолари ва бошқа бинолар ёки биноларнинг бир қисми шу бинолар жойлашган ер участкалари билан бирга сотилганда; 2) давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек уй-жой бинолари ва бошқа бинолар ёки биноларнинг бир қисми улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда қайта сотиб олинганда; 3) қонунда белгиланган савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек уй-жой бинолари ва бошқа иморатлар ёки иморатларнинг бир қисми улар жойлашган ер участкалари билан бирга мусодара этилганда.

Ердан белгиланганидан бошқа мақсадларда фойдаланганлик, оқилона фойдаланилмаганлик, кимёвий ва радиоактив булғаганлиги, экология вазияти ёмонлашувига олиб борадиган усуллар билан фойдаланганлик учун ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилинганда бу қарор устидан норози бўлган ердан фойдаланувчилар судга шикоят қилишлари мумкин. Агар ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш қонунга хилоф равишда, асоссиз бекор қилинган бўлса, унда суд бу ҳуқуқни тиклаши мумкин.

Ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланиб, шу ер участкасини берган органнинг қарорига биноан амалга оширилади. Бу қарорда ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш муддати кўрсатилади, ер участкасидан келгусида фойдаланиш тартиби, зарур ҳолларда эса бу ер участкаларидаги иморатлар, иншоотлар, экинлар ва дарахтлардан фойдаланиш тартиби белгилаб берилади.

4-§. Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ер ресурсларидан самарали, оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш кўп жиҳатдан ер эгалари ва ердан фойдала-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нувчи субъектларнинг ердан фойдаланиш бўйича қонунда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларига қанчалик оғишмай риоя қилишлари, уларни бажаришларига боғлиқ бўлади. Ёхуд, ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ер муносабатларини тартибга солувчи қонун нормаларига оғишмай итоат этишлари, уларни тўла ижро қилишлари ердан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ҳамда муҳофазасини таъминлашга хизмат қилади.

Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Ер Кодекси, «Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Ижара тўғрисида»ги қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Ушбу қонунлар нормаларидаги асосий талаблар ердан илм-фан тавсиялари асосида фойдаланиш, ердан келажак авлод манфаатларини ҳам инобатга олиб фойдаланиш, ердан аниқ белгиланган мақсад асосида фойдаланиш, ерни ишдан чиқармаслик, ифлослантирмаслик, ердан халқ фаровонлиги йўлида, мамлакат иқтисодиёти барқарорлигини таъминлаш йўлида фойдаланишдан иборатдир.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 39-моддасида санаб кўрсатилган: Бу ҳуқуқлар қуйидагилардан иборат: 1) ер участкасида ундан фойдаланиш мақсадига мувофиқ мустақил хўжалик юритиш; 2) қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлари ҳамда дов-дарахтларга, етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулоти ва уни реализация қилишдан олинган даромадга бўлган мулк ҳуқуқи; 3) ер участкасидаги мавжуд кенг тарқалган фойдали қазилмалар, ўрмонзорлар, сув объектларидан хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланиш, шунингдек ернинг бошқа фойдали ҳоссаларини ишга солиш; 4) ерларни суғориш ва уларнинг захини қочириш, агротехника ва бошқа мелиорация ишлари ўтказиш; 5) қишлоқ хўжалик экинларининг, дов-дарахтларни суғориш ҳамда бошқа мақсадлар учун суғориш манбаларидан лимитларга мувофиқ сув олиш; 6) белгиланган тартибда уй-жой бинолари, ишлаб чиқариш, маданий-маиший ҳамда бошқа иморатлар ва иншоотларни барпо этиш; 7) ер участкаси олиб қўйилганда унга етказилган зарарнинг (шу жумладан бой берилган фойданинг) қопланишини талаб қилиш; 8) ер участкасини вақтинча фойдаланишга ва ички хўжалик ижарасига бериш; 9)ер эгаси бўлган фуқаро ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, жумладан ким ошди савдоси асосида олинган шундай ҳуқуқни деҳқон хўжалиги юритиш, якка тартибда уй-жой қуриш мақсадида кредитлар олиш учун гаровга қўйиши мумкин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ер қонунчилиги барча ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларга бир хил ҳуқуқлар белгилайди. Ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича субъектларнинг ҳуқуқлари камситилиши, ёки баъзи субъектларга имтиёзлар берилиши, ёхуд улар ҳуқуқларини оширишга йўл қўйилмайди. Барча ер эгалари ёки ердан фойдаланувчилар хоҳ у давлат органи бўлсин, хоҳ у деҳқон хўжалиги бўлсин, хоҳ жамоа хўжалиги, ёки фуқаро бўлсин уларнинг ердан фойдаланишдаги ҳуқуқлари тенгдир.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачи ва ер участкаси мулдорлари ердан фойдаланишда ҳуқуқлар билан бир қаторда маълум мажбуриятларни ҳам бажаришлари лозим бўлади. Бу мажбуриятлар Ер Кодексининг 40-моддасида ўрнатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: 1) ердан белгиланган мақсадга мувофиқ оқилона фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришнинг табиатни муҳофаза қилувчи технологияларини қўллаш, ўз хўжалик фаолияти натижасида ҳудудда экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик; 2) ишлаб турган ирригация ва мелиорация тармоқлари, мухандислик коммуникацияларини соз ҳолатда сақлаб туриш; 3) ерларни муҳофаза қилишга оид тадбирларни амалга ошириш; 4) ер солиғини ёки ер учун ижара ҳақини ўз вақтида тўлаш; 5) бошқа ер эгалари ҳуқуқларини бузмаслик; 6)фойдали қазилма конларини ишлатиш, қурилиш ва бошқа ишларни амалга ошириш учун берилган қишлоқ хўжалик ерларини уларга эҳтиёж қолмаганда ўз ҳисобидан яроқли ҳолатга келтириш; 7) қурилиш ва бошқа ишларни олиб боришда қўшни ерга салбий таъсир кўрсатишнинг олдини олиш; 8) маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ердан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгиланган маълумотларни ўз вақтда тақдим этиш.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқларининг таъминланиши қонун билан кафолатланади. Ер Кодексининг 41-моддасида кўрсатилишича, ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг фаолиятига давлат, хўжалик органлари, мансабдор шахсларнинг аралашуви тақиқланади. Ер эгалари ва фойдаланувчиларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланиши керак ва етказилган зарар, шу жумладан бой берилган фойда тўла ҳажмда қопланиши лозим.

5-§. Ерларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари

Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш муносабатларини тартибга солувчи қонунлар ерларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирларини белгилайди. Бу чора-тад-

www.ziyouz.com kutubxonasi

бирлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик, Жиноят, Маъмурий жавобгарлик, Меҳнат, Ер Кодекслари, шунингдек бошқа меъёрий ҳужжатларда ўрнатилган.

Ерларни муҳофаза қилиш ҳуқуқий чора-тадбирлари деганда қонун нормаларида ўрнатилган ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилишга оид бузилган ҳуқуқларни тиклаш ҳамда ҳуқуқбузарликларни жазолашга тааллуқли бўлган қоидалар йиғиндиси тушунилади.

Ерларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик, Жиноят, Фуқаролик, Меҳнат, Ер Кодекслари нормаларида ўз ифодасини топган. Бу нормаларда ерлардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик, ерларни муҳофаза қилиш бўйича қонун талабларини бажармаганлик учун тегишлича жазо чоралари белгиланган бўлади.

Чунончи, ерларни муҳофаза қилишнинг жиноий-ҳуқуқий чоралари Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг тўртинчи бўлимида (193-204 -моддалар) ўрнатилган. Масалан, ЖКнинг 196-моддасида кўрсатилишича, ерларни ифлослантириш ёки бузиш одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Ёки шу кодекснинг 197-моддасида ердан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима, ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ерни ҳуқуқий муҳофаза қилишда маъмурий қонунларнинг роли алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексида ер муҳофазасига қарши қаратилган бир қатор хатти-ҳаракатлар учун жавобгарликни белгиловчи нормалар ўз ифодасини топган. Чунончи, ушбу кодекснинг 60-моддасида ердан ўзбошимчалик билан фойдаланиш ёки ерга эгалик ҳуқуқини бевосита ёки яширин шаклда бузувчи битимлар тузиш, ердан фойдаланиш ҳуқуқини бошқаларга бериш, ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олганлик учун фуқароларга энг кам иш ҳақининг беш бараваридан ўн беш бараваригача миқдорда жарима ёки ўн беш суткагача муддатга маъмурий қамоқ жазоси белгиланган.

Ёки ушбу Кодекснинг 65-моддасида ерлардан хўжасизларча

www.ziyouz.com kutubxonasi

фойдаланиш, уларни яроқсиз ҳолга тушириш, 66-моддасида ер бериш тартибини бузиш, 67-моддасида вақтинча эгаллаб турилган ерларни ўз вақтида қайтариб бермаслик, 68-моддасида хўжалик ичидаги ер тузиш лойиҳаларидан ўзбошимчалик билан четга чиқиш, давлат ер кадастри юритиш қоидаларини бузиш, 69-моддада эса чегара ва чеклов белгиларини йўқ қилиш ёки шикастлантириш хатти-ҳаракатларини содир этганлик учун маъмурий жавобгарлик кўрсатилган.

Ерлардан хўжасизларча фойдаланиш деганда ер устида қурилиш объектлари қуриш пайтида тупроқнинг унумдор қатламини олмаслик, ер майдонларидан белгиланганидан бошқа мақсадларда фойдаланиш, ерларни ишдан чиқариш, ҳосилдорлигини пасайтириш каби ҳолатлар тушунилади. Ер майдонларини шундай ҳолатга тушириб қўйган фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солинади (ЎзР МЖТК 65-модда).

Ер бериш тартибини бузиш деганда ерларни қонунда белгиланган шартларни бузган ҳолда, шунингдек юридик ва жисмоний шахсларга ер беришга тўсқинлик қилиш тушунилади. Бу маъмурий ҳуқуқбузарлик учун мансабдор шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солинади (66-модда).

Тасдиқланган ер тузилиши лойиҳа ҳужжатларидан тегишли рухсат бўлмай туриб четга чиқиш, тегишли давлат органлари билан келишмай туриб объектларни жойлаштириш, ичидан ер тузиш лойиҳаларидан ўзбошимчалик билан четга чиқиш деб тушунилади. Шундай ҳаракатлар учун фуқаролар ва мансабдор шахсларга Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг 68-моддаси санкциясида фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солиш мумкинлиги кўрсатилган.

Ерларни ҳуқуқий муҳофаза қилишда ер қонунчилигида ўрнатилган қоидалар алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 41-моддасида кўрсатилишича, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорларининг бузилган ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тикланиши керак. Улар ҳуқуқларининг бузилиши натижасида етказилган зарар (шу жумладан бой берилган фойда) тўла ҳажмда қопланиши керак.

Ер қонунчилиги аввало қишлоқ хўжалигига мўлжалланган, айниқса суғориладиган ерларни муҳофаза қилишга алоҳида эътибор беради. Чунончи, Ер Кодексининг 43-моддасида кўрсатили-

www.ziyouz.com kutubxonasi

шича, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни қишлоқ хўжалигидан ўзга эҳтиёжлар учун бошқа тоифадаги ерларга ўтказишга алоҳида ҳолларда йўл қўйилади. Алоҳида қимматга эга бўлган унумдор суғориладиган ерлар махсус муҳофаза қилиниши лозим ва уларнинг суғорилмайдиган ерлар жумласига ўтказилишига йўл қўйилмайди (45-модда).

Ер қонунчилиги ерларни ҳолатига, экологиясига салбий таъсир этадиган объектлар, иморат ва иншоотларни жойлаштиришнинг алоҳида тартибини белгилайди. Ерларни ҳосилдан қолишдан ёки бузилишдан ҳимоя қилиш чоралари билан таъминланмаган ҳамда экология экспертизасининг ижобий хулосаси бўлмаган объектларни фойдаланишга топшириш ва бундай технологияларни қўллаш тақиқланади (80-модда).

Ер қонунчилигида ерларни муҳофаза қилиш, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш чора-тадбирлари белгиланган. Ер Кодексининг 90-91-моддаларида кўрсатилишича, ерга нисбатан тузилган ғайриқонуний битимлар ҳақиқий эмас деб ҳисобланади; ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ерлар қайтариб олинади; ер участкалари олиб қўйилади. Демак, ерга нисбатан ғайриқонуний битимлар тузилса, ер қонунчилиги талаблари бузилса юқорида санаб кўрсатилган чоралар қўлланилади. Биз бу чораларни ер-ҳуқуқий жавобгарлик жазо чоралари деб айтишимиз мумкин.

Ерларни оқилона муҳофаза қилганлик учун Ер Кодексида (82-модда) иқтисодий рағбатлантириш чоралари ўрнатилган. Иқтисодий рағбатлантириш ер солиғи тўлаш бўйича имтиёзлар бериш, кредит бериш бўйича имтиёзлар бериш, бюджетдан маблағлар ажратиш каби тадбирлардан иборат бўлиб, бу тадбирлар тупроқ унумдорлигини сақлаш ва тиклаш, ерларни салбий ҳолатлардан муҳофаза қилиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш, янги технологияни жорий қилиш бўйича ишларни амалга оширганларга нисбатан қўлланилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

СУВ РЕСУРСЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва хусусиятлари

Табиат бойликлари орасида сув алоҳида ўрин тутади. Чунки барча тирик жонзотлар ҳаётининг асосий манбаи сувдир. Сувсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Ҳаттоки ота боболаримиз сувни тоза сақлашга, ундан оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор берганлар. Шунинг учун ҳам улар «Сув зар — сувчи заргар», «Сув учун кураш — ҳаёт учун кураш», деб бежиз айтишмаган. Демак, планетамизда сув пайдо бўлганидан кейингина ҳаёт пайдо бўлган.

Зеро, инсоният ҳаёти давом этиши учун одамлар сувни, ердаги сув манбаларини, аввало чучук сувни эҳтиёт қилишлари лозим.

Саҳрои Кабирдаги қабилалардан бирига меҳмон бўлган саёҳатчиларнинг ювинаётганини кўриб, мезбонлар анча ранжишган. Чунки, улар бутун қабилага бир неча кунга етадиган сувни бирпасда тугатишган. Маълум бўлишича, сув бу ерда энг азиз неъмат ҳисобланиб, уни қатъий назорат остида тарқатишар экан.

Японияда ривожланган мамлакатга борган бир мутахассисимизнинг дастлабки олган маоши фойдаланган сувига етмаган.

Ҳиндистондаги қадимги шаҳарлардан бири Мохенджо-Дародаги харобалар текширилганда диаметри 0,5 дан 2,5 метргача келадиган қудуқ топилган, чамаси у айрим уйларни сув билан таъминлаган ҳамда жамоат жойларида одамлар чўмиладиган ҳовузлар шу сув билан тўлдирилган. Қадимги Римда сувнинг янги манбалари ҳақида мунтазам қайғуришган. 312 йилда шаҳарга 16,5 км узоқдаги тоза сув манбаидан водопровод ўтказилган. Тахминан орадан 50 йил ўтгач, шаҳарга Анион дарёсидан водопровод ўтказилган. Унинг узунлиги 63 км дан ортиқ бўлган, бироқ кейинги водопровод узунлиги 91 км эди. Шуниси қизиқки, водопровод суви махсус резервуарларда йиғилиб, тиндирилган. Унда сув босими кераклигича бўлиб, шу босим туфайли жамоат ҳовузлари, фонтанлар, ҳаммомлар, шунингдек шахсий уйлар сув билан таъминланган.

Перуда «Сув худоси» ибодатхонаси топилган. Унда фонтан ва каналлар бўлган, улар ибодатхона яқинидаги шаршара суви билан тўлдирилган. Афинада эса эрамиздан олдинги VI асрдаёқ қудуқ сувидан фойдаланиш тартибини белгилайдиган қонун чиқарилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Юнонлар ўз даврида Феодесияда, Керчда, Евпаторияда ажойиб водопровод қурганлар. Қадимги Мисрда фиръавнлар даврида пармалаб ковланган қудуқлар мавжуд бўлган.

Ичимлик сувининг одам организми учун аҳамиятини Шарқнинг кўпгина олимлари яхши билишган. Масалан, Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари» китобининг биринчи жилдида «Сувнинг сифати» ҳақида кўпгина маълумотлар келтирилган, сувнинг инсон ҳаёти учун зарур элементлардан бири экани, сувнинг хусусиятларини яхшилайдиган бир неча усулларни баён қилган.

Ибн Сино ўша даврдаёқ сувни тоза сақлаш, уни қайнатиб ичиш кераклигини одамларга уқтирган. У сувни қайнатиб ичишга қарши нодон табиб ва дуохонларга эътироз билдирган.

Кўриниб турибдики, ҳар доим одамларни сув билан таъминлаш масаласи муаммо бўлиб келган. Ҳаттоки, ҳозирги пайтда ҳам Греция, Голландия, Германия, Швейцария, АҚШ ва бошқа кўплаб мамлакатларда ичимлик суви билан таъминлаш бош масаладир.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ва экологик танглик бор пайтда мустақил Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари табиатнинг барча бойликлари қатори, сув ресурсларига эҳтиёжлари бениҳоя катта. Келажак авлодимизнинг тақдири, бақувватлиги, соғлиги оби-ҳаётимиз билан боғлиқ экан, демак, айни шу кунларда қабул қилинаётган сув тўғрисидаги қонун, қарор ва фармонлар, сув бойликларидан оқилона фойдаланиш, уни булғаниш ва ифлосланиш ҳамда камайиб кетишидан сақлаш ишига кўмаклашиши лозим. Асосан сув ресурсларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш мақсадида ҳуқуқий илмий йўналишни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридаги талаблар ҳамда сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш, умуман олганда сув ресурслари билан боғлиқ барча муаммолар, Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги 1993 йил 6 майда қабул қилинган қонунида[1] ўз аксини топди.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасига асосан, «Сув Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки — умуммиллий бойлик ҳисобланади, сувдан оқилона фойдаланиш лозим бўлиб, у давлат томонидан қўриқланади.»

Ушбу қонунга асосан, Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди:

дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувларидан;

1 Каранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993 йил, 5-сон, 221-модда.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ер ости сувлари ва музликлардан иборатдир. Давлатлараро дарёлар — Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси, Орол денгизи ва бошқа сувлардан фойдаланиш ҳуқуқи давлатлараро битимларда белгилаб берилади.

Мазкур қонуннинг 18-моддасида кўрсатилганидек, «мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар сувдан фойдаланувчилар бўлишлари мумкин. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда бошқа ташкилотлар ва шахслар ҳам сувдан фойдаланувчи бўлишлари мумкин».

Ўзбекистон Республикасининг «Ер Кодекси»[1] нинг 39-моддаси «Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқлари» сифатида барча ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорлари ҳам сув ресурсларидан оқилона фойдаланишлари ва уларни муҳофаза қилишлари шарт.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»[2] ги 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган қонунининг 16-моддасида қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) учун сувдан фойдаланишлари, «Фермер хўжалиги тўғрисида»[3] ги қонуннинг 14-моддасида фермер хўжаликлари учун сувдан фойдаланиш, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»[4] ги қонуннинг 11-моддасида деҳқон хўжаликлари учун сувдан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиблари кўрсатилган.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»[5] ги қонунининг 19-моддасида «Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари» ҳам аниқ кўрсатилган.

Жумладан, унда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ер усти, ер ости ва денгиз сувларидан зарур миқдордаги сувнинг табиий айланишини сақлаш, унинг нормативида кўрсатилган даражада тозалигини таъминлаш, сув ўсимликлари ва ҳайвонларини асраш, сув ҳавзаларининг ифлосланишига йўл қўймаслик, уларда экология мувозанатини сақлаш ва сув ҳавзасига ландшафт элементи сифатида зиён етказмаслик шарти билан йўл қўйилади.

1 Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Ер Кодекси», 1998 йил 30 апрель.
2 Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуни. 1998 йил 30 апрель.
3 Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. 1998 йил 30 апрель.
4 Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. 1998 йил 30 апрель.
5 Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 9 декабрь.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Маҳаллий ҳокимият идоралари, ўрмон ва сув хўжалиги идоралари дарё ирмоқлари ҳосил бўладиган жойларда, сув ҳавзалари соҳили минтақаларида дарахтзорларни тиклашлари ва дов-дарахтни кўпайтиришлари ҳамда уларни сақлашини таъминлашлари шартдир.

Сув ресурсларини ҳуқуқий экологик жиҳатдан муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг XXIV боби, 97-102 моддаларида кўрсатилган.

Мустақил республикамизда сувни муҳофаза қилиш вазифалари шундан иборатки, «Ҳамма сувлар (сув объектлари) аҳоли соғлиғига зарар етказиши, шунингдек балиқ захираларининг камайиши, сув таъминоти шароитининг ёмонлашиши ҳамда сувнинг физикавий, кимёвий ва биологик ҳоссалари пасайиши, сувнинг табиий тозаланиш хусусияти камайиши, сувнинг гидрологик ва гидрогеологик режимининг бузилиши натижасида келиб чиқадиган бошқа кўнгилсиз ҳодисаларга олиб келиши ҳолларидан муҳофаза қилиниши керак.

Шуниси эътиборлики, сув тўғрисидаги ушбу янги қонунда, сувни муҳофаза қилишни, шунингдек унинг ҳолати ва режимини яхшилашни таъминловчи тадбирларни амалга ошириш, фаолияти сувларнинг ҳолатига таъсир этувчи корхоналар, ташкилот ва муассасалар, маҳаллий ҳокимият органлари, табиатни муҳофаза қилиш, сув хўжалиги, санитария назорати органлари ҳамда бошқа манфаатдор идоралар билан келишилган ҳолда технология, ўрмон, мелиорация ва агротехника, гидротехника, санитария-техника тадбирларини ўтказишлари шарт», деб кўрсатилган.

Ҳозирги шароитда сувларни ифлослантириш асосан чиқит ва чиқиндиларни бефарқлик оқибатида ташлаш, оқизиш натижасида бўлмоқда. Айни мана шу муаммо ушбу қонуннинг 99-моддасида ифодаланган. Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларга қуйидагилар тақиқланади:

— ишлаб чиқариш чиқитлари, маиший ва бошқа хил чиқитлар ҳамда чиқиндиларни сув объектларига ташлаш;

— мойларнинг, ёғочларнинг, кимёвий ва нефть маҳсулотларининг ҳамда бошқа маҳсулотларнинг тўкилиб-сочилиши натижасида сувни булғатиш ва ифлослантириш;

— сув ҳавзаларининг юзи, сув ҳавзаларини қоплаб турган яхлар ва музликларнинг юзаси, саноат чиқитлари, маиший чиқинди ва бошқа ташландиқ чиқитлар, шунингдек, ер усти ва ер ости сувларнинг сифатини ёмонлаштириб юборадиган нефть ва кимёвий маҳсулотлар билан булғатиш ва ифлослантириш;

— сувни ўғитлар ва заҳарли химикатлар билан булғатиш.

Оқинди сувларни сув объектларига оқизишга ушбу қонуннинг

www.ziyouz.com kutubxonasi

73, 74 ва 75-моддаларида кўрсатиб ўтилган талабларга риоя қилинган тақдирдагина йўл қўйилади. Шунингдек амалдаги қонунда, айнан ер ости ва кичик дарёларни сувларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишга эътибор берилган.

Мазкур қонуннинг 101-моддасида, ер ости сувларини муҳофаза қилиш тартиби ифодаланган.

Ер ости сувлари чиқариш ва ундан фойдаланиш билан шуғулланувчи идоралар сув чиқарилаётган участка ва унга туташ ҳудудларда ер ости сувларига доир режимларга риоя этилишини кузатиб боришлари, шунингдек фойдаланилаётган сувнинг миқдори ва сифатининг ҳисобини юритишлари шарт.

Башарти фойдали қазилмалар конларини қидириш, уларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бурғилаш ҳамда бошқа кон қидирув ишларини бажариш чоғида ер ости сувлари бор қатламлар аниқланган тақдирда, бу ҳақда табиатни муҳофаза қилиш, сув хўжалиги органларига маълум қилиниши ҳамда белгиланган тартибда ер ости сувларини муҳофаза қилишга қаратилган чора-тадбирлар кўрилиши лозим. Саноат оқинди сувларини оқизиш учун қазиладиган қудуқлар сувли қатламларни ифлослантириш манбаига айланиши мумкин бўлса, бундай қудуқлар қазиш ҳоллари ман этилади.

Ўз-ўзидан сув чиқариб, суви фойдаланиш учун яроқсиз бўлган қудуқларга сувни бошқариш ускуналари ўрнатилиши, улар қонунларда белгиланган тартибда тўхтатиб қўйилиши ёки тугатилиши лозим.

Сифатли ер ости сувлари тўпланадиган манбалар теграсида қаттиқ ва суюқ чиқиндилар тўплаш, ахлатхоналар барпо этиш, ер ости сувларининг ифлосланиш манбаига айланиш эҳтимоли бўлган саноат, қишлоқ хўжалик объектлари ва бошқа объектлар қурилишига йўл қўйилмайди. Ер ости сувларини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини кўриш, шу жумладан қудуқларни кузатиш тармоғини яратиш фаолияти ер ости сувларининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар томонидан амалга оширилади.

Кўриниб турибдики, ушбу моддада ер ости сувларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишга ҳар томонлама эътибор берилган.

Ёинки, хўжалик фаолияти кичик дарёларнинг ҳолати ва режимига салбий таъсир кўрсатувчи корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари сув хўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш органлари билан биргаликда сувни, унинг мусаффолиги ва сифатини сақлаш чора-тадбирларини кўришлари лозим.

Кичик дарёларнинг сувини муҳофаза қилиш минтақалари, бу минтақалардаги корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг хўжалик фаолияти режими қонунлар билан белгиланади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Сув манбаларини ифлосланишдан муҳофаза қилишнинг энг яхши йўли марказлашган сув таъминотини ташкил қилишдан иборат.

Очиқ сув ҳавзаларидан сув олинадиган жойни танлашда сувнинг ифлосланмаслиги, сув ҳавзасига етарли миқдорда сув тушиб туришини, сув ҳавзаси атрофининг тўсилганлигини, қирғоқнинг бузилмаслигини ҳисобга олиш керак. Сув олинадиган жойни танлаш ҳар сафар мураккаб санитария масаласи ҳисобланади. Муҳими, сув олинадиган жой оқава сувлар тушадиган жойдан ва аҳоли яшайдиган территориядан анча юқори ерда бўлиши керак. Бунда аҳоли яшайдиган пунктнинг истиқболи, яъни кенгайиши назарда тутилади. Шунингдек, сув олинадиган жой дарё ирмоқлари ва сойлардан юқорида бўлиши лозим. Сув дарё қирғоғи чуқурлиги камида 2,5 метр бўлган, қирғоғи ювилмайдиган жойдан олинади. Бу қоида сув омборларига ҳам тегишлидир.

Ҳар қандай сув манбаи, айниқса очиқ сув ҳавзалари ташқи муҳит билан боғланганлиги ва сув сифатига сув оқими ҳосил бўлиши шароитлари, табиий ҳодисалар, саноат ва коммунал қурилишлар, аҳолининг хўжаликдаги ва турмушдаги фаолияти таъсир қилишни ҳисобга олиб, водопровод қурилишида албатта санитария зонаси ташкил этиш керак.

Мавжуд қонунчиликка асосан водопроводи бор ташкилотлар барча водопроводлар учун санитария муҳофазаси зонаси ташкил қилишлари керак.

Сувни муҳофаза қилиш тадбирларини барча очиқ сув ҳавзалари, ер ости сув манбаларида улар марказлашган ёки марказлашмаган сув таъминоти учун фойдаланиладими-йўқми, бундан қатъий назар, амалга ошириш шарт.

Санитария маиший сув таъминотидан фойдаланадиган районларда санитария муҳофаза зонаси яратиш зарур. Бундай ҳолларда санитария назорати органлари ва шу территориядаги сувдан фойдаланишни ва муҳофаза қилишни бошқарадиган органларга қуйидаги ҳажмда ер ажратилади:

— очиқ сув ҳавзалари учун 100 м. Сувнинг иккала қирғоғига инспекторлик йўллари қилинади, кўкаламзорлаштирилади, шаҳар доирасида эса қирғоқлар қўшимча равишда обод қилинади;

— ўзанли ва сув қуйилиб турадиган сув омбори учун 300 м чор атрофи муҳофаза қилинади;

— артезиан қудуқ учун фойдаланиладиган айрим қудуқлар, булоқлар ва чашмалар ёки ер ости сувлари усти 30 м радиусда сувга чидамли материаллар билан том қилиб, ёпилади, майдони камида 0,25 га бўлади;

— айрим қудуқлар учун ер ости суви ёки инфильтрацион сув-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дан фойдаланганда 30 м радиусда усти ёпилади, майдони камида 0,75 га бўлади.

Айрим районларда, масалан, йирик шаҳарлар ёки корхоналарида қишлоқ хўжалигида заҳарли химикатлар кўп ишлатилганда санитария назоратининг тегишли органлари талабига кўра бу зоналар кенгайтирилиши мумкин.

Шунингдек, ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалиги ва бошқа корхона, муассаса, ташкилотларда ҳамда республикамизда сувдан фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг бир қатор илмий ҳуқуқий экологик ечимлари айрим ҳуқуқий адабиётларда ёритилган.

Аммо ҳозирги бозор иқтисодиёти ва турмуш тарзи яна янгиянги ҳуқуқий-илмий ва экологик ечимларни қўллашни талаб қилади.

Зеро, сув ресурсларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашга хизмат қилиб, гигиеник жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга, ҳаттоки касаллик тарқалишининг олдини олишда ҳам аҳамияти каттадир.

Сув манбаларини экологик муҳофаза қилиш, ҳаёти сув билан боғлиқ бўлган бутун жонзотни ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини, умуман олганда она табиатни сақлаб қолишга ёрдам беради.

Хуллас, сувдан ҳуқуқий экологик фойдаланиш, сувдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиш, уни тасарруф этиш, ундан оқилона, тежамкорлик билан фойдаланиш, уни экологик муҳофаза қилиш, фойдаланилаётган сув манбаларидан тегишли қонунлар асосида фойдаланиш, сувни санитария -эпидемия қоидалари асосида сақлаш ва ундан фойдаланиш, агарда юқоридаги талабларга риоя қилинмаса ҳаттоки сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби элементлар билан чамбарчас боғлиқ. Умуман олганда сувни экологик муҳофаза қилиш ишини янада яхшилаш — демак бу ҳаётни яхшилаш, узоқ-умр кўришдир, десак хато қилмаймиз.

2-§. Давлат сув фонди ва унинг бошқарув органлари

Об-ҳаётдан фойдаланишдаги бошбошдоқлик ва масъулиятсизлик ёмон оқибатларга олиб келишини Ўрта Осиёда ташкил топган мустақил давлатлар ҳамда Қозоғистон Республикаси мелиорация ва сув хўжалиги хизмати раҳбарлари обдон мулоҳаза қилиб кўрдилар. Бу масаланинг аҳамияти ва мураккабликларини тушуниб етдилар.

1992 йилнинг 18 февралида Қозоғистон Республикаси пойтахти Олмаота шаҳрида минтақадаги давлатлараро сув захираларини биргаликда бошқариш ва муҳофаза қилиш юзасидан аҳдлашувга

www.ziyouz.com kutubxonasi

келишилди. Аҳднома ҳужжатини Ўрта Осиё республикалари ҳамда Қозоғистон Республикаси Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлари имзоладилар. Ҳужжатда сув манбаларидан оқилона фойдаланишга, сув захираларини муҳофаза этишда минтақадаги барча давлатлар тенг ҳуқуқли ҳамда баравар масъулиятга эга эканликлари кўзда тутилди. Ҳар бир республика ўз ҳудудида аҳдномага асосан амал қилиш мажбуриятларини олди. Жумладан, аҳдлашувчи томонларнинг манфаатларини ҳурмат қилиш, сувдан фойдаланишда бир-бирига зиён етказмаслик, сувдан фойдаланиш ва унинг захираларини ифлослантирмаслик ҳақида Аҳдномада кўзда тутилган талабларга оғишмай амал қилиш мажбуриятлари назар-эътиборда тутилади, деб келишиб олинди.

Томонлар сувни исроф қилмаслик, бу бебаҳо бойликдан самарали фойдаланиш хусусида, шунингдек, экология муаммолари, Орол денгизига ҳар йили зарур миқдорда сув ўтказиб туриш ҳақида бамаслаҳат бир фикрга келдилар.

1993 йил 6 майда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни қабул қилиниб, у сув ва сувдан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишдан, аҳоли ва халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланишдан, сувни буғланиш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашдан, сувнинг зарарли таъсирини олдини олиш ва уни бартараф қилишдан, сув объектларининг ҳолатини яхшилашдан, шунингдек сувга доир муносабатлар соҳасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат бўлди.

Мазкур қонунда биринчи марта ягона давлат сув фонди масаласи кўрсатиб берилди.

Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди:

дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувларидан;

ер ости сувлари ва музликлардан иборатдир.

Давлатлараро дарёлар — Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси, Орол денгизи ва бошқа сувлардан фойдаланиш ҳуқуқи давлатлараро битимларда белгилаб берилади. (4-модда).

Шунингдек, қонунда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам аниқ кўрсатилди.

Жумладан қонуннинг 5-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари қуйидагича кўрсатилди:

сувга доир қонунлар қабул қилиш, уларга ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда сув хўжалигига оид стратегик давлат дастурларини қабул қилиш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасарруфига кирадиган бошқа масалаларни ҳал этиш.

Ушбу қонуннинг 6-моддасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатларига эътибор берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги тасарруфига қуйидагилар киради, чунончи:

сув ресурсларидан оқилона, комплекс фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида ягона сиёсат ўтказиш;

сув ресурсларидан комплекс фойдаланиш ва уларни муҳофаза этишда вазирликлар, идоралар ва юридик шахсларнинг фаолиятини уйғунлаштириш;

сув фонди ҳосил қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини белгилаш, сувдан фойдаланишнинг меъёрлари ва лимитларини тасдиқлаш;

сувларнинг давлат томонидан ҳисобга олиб борилишини ҳамда сувдан фойдаланишни назорат қилиш ва уларни муҳофаза этишни таъминлаш, давлат сув кадастри ва сув мониторингини юритиш;

йирик авариялар, фалокатлар, экология танглиги ва сувларнинг зарарли таъсири олдини олиш ҳамда уларга барҳам бериш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

сув ресурсларидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш, сув объектларини булғатганлик ва қуритиб қўйганлик учун ҳақ ундириш тартибини белгилаш;

давлатлараро муносабатларни ривожлантириш;

қонунларда назарда тутилган бошқа чора-тадбирларни амалга ошириш.

Эътиборли томони шундаки, мазкур қонунда маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатларига ҳам эътибор қаратилган.

Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги тасарруфига қуйидагилар киради, чунончи:

ўз ҳудудидаги сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш;

сув ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунийлик ҳамда ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш;

сув объектлари ҳолатини ҳисобга олиб бориш ва уларга баҳо

www.ziyouz.com kutubxonasi

бериш, сувлардан фойдаланилиши ва уларнинг муҳофаза қилиниши, сув истеъмолининг белгиланган лимитларига риоя этилиши, сувдан фойдаланувчиларнинг сувдан фойдаланиш ҳисобини юритишлари устидан назорат қилиб бориш;

сув объектларини сақлаш ва уларнинг ҳолатини яхшилаш, сувларнинг зарарли таъсир кўрсатишини, шунингдек булғанишини олдини олиш ва уни бартараф этиш ҳамда авариялар, тошқин, сел ва табиий офатлар натижасида вайрон бўлган объектларни тиклаш юзасидан тадбирлар ўтказиш;

қонунларда назарда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш (7-модда).

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратининг вазифаси сувдан фойдаланиш борасида белгилаб қўйилган тартибга барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, давлат, кооператив, жамоат корхоналари, ташкилотлари, муассасалари ва фуқаролар риоя қилишлари, сувни муҳофаза қилиш, сувнинг зарарли таъсирининг олдини олиш ва бартараф қилиш вазифаларини, сувни ҳисобга олиш қоидаларини, шунингдек, сув тўғрисидаги қонунларда белгилаб берилган бошқа қоидаларни бажаришларини таъминлашдир. Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддасига асосан сувдан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви қуйидагича кўрсатилган.

Сувдан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, шунингдек бу соҳада махсус ваколатли бўлган ҳамда сувдан фойдаланишни бевосита ёки ҳавза (ҳудудий) бошқармалари орқали тартибга солиб турувчи давлат органлари ҳамда бошқа давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ер усти сувлари),Ўзбекистон Республикаси Давлат Геология ва Минерал ресурслар қўмитаси (ер ости сувлари) ҳамда Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат қўмитаси (ер ости иссиқ сувларни ва минерал сувлар) ўз ваколатлари доирасида сувдан фойдаланишни тартибга солиш соҳасида махсус ваколати бўлган давлат органлари ҳисобланади.

Маълумки, 1991 йилдан бошлаб сув учун ҳақ тўлашнинг узоқ муддатга мўлжалланган иқтисодий нормативларини белгилаб қўйиш зарур деб топилди.

Шунинг учун ҳам сув истеъмолининг белгилаб қўйилган лимитларига риоя қилинишини оператив назорат этиш катта аҳамиятга эгадир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бу масалага амалдаги сув қонунчилигида қуйидагича эътибор берилди.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратининг вазифаси сувдан фойдаланиш борасида белгилаб қўйилган тартиби барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар риоя қилишлари, сувни муҳофаза қилиш, сувнинг зарарли таъсирини олдини олиш ва бартараф қилиш вазифаларини, сувни ҳисобга олиш қоидаларини, шунингдек сув тўғрисидаги қонунларда белгилаб берилган бошқа қоидаларни бажарилишини таъминлашдир.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги амалга оширадилар.

Сувдан фойдаланиш устидан идоравий назоратни Ўзбекистон Республикаси Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси органлари амалга оширадилар.

Бундан ташқари, сувдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда жамоат бирлашмалари, жамоалар ва фуқароларнинг иштироки аҳамиятлидир.

Жамоат бирлашмалари, жамоалар ўз низомларига мувофиқ ҳамда фуқаролар сувдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда давлат органларига кўмаклашадилар. Бу тадбирларни ўтказишда давлат органлари жамоат бирлашмалари, жамоалар ва фуқаролар таклифларини ҳисобга оладилар.

Хуллас, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш устидан давлат бошқаруви ҳамда назоратини олиб бориш катта аҳамиятга эга бўлиб, сув ресурслари оқилона фойдаланишни, тежаб-тергаш ва уни мусаффолигини сақлашни ҳамда ҳар қандай ножўя экологик ҳуқуқбузарликларни олдини олади.

3-§. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси ва турлари. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси асосан икки ҳолат билан кўпроқ боғлиқ.

Биринчидан, у сув ҳуқуқининг асосий институтларидан бири

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўлиб, сув ва сувдан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш ҳамда сув билан боғлиқ барча муаммоларни ўз ичига олади.

Иккинчидан, сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш билан боғлиқ бўлган сув фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғлиқ.

Асосан сувдан фойдаланиш ҳуқуқи кўпроқ сувдан фойдаланиш ҳуқуқини пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари билан ҳам боғлиқдир.

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бир қатор принципларга асосланади:

— сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш;

— сув ресурсларини муҳофаза қилиш;

— бошқа барча табиат бойликлари билан чамбарчас боғлиқлиги;

— сув ресурсларидан қонунда кўрсатилган аниқ мақсадларда фойдаланиш;

— сувдан фойдаланиш давлатнинг экологик сиёсати билан бевосита боғлиқлиги;

— сувдан фойдаланганлик учун тегишли ҳақ тўлаш лозимлиги;

— сув қонунчилиги билан бирга бошқа барча экологик қонунларни ўз вақтида, кечиктирмай амалга ошириш ва бажариш;

— сувдан фойдаланиш билан боғлиқ халқаро шартномалар ва конвенцияларни ўз вақтида бажариш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддасига кўра: «Сув объектлари аҳолининг ичимлик сувга бўлган эҳтиёжларини, маиший даволаш; курорт, соғломлаштириш, ҳордиқ чиқариш ва бошқа эҳтиёжларини, қишлоқ хўжалиги, саноат, энергетика, транспорт, балиқчилик хўжалиги ҳамда бошқа давлат ёки жамоат эҳтиёжларини қондириш учун қонунларда кўзда тутилган талаблар ва шартларга риоя қилинган ҳолда фойдаланишга берилади. Оқинди сувларни оқизиш учун сув объектларидан фойдаланишга қонунларда кўзда тутилган ҳолларда ҳамда махсус талаблар ва шартларга риоя қилинган тақдирдагина йўл қўйилиши мумкин.

Сув объектлари айни бир вақтда битта ёки бир нечта мақсадларда фойдаланишга берилиши мумкин». Республикамиз шароитида фойдаланадиган сув ресурсларининг асосий қисми қишлоқ хўжалигида суғориш мақсадларида ишлатилади. Унинг қисмидан эса саноатда ҳамда маиший ва коммунал мақсадларда фойдаланилади. Ана шу ҳар учала йўналиш ҳам йилдан-йилга кўпроқ сув талаб қилмоқда. Натижада регионимизда сув проблемаси тобора жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Бундай шароитда сувни тежаб-тергаб ишлатиш, унинг беҳуда кетишига йўл қўймаслик, қайтарма ва оқава сувлардан унумли фойдаланиш, энг муҳими — сув

www.ziyouz.com kutubxonasi

манбаларини ифлосланишдан ва ортиқча минералланишдан сақлаш талаб қилинади.

Бундан ташқари ушбу қонуннинг 22-моддасига асосан, сувдан фойдаланиш тури икки хил деб кўрсатилган. Сувдан умумий фойдаланиш — сувнинг ҳолатига таъсир қиладиган иншоотлар ёки техникавий қурилмаларни қўлламай фойдаланиш; сувдан махсус фойдаланиш — иншоотларни ёки қурилмаларни қўлланиш йўли билан фойдаланиш. Иншоотлар ёки техникавий қурилмаларни қўлламай туриб, аммо сувнинг ҳолатига таъсир қиладиган тарзда сув объектларидан фойдаланиш ҳам айрим ҳолатларда сувдан махсус фойдаланиш турига киритилиши мумкин.

Сувдан умумий ва махсус фойдаланиш турларининг рўйхати сув хўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш, санитария назорати, геология ва минерал ресурслар органлари томонидан белгилаб қўйилади.

Шунингдек, сув қонунчилигида «Сувдан биргаликда ва танҳо фойдаланиш» масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Жумладан: «Сув объектларидан биргаликда ёки танҳо фойдаланиш мумкин.

Биргаликда фойдаланиладиган сув объектлари жумласига танҳо фойдаланиш учун берилмаган сув объектлари киритилиши мумкин.

Танҳо фойдаланиладиган сув объектларига маҳаллий ҳокимият органлари қарори асосида бирон корхона, ташкилот ва муассасага бутунлай ёки қисман бериб қўйилган сув объектлари киради» (23-модда).

Албатта сув қонунчилигида сувдан экологик талабларга риоя қилиб фойдаланувчиларнинг бирламчи ва иккиламчилигига алоҳида эътибор берилган.

Танҳо фойдаланмоқ учун сув объектлари бериб қўйилган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар сувдан бирламчи фойдаланувчилар ҳисобланиб, улар сув хўжалиги ва табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишиб, бошқа корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларга сувдан иккиламчи фойдаланиш учун рухсат беришга ҳақлидирлар.

Сувдан иккиламчи фойдаланиш учун берилган рухсатномада сув объектини бериш мақсади ва ундан фойдаланишнинг асосий шартлари кўрсатилади.

Зарур ҳолларда сувдан иккиламчи фойдаланиш шартлари, тарафларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчлари сувдан бирламчи ва иккиламчи фойдаланувчилар ўртасидаги шартнома билан расмийлаштирилган.

Сувдан бирламчи фойдаланувчи сувдан иккиламчи фойдала-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нувчининг бутун сув хўжалиги фаолияти учун жавобгар бўлади.

Сувдан иккиламчи фойдаланувчи, башарти сувнинг тегишли улушини сувдан бирламчи фойдаланувчи ўзлаштириб олган ёки ундан фойдаланган тақдирда, унга нисбатан даъво қўзғашга ва етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақлидир. («Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги Қонун»нинг 24 моддаси).

Албатта, сувдан фойдаланишнинг қонунда белгиланган муддатлари ҳам мавжуд. Сув объектлари доимий ёки вақтинча фойдаланиш учун берилади. Муддат аввалдан белгиланмаган ҳолда фойдаланиш — доимий фойдаланиш деб эътироф этилади. Сувдан вақтинча фойдаланиш муддати; қисқа ва узоқ (3-20 йил) бўлиши мумкин.

Сув объектларидан вақтинча фойдаланиш муддатлари сувдан фойдаланувчи манфаатдор томонлар илтимосномасига биноан, шу сув тўғрисида қарор чиқарган ёки ундан махсус фойдаланиш учун рухсатнома берган давлат органлари томонидан узайтирилиши мумкин.

Демак, барча сувдан фойдаланувчиларга қонун асосида юқоридаги талабларга асосан сувдан фойдаланиш ҳуқуқи берилади. Агарда, сувдан фойдаланувчилар сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш талаб ҳамда қоидаларига зид ҳаракатлар содир этганларида уларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари бекор қилиниши ҳам мумкин.

Жумладан, «сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг X-боби, 36-39-моддаларида сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш билан боғлиқ барча масалалар кўрсатилган.

Қонуннинг 36-моддасида «Сувдан фойдаланиш ҳуқуқини» бекор қилиш асослари қуйидагича кўрсатилган.

Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқи:

· сувдан фойдаланишга эҳтиёж қолмаганда ёки ундан воз кечилганда;

· сувдан фойдаланиш муддати тугаганда;

· корхона, ташкилот, муассаса ёки деҳқон хўжалиги тугатилганда;

· сув хўжалиги иншоотлари бошқа сувдан фойдаланувчиларга берилганда;

· танҳо фойдаланилаётган сув объектларини қайтариб олишга зарурат туғилганда бекор қилинади.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш қоидалари бузилган ёки сув объектидан белгилаб қўйилганидан бошқа мақсадда фойдаланилган, сув ҳақи тўланмаган ҳолларда ҳам корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг

www.ziyouz.com kutubxonasi

сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилиниши мумкин (ичимлик сувга бўлган эҳтиёж ва маиший эҳтиёжларни қондириш учун сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бундан мустаснодир).

Қонунларда корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишнинг бошқача асослари ҳам кўзда тутилиши мумкин.

Зеро қонунчиликда сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш асослари билан бирга сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби ҳам аниқ ёритилган.

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи:

сувдан махсус, шунингдек иккиламчи фойдаланиш учун берилган рухсатномани бекор қилиш;

танҳо фойдаланиш учун берилган сув объектларини қайтариб олиш йўли билан бекор қилинади.

Сувдан махсус фойдаланиш рухсатнома берган органнинг қарори билан бекор қилинади.

Сувдан иккиламчи фойдаланиш сувдан бирламчи фойдаланувчининг сув хўжалиги ва табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишиб чиқарган қарорига биноан бекор қилиниши мумкин (37-модда).

Хуллас, ушбу талаблар сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш билан бирга, сув тўғрисидаги қонунларни бузилишини ҳам олдини олади.

4-§. Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Сувдан фойдаланувчилар ҳуқуқ ва бурчлари «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг IX боби, 32-35-моддаларида аниқ кўрсатилган.

Мазкур қонуннинг 32-моддасида сувдан фойдаланувчиларнинг қуйидаги ҳуқуқлари баён этилган:

сув объектлари қандай мақсадлар учун фойдаланишга берилган бўлса, фақат шу мақсадларда фойдаланиш;

сувдан фойдаланишни амалга ошириш учун иншоотлар, қурилмалар ва бошқа объектларни қуриш;

берилаётган сувнинг миқдори ва сифатини текшириш;

қонунларда назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, шартнома бўйича олинмай қолган сув учун товон тўланишини талаб қилиш;

сув объектларидан фойдаланиш бўйича қонунда тақиқланмаган бошқа ишларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадир.

Шунингдек, сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари қонун билан қўриқланади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда бу ҳуқуқлар қонунларда кўзда тутилган тартибда тикланиши лозим бўлади.

Зеро, қонунга асосан сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини чеклаш ҳоллари ҳам қонунда ифода этилган. Мазкур қонуннинг 34-моддасида.

Қонунларда кўзда тутилган ҳолларда аҳоли сиҳат-саломатлигини сақлаш мақсадларини, давлатнинг бошқа манфаатларини, шунингдек сувдан бошқа фойдаланувчилар манфаатларини кўзлаб, сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилиши мумкин. Лекин бу ҳолда аҳолининг ичимлик ва маиший эҳтиёжлари учун сув объектларидан фойдаланиш шарт-шароитлари ёмонлашиб қолмаслиги лозим.

Айниқса, барча сув ва сув объектларидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган мажбуриятларни амалга оширишлари зарур.

Сувдан фойдаланувчилар:

сув объектларидан оқилона равишда фойдаланишлари, сувни тежаб-тергаб сарфлаш, сувнинг сифатини қайта тиклаш ва яхшилаш тўғрисида қайғуришлари, сув олишнинг белгиланган меъёрларига риоя этишлари;

ифлос моддалар аралашиб қолган оқинди сувларни сув объектларига оқизишни тамомила тўхтатиш чораларини кўришлари;

сувни муҳофазалайдиган ва бошқа сув хўжалик иншоотларини ҳамда техникавий қурилмаларни соз ҳолда тутишлари, уларни ишлатиш сифатларини яхшилашлари, олинаётган сувни ҳисобкитоб қилиб боришлари;

сув ресурсларидан фойдаланганлик ҳақини ўз вақтида тўлашлари шарт (35-модда).

Барча ҳолатларда ердан фойдаланувчилар суғориш жараёнида сувдан фойдаланувчилар ҳам бўлиб ҳисобланади. Шуни учун ҳам ердан фойдаланувчилар «Ер Кодекси»нинг 39-40-моддалари талабларига ҳам қаттиқ риоя этишлари лозим.

Хуллас, сувдан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва бурчларга риоя қилишлари, ҳамда ушбу талабларни ҳар доим амалга оширишлари сувдан оқилона фойдаланиш масаласига ёрдам беради.

5-§. Сувларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари

Ўзбекистон республикаси территориясида сув ресурсларидан фойдаланувчилар ундан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланишлари, муҳофаза қилишлари шарт. Агарда ушбу талабларга риоя қилинмаса Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ те-

www.ziyouz.com kutubxonasi

гишли ҳуқуқий жавобгарлик мавжуд эканлигини эслатиш лозим.

Шунингдек, сув тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун тегишли жавобгарлик масаласи Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг XXVII боби 114-116-моддаларида ўз аксини топган.

Ушбу қонуннинг 114-моддасида кўрсатилган битимларни тузишда айбдор бўлган шахслар, шунингдек:

сув объектларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олган ёки сувдан ўзбошимчалик билан фойдаланган;

сувдан фойдаланиш лимитларни бузган ҳолда сув олган;

дарёларни булғаган ва ифлослаган;

сувни булғаш ва ифлослашнинг ёки сув етказадиган зарарли таъсирнинг олдини оладиган иншоотлари ва қурилмалари бўлмаган корхоналарни, коммунал объектларни ва бошқа объектларни ишга туширган;

сувдан (сув объектларидан чиқариб ёки ажратиб олинган сувдан) хўжасизлик билан фойдаланган;

сув ҳавзаларида сувни муҳофаза қилиш режимини бузиб, унинг булғанишига, тупроқни сув ювиб кетишига ва бошқа зарарли ҳодисалар рўй беришига сабаб бўлган;

сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларига шикаст етказган ва уларни вайрон қилган;

сув хўжалиги иншоотларини ва қурилмаларини ишлатиш қоидаларини бузган;

сувнинг ҳолатига таъсир қилувчи тўсиқлар, насос станциялари ва бошқа иншоотларни ўзбошимчалик билан қурган;

сув ҳақи ва сувдан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун солинган жарималарни ўз вақтида тўламаган;

режаларда кўзда тутилиб, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашни, шунингдек сув ҳолати ва режимини яхшилашни таъминловчи гидротехника, технология, ўрмонмелиорация, санитария-техника тадбирлари ва бошқа тадбирларни амалга оширмаган;

водопровод ва канализация тармоқларига ўзбошимчалик билан уланган;

фойдаланиш ва кузатиш қудуқларини йўқ қилиб ташлаган ёки уларга зарар етказган;

сув қудуқларини бурғилашнинг белгиланган қоидалари ва технологиясини бузган;

сувни муҳофаза қилиш иншоотлари ва қурилмаларини қуришнинг меъёрий муддатларини барбод қилган;

қурилиши тугалланмаган сувни муҳофаза қилиш иншоотларини уларнинг самарали ишлашига салбий таъсир этувчи кам-кўстини

www.ziyouz.com kutubxonasi

битирмай ва лойиҳадан четга чиқишлар билан фойдаланишга топширган;

сувни муҳофаза қилиш тегаларига риоя этмаган;

сувдан фойдаланганлик ҳақидаги давлат ҳисоботларини тақдим этмаган ёки ушбу маълумотларни бузиб кўрсатган;

табиатни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширувчи органларнинг кўрсатмаларини бажармаган;

алоҳида қўриқланадиган сув объектлари режимини бузганликда айбдор бўлган шахслар қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий ва ўзга тарздаги жавобгарликка тортиладилар.

Қонунларда сув тўғрисидаги қонунларнинг бошқа турдаги бузилишлари учун ҳам жавобгарлик белгилаб қўйилиши мумкин.

Умуман олганда сув ресурсларидан ноқонуний фойдаланганлик, у тўғрисидаги қонунларни бузганлик ва сувни муҳофаза қилиш талабларига эътибор бермаганлик учун қонунда тегишли ҳуқуқий чора-тадбирлар белгиланган. Ушбу талабларни бузганлик учун асосан интизомий, фуқаролик, маъмурий ва жиноий ҳуқуқий чора-тадбирлар мавжуд.

ИНТИЗОМИЙ жавобгарлик деярли кўпроқ меҳнат интизомини бузиш оқибатида сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаган тақдирда ёки сув тўғрисидаги қонунлар бузилганда пайдо бўлиши мумкин.

Сув ва сувдан фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 181 -моддасига асосан:

Ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг йигирма фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг қирқ фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу Кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади:

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4 бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўлланиш тақиқланади.

ФУҚАРОЛИК жавобгарлик эса кўпроқ сув тўғрисидаги қонунларни бузиш ёки ундан оқилона фойдаланмаслик оқибатида келтирилган ёки етказилган зарар натижасида келиб чиқади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Жумладан, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 114-моддасига асосан:

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқага бериш ҳамда давлатнинг сувга эгалик ҳуқуқини ошкора ёки яширин шаклда бузадиган бошқа хил битимлар ҳақиқий ҳисобланмайди.

Мазкур қонуннинг 116-моддасига асосан эса:

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган сув объектлари улардан қонунсиз фойдаланиш вақтида қилинган харажатлар қопланмаган ҳолда ўз эгасига қайтариб олиб берилади.

Шунингдек, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг XXVIII боби, 117-118-моддалари «Сув тўғрисидаги қонунларни бузиш натижасида етказилган зарарларни ундириш» масаласига бағишланган.

Ушбу қонуннинг 117-моддасига асосан:

Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар сув тўғрисидаги қонунларни бузиш натижасида етказилган зарарларни қонунларда белгиланадиган миқдорда ва тартибда қоплашлари шарт.

Бундан ташқари мазкур қонуннинг 118-моддасида зарар етказишда айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа ходимларнинг моддий жавобгарлигига ҳам алоҳида эътибор берилган.

Жумладан ана шу моддага асосан:

Корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар зарар харажатларини тўлашида айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа ходимлар белгиланган тартибда моддий жавобгар бўладилар.

Таъкидлаш керакки, асосан сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун деярли кўп ҳолларда маъмурий ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Сув ресурсларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари сифатида маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик қўлланилиши мумкин. Ушбу ҳуқуқий жавобгарлик «Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодексида аниқ кўрсатилган.

Мазкур Кодекснинг 72-моддасига кўра:

сувларни ифлослантириш ёки булғатиш, сув тўплагич иншоотларида сувни муҳофаза қилиш режимини бузиш;

фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Корхоналар, коммунал ва бошқа объектларни сувларнинг ифлосланиши ва булғаниши ёки уларнинг зарарли оқибатлари олдини олувчи иншоотлар ва қурилмаларсиз фойдаланишга топшириш, шунингдек сув объектларининг табиий ҳолатини бузувчи

www.ziyouz.com kutubxonasi

бошқа ҳаракатлар қилиш — мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Сув қудуқларини қазишнинг белгиланган қоидаларини ва технологиясини бузиш, ишлатилаётган ва кузатув қудуқларини йўқ қилиб юбориш ёки шикастлантириш, сув ўзи чиқадиган қудуқларни уларни тартибга соладиган қурилмалар билан жиҳозлаш, шунингдек ишлатишга яроқсиз қудуқларни консервациялаш ёки йўқ қилиш чораларини кўрмаслик, сифатли ер ости сувлари ҳосил бўладиган теграда ер ости сувларининг ифлосланиши ёки уларнинг сифати ёмонлашиши манбаи бўлиб қолиши мумкин бўлган саноат, қишлоқ хўжалик иншоотлари ва бошқа объектларни жойлаштириш — фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи ёки учинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Мазкур Кодекснинг 74-моддасида ҳам сув ресурсларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Сувдан хўжасизларча фойдаланиш, гидротехника ишларини ўзбошимчалик билан бажариш, сувдан фойдаланиш лимитлари ва режаларини бузган ҳолда сув олиш, шунингдек лойиҳада назарда тутилган балиқларни муҳофаза қилиш иншоотлари ва қурилмалари бўлмаган устки сув манбаларидан сув олишни амалга оширипп — фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шунингдек ушбу Кодекснинг 75-моддасида «Сувларнинг давлат ҳисобини юритиш қоидаларини бузганлик» учун маъмурий жавобгарлик кўрсатилган.

Сув объектларидан олинадиган ва уларга қуйиладиган сув миқдорининг дастлабки ҳисобини юритиш ва оқиб келиб қўшилаётган сувлар сифатини аниқлаш қоидаларини бузиш, шунингдек

www.ziyouz.com kutubxonasi

давлат сув кадастри юритишнинг белгиланган тартибини бузиш — мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Зеро, «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодекснинг 76-моддасида «Сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш, улардан фойдаланиш қоидалари»ни бузганлик учун ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Жумладан, сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексида «Сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик ҳам белгиланган».

Ушбу Кодекснинг 203-моддасига биноан:

Сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Кейинги пайтларда сув ҳуқуқий жавобгарлигини қўллаш таклиф қилинаяпти. Бунда сувдан фойдаланувчилар маълум пайтгача сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин.

Хуллас, сув манбаларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, улар тўғрисидаги қонунларни ўз вақтида бажариш ва уларга амал қилиш сув билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни олдини олади ва унга қарши курашишга ёрдам беради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎНИНЧИ БОБ

ЕР ОСТИ БОЙЛИКЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Ер ости бойликлари тушунчаси, ўзига хос томонлари ва унинг ҳуқуқий ҳолатига тавсиф

Ер ости бойликлари нисбий тушунча бўлиб, меъёрий ҳужжатларда у нафақат ер остидаги, балки ер устидаги минерал бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишдаги муносабатларни ҳам инобатга олади. Минерал — ер юзида ва қатрида физик ва кимёвий жараёнлар натижасида вужудга келган, кимёвий таркиби ва физик хусусиятлари жиҳатдан деярли бир хил бўлган жисм (модда)дир[1]. Шундай қилиб минералнинг тупроқ ёки тупроқ ҳосил қилувчи она жинс (лесс — соғ тупроқ)дан фарқи унинг кимёвий таркиби (кимёвий элементлар сони ва унинг ўзаро бирикмаси) ва физик хусусиятлари (сув ва температура режими, катта-кичиклиги, синиши, қаттиқлиги) билан фарқ қилади. Масалан, тошкўмир 97 % гача углероддан ва қолгани эса учувчи моддалардан таркиб топган. Иссиқлик бериши 7200–8750 ккал/кг. Оҳактош — карбонли бирикма, физик хусусиятларидан бири сувда эрувчанлиги ва унинг натижасида катта миқдорда энергия ажратиб беришидир.

Айрим мутахассислар[2] ер ости бойликларини ер ости қазилмалари деб ҳам юритадилар. Лекин бу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Чунки планетамизда учрайдиган 3 минг турдан ошиқ минералларнинг атиги 200-300 хил тури инсон фаолиятида «қазилма» бойлик сифатида ишлатилади. Ундан ташқари, минераллар нафақат иқтисодий, балки экологик ва маданий-соғломлаштириш вазифа (функция)ларни ҳам бажаради.

Ер ости бойликларининг экологик функцияси — ер устининг табиий фундаменти, тупроқ ва уларни ҳосил қилувчи она жинсларнинг таркиб топишидаги минерал асоси эканлиги. Минералнинг химик, физик ва биологик емирилиши натижасида она жинс (лесслар) ҳосил бўлади ва уларда тирик организмларнинг актив фаолияти эса тупроқ ҳосил бўлишига олиб келади. Бундай табиий жараён ер ости минералларини экологик тизимларда иштирок этишини таъминлаб беради.

Ер ости бойликларини иқтисодий функцияси — инсонларнинг кундалик ҳаётидаги (энергетика, қурилиш, саноат ва ҳ.к. жабҳа-

1 Энциклопедик луғат. 1 том. — Т.: УСЭБР, 1987. 522-б.
2 Турсунов Х.Т. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. -Т.: Саодат-РИА, 1997. 5-б.

www.ziyouz.com kutubxonasi

тида ва чуқур илмий асосда олиб борилган прокурор назорати тоғ-кон саноатидаги экологик салбий оқибатларни бартараф этишга олиб келар экан.

4-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши, фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва улар фаолиятини тўхтатиш асослари

Ер ости бойликларидан фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (республика аҳамиятига молик объектлар учун) лицензия (рухсатнома)си асосида юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин. Уларнинг фойдаланиш муддатлари Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуннинг 12-моддасига мувофиқ чекланмаган ва чекланган бўлиши мумкин. Агарда фойдаланиш муддати олдиндан белгиланиб қўйилмаган бўлса, у муддати чекланмаган ҳисобланилади. Аксинча, агарда ер ости бойликларидан фойдаланиш лицензияда белгилаб қўйилса чекланган бўлади. Масалан, чет эл юридик ва жисмоний шахсларга Концессиялар тўғрисидаги қонуннинг 3,15,17-моддаларига биноан танлов ва аукцион ўтказиш орқали 15 йил муддатга Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида ер ости бойликлари фойдаланиш учун берилади. Заруриятга қараб бу муддат маълум бир даврга, лекин 15 йилдан ошмаган ҳолда, узайтирилиши мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш асосий мақсад ва вазифаларига қараб 5 турга бўлинади:

1) геологик жиҳатдан ўрганиш;

2) фойдали қазилмаларни қазиб олиш;

3) фойдали қазилмалар билан боғлиқ бўлган ер ости иншоотларини қуриш ҳамда улардан фойдаланиш;

4) нодир тош хом ашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябоп материалларни тўплаш;

5) давлатнинг ўзга эҳтиёжлари ва жамоат эҳтиёжларини таъминлаш.

Геологик ўрганиш учун бериб қўйиш белгиланган тартибда тасдиқланган ер қаърини геологик ўрганиш лойиҳасига асосан берилади. Ушбу ишларни бошлаш учун бундай фаолиятни давлат рўйхатидан ўтказиш ва ер участкаларини эгаллашга рухсат олиш керак бўлади. Чет эл юридик шахсларга, қўшма корхоналарга геологик ўрганиш учун ер ости бойликлари концессия шартномаси асосида берилиши қонунда назарда тутилган.

Ер ости бойликларини фойдали қазилмалар қазиб олиш учун бериш махсус лицензиялар асосида амалга оширилади. Унинг учун ер ости минерал бойликлардан фойдаланиш мақсади, кон жой-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лашган майдон, техноген ҳосилалардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган корхона лойиҳалари, қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган иншоотларни қуриш ва улардан фойдаланиш, зарарли моддалар, радиоктив чиқиндиларни ва ишлаб чиқариш чиқитларини жойлаштириш ҳуқуқлари бўлиши керак.

Юридик ва жисмоний шахсларга ер ости бойликларидан фойдаланишнинг бир йўла бир неча тури учун лицензиялар берилиши мумкин. Вазирлар Маҳкамаси томонидан берилган лицензия Ер Кодексининг 17-моддасига мувофиқ ер ости бойликларидан фойдаланувчиларга ер участкасини ажратишга асос бўла олади.

Кон ажратмалари Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги томонидан берилади.

Фойдали қазилма конларини тажриба-саноат йўсинида ишлатиш (нефть ва газ конлари бундан мустасно), ер ости чучук сувларини чиқариб олиш, нодир тош хом ашёсини намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа коллекциябоп геологик материалларни тўплаш учун лицензияга мувофиқ бериб қўйиладиган ер ости бойликлари участкаларига кон ажратмаси талаб қилинмайди.

Геология ва қидирув ишларини молиявий таъминлаган юридик ва жисмоний шахслар қидириб топилган конни ишлатиш учун лицензиялар олишда мутлоқ ҳуқуққа эгадирлар.

Давлатнинг ўзга эҳтиёжлари ва жамоат эҳтиёжлари, яъни хўжалик ва рўзғор эҳтиёжлари учун фойдаланишга ер ости бойликларини бериб қўйиш Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуннинг 16-моддаси билан алоҳида белгилаб қўйилган. Унга биноан маҳаллий хўжалик аҳамияти учун зарур минерал хом ашё ва ер ости сувларини қазиб олиш, ер ости иншоотларини қуриш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг махсус лицензиясиз, лекин қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга ошириш мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш учун тайёрланган лойиҳалар Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг экспертизасидан ўтиши лозим. Давлат экспертизаси талаблари 2000 йилда қабул қилинган Экологик экспертиза тўғрисидаги қонунга мувофиқ белгиланади.

Аҳоли пунктларида, шаҳар атрофидаги яшил тегаларда, саноат, транспорт, алоқа объектлари, ер ости минерал сувларни чиқариб олиш тегаларида ва бошқа алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар доирасида ер қаърининг айрим участкаларидан фойдаланиш чеклаб ва тақиқлаб қўйилиши мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчилар Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуннинг 18-моддасига мувофиқ қуйидаги *ҳуқуқларга* эгадирлар:

www.ziyouz.com kutubxonasi

ер қаърини геологик ўрганиш ишларини бажариш учун ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда ер участкаларидан фойдаланиш;

ўз фаолияти натижаларидан, шу жумладан ер ости бойликлари тўғрисида олинган ахборотлардан, шунингдек қазиб олинган минерал хом ашёдан фойдаланиш (айрим ҳолларда Вазирлар Маҳкамаси қазиб олинган минерал хом ашёни тасарруф этишнинг алоҳида шартларини вақтинча белгилаб қўйиши мумкин);

башарти лицензияда ўзга қоида белгиланмаган бўлса, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва минерал хом ашёни қайта ишлаш жараёнида олинган техноген ҳосилалардан фойдаланиш.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчилар қуйидаги *мажбуриятлар* юклатилади:

ер қаъридан белгиланган мақсадли фойдаланиш;

ишларни ер қаъридан фойдаланиш лойиҳасига мувофиқ олиб бориш;

ер қаърини геологик тўла-тўкис ўрганиш, ер ости бойликларидан оқилона, комплекс фойдаланиш ва муҳофаза этиш;

конларнинг фойдали қазилмалар мўл участкаларини танлаб ишлатиш, минерал хом ашё қазиб олиш ва уни қайта ишлашда фойдали қазилмаларнинг нормативдагидан ортиқ нобудгарчилигига йўл қўйилмаслик;

захиралар ҳолати ва улардаги ўзгаришлар, фойдали қазилмаларнинг нобудгарчилиги ва камайишини ҳисобга олиб бориш, шунингдек захираларни ўз вақтида қайта ҳисоблаб чиқиш, қайта тасдиқлаш ва чегириб ташлаш;

қазиб олинаётганда қўшилиб чиқадиган, лекин вақтинча фойдаланилмаётган фойдали қазилмаларни сақлаш ва ҳисобга олиб бориш;

сув чиқариб олиш иншоотлари ва уларнинг атрофидаги ҳудудда ер ости сувлари ҳолатини кузатиб бориш;

ер ости сувлари ҳолатидаги ўзгаришлар тўғрисида ер ости сувларини муҳофаза қилиниши устидан назоратни амалга оширувчи органларни зудлик билан хабардор қилиш;

ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни хавфсиз олиб бориш, фалокатларни тугатиш режаларини ишлаб чиқиш;

ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни зарарли таъсиридан атроф табиий муҳитни, бинолар ва иншоотларни муҳофаза қилиш;

ер ости бойликларидан фойдаланиш жараёнида геологик, маркшейдерлик ҳужжатлари ва ўзга ҳужжатларни юритиш ҳамда уларни асраш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ҳузуридаги Давлат геология фондига ер қаърига оид ахборотлар, шунингдек фойдали қазилма захираларининг ҳолати ва ўзгариши ҳамда уларнинг таркибидаги компонентлар тўғрисидаги маълумотларни тақдим этиш;

ер ости бойликларидан фойдаланиш чоғида бузилган ер участкалари, улардан кейинчалик фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтириш;

ер ости бойликларидан фойдаланиш учун тўловларни ўз вақтида тўлаб боришни таъминлаш.

Агарда ер ости бойликларидан фойдаланувчилар Ер ости қонунчилигида кўрсатилган ҳуқуқий-экологик талабларни ўз муддатида ва меъёрида бажармасалар уларнинг фаолиятларини тўхтатишга асос бўла олади. Бу асослар қуйидагилардан иборат:

белгиланган муддат тугаганда;

фойдаланувчи ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечганда;

фойдаланиш учун ер қаъри бериб қўйилган корхона ёхуд ўзга хўжалик фаолияти субъекти тугатилган ҳолларда тўхтатилади;

ишловчилар ва аҳоли ҳаётига ёки сиҳат-саломатлигига, шунингдек атроф табиий муҳит ҳолатига яққол хавф пайдо бўлганда;

ер ости бойликларидан фойдаланувчи бир йил мобайнида ундан фойдаланишга киришмаганда;

ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун тўлов мунтазам олиб борилмаганда;

ер ости бойликларидан фойдаланувчи лицензиянинг асосий шартларини бузганда;

давлатнинг ўзга эҳтиёжлари ва жамоат эҳтиёжлари учун ер қаъри участкаларини олиб қўйиш зарур бўлганда;

Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуннинг 24, 30 ва 33-моддаларида назарда тутилган қоидалар бажарилмаган тақдирда муддатидан илгари тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар қонун ҳужжатлари талабларини бузганлари тақдирда ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинишлари мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи тегишли органлар томонидан уларнинг ўзлари берган лицензия ва кон ажратмаси беришга оид далолатномани бекор қилиш йўли билан тўхтатилади.

5-§. Ер ости бойликларидан фойдаланишнинг пуллик тизими

Экология ҳуқуқи принципларидан бири-табиий ресурслардан умумий фойдаланишнинг пулсиз ва махсус фойдаланишнинг пулликлигидир. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг

www.ziyouz.com kutubxonasi

33 ва Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуннинг 22-моддаларига биноан ер ости бойликларидан фойдаланиш пулликдир. Чунки минерал хом ашёдан инсонларни умумий ҳолда фойдаланиш имконияти кам ҳамда минерал бойлик тугалланадиган ва тикланмайдиган табиий объектлар тоифасига киради.

Маълумотларга кўра инсоният ҳозирги суратда планетамиз ер ости бойликларидан фойдаланиб борса, уларнинг захираси 150-170 йилда тугар экан. Шунинг учун амалиётда уларни тежаб ва тегграб ишлатиш, табиатга етказилган зарарни қондириш учун ҳам ер ости бойликларидан фойдаланишнинг пуллик тизими татбиқ қилинган.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш учун тўловлар Солиқ кодексининг 107-моддасига биноан «Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ ставкалари» ҳамда «Экология солиғи» (IX бўлим) ҳамда қонунда кўзда тутилган бошқа тўловлар асосида ундириб олинади.

Экология солиғи субъектларнинг даромад пулидан бир фоизли ставка бўйича ундириб олинади ва бу маблағ бюджетдан ташқаридаги жамғармаларда мақсадли фойдаланиш учун тўпланади.

Ер остидан фойдаланганлик учун тўловлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 31 декабрда қабул қилинган «Асосий макроиқтисодий кўрсатгичларни истиқболи ва Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети тўғрисида»ги 554-қарорига мувофиқ қуйидаги ставкалардан иборат (1-жадвал).

1-жадвал

Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ ставкаси[1]

№	Солиққа тортиладиган объектлар	Солиқ ставкалари, % ҳисобида қазиб олиш ҳажмига нисбатан
	I. Асосий ва ёрдамчи фойдали қазилмаларни қазиб олиш ставкаси.	
1.	Энергетик ресурслар:	
	Табиий газ	18,5
	Нефть	12,3
	Кўмир	3,8
2.	Рангли ва нодир металлар:	
	Мис	7,9
	Молибден	1,0
	Вольфрам	8,0

1 Налоговые и таможенные вести. № 10. 2000 г.

www.ziyouz.com kutubxonasi

	Олтин Кумуш Қимматбаҳо тошлар	2,8 7,0 24,0
3.	Қора металлар: Темир рудаси	 3,0
4.	Тоғ-кимё хом ашёлари: Ош тузи Калийли туз Фосфорит (графитлар учун)	 1,3 0,3 3,7
5.	Тоғ-руда хом ашёлари: Минерал бўёқ Асбест	 4,4 3,0
6.	Рудасиз қурилиш материаллари: Цемент хом ашёси Мраморнинг майда доналари Гипс тоши, ганч Қурилиш қуми Қум-тош аралашмаси Шағал учун ишлатиладиган тош	 1,5 2,9 4,1 2,3 2,9 2,9
	II. Техноген ҳосилалардан фойдаланиш ҳуқуқи	асосий фойдали қазилмалардан қазиб олинган миқдордан 30 % ҳисобида
	III. Фойдали қазилмаларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлар қуриш	Қурилиш сметасидан 2% миқдорда
	IV. Фойдали қазилмаларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини эксплуатация қилиш: 12кгс/кв.см дан ошиқ босимга эга бўлган ер ости газ қувурлари (трубалар диаметрига қараб) Ер ости сув қувурлари (трубалар диаметрига қараб)	 9,4 — 39,2 минг сўм 1 км узунликдаги қувир учун 3,7 — 29,4 минг сўм 1 км узунликдаги қувур учун

Ер ости бойликларидан фойдаланиш давомида фойдаланувчилар атроф муҳитга зарар етказадиган бўлсалар ифлослантирган-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ликлари учун юқорида айтиб ўтилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 554-сон қарорига мувофиқ равишда: атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар чиқарганликлари учун солиқ тўловлари; сув объектлари ва маҳаллий рельефни ифлослантирганликлари учун солиқ тўловларини сўм ҳисобида чиқарилган модданинг ҳар бир тоннаси ҳисобига қараб тўлаб беришлари шарт. Масалан, цемент чангини атмосферага чиқаргани учун субъектлар 16,8 сўм/тонна, қўлом бирикмалари учун 4941,2 — 28000 сўм/тонна, мис бирикмалари учун 8400 сўм/тонна миқдорида солиқ тўловлари белгиланган. Солиқ тўловлари ставкалари минерал хом ашёнинг экологик хавфлилик даражаси ва уларни бехатар қилиш учун сарфланадиган чора-тадбирлар кўламига қараб белгиланади.

Ер қаъридаги минерал бойликлардан фойдаланиш учун тўловларидан Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуннинг 23 ва Солиқ Кодексининг 108-моддаларига мувофиқ қуйидаги шахслар озод қилинади:

ер остини геологик тарзда ўрганувчилар;

геология, минералогия ва бошқа алоҳида қўриқланадиган табиий ҳудудларда илмий ишлар олиб борувчилар;

давлат бюджетидаги муассасалар ва ташкилотлар — ер ости иншоотлари қурганлик ва улардан фойдаланганлик учун.

ўзларига берилган ер участкалари доирасида ўзларининг хўжалик ва маиший эҳтиёжлари учун белгиланган тартибда кенг тарқалган фойдали қазилмалар қазиб олишни ҳамда ер ости иншоотлари қуришни амалга ошираётган ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар;

метрополитен — ер ости иншоотларидан фойдаланганлик учун.

Шундай қилиб, ер ости бойликларидан фойдаланувчилар тўрт хил шаклда солиқ ставкаларини тўлайдилар: фойдали қазилмаларни қидириш ва уларни разведка қилиш; ер ости бойликларини қазиб олиш; фойдали қазилмаларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлар қуриш; фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларни эксплуатация қилиш. Лекин ушбу соҳадаги қонунчилик ер ости бойликларини қазиб олиш давомида кўмилган чиқитлардан олинадиган солиқни инобатга олмагандир, бу масала эса глобал экологик муаммолар туркумига киради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ЎСИМЛИК ДУНЁСИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари

Ўсимлик дунёси табиат объектлари ичида алоҳида ва муҳим ўринни эгаллайди. Ўсимлик дунёсининг табиат объектлари орасидаги тутган ўрни унинг табиат ва жамият ҳаётидаги аҳамияти, табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаси, узвийлиги ҳамда муносабатидаги ролидан келиб чиқади. Ўсимлик дунёсини ҳуқуқий ҳолати унинг табиат ва жамиятдаги ана шу ўрни ҳамда аҳамиятини эътиборга олган ҳолда белгиланади.

Ўсимлик дунёси ҳуқуқий ҳолатини белгилашда аввало унинг табиатда тутган ўрни, фойдаланиш аҳамияти, муҳофаза қилиш зарурияти инобатга олинади. Табиат объектлари ичида ўсимлик дунёси муҳим экологик функцияни бажариши билан характерланади. У табиий атроф муҳит мувозанатини сақлаб туриб, ундаги тирик мавжудотни яшаши учун муҳим бўлган кислород етказиб беради. Шунингдек, ўсимлик дунёси ерни сув ва шамол эрозиясидан, қуёш нуридан сақлашда, сувни муҳофаза этишда муҳим роль ўйнайди.

Ўсимлик дунёси экологик вазифадан ташқари хўжалик эҳтиёжларини қондиришда ҳам муҳим хом ашё манбаи сифатида хизмат қилади. Ундан саноат, қишлоқ хўжалиги, табобат, соғломлаштириш, илм-фан мақсадларида кенг фойдаланилади. Ўсимлик дунёси ёғоч, мева, дори-дармон, пичан тайёрлашда муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Ўсимлик дунёси объектларининг ана шу экологик ҳамда хўжалик эҳтиёжлари вазифасининг бажариш йўналишларидан келиб чиқиб, уларга нисбатан ҳуқуқий ҳолат ўрнатилади. Масалан, ўрмонлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича муносабатлари белгиланган ҳуқуқий ҳолатга нисбатан, камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимлик турларидан фойдаланиш тартибига белгиланган ҳуқуқий ҳолат фарқ қилиши мумкин. Ёки илмий мақсадларда фойдаланиладиган ўсимлик дунёси объектларининг ҳуқуқий ҳолати ёввойи организмлардан топган табиий ўсимликлар жамоаларига белгиланган ҳуқуқий ҳолатидан бошқача бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни тартибга солувчи, ўсимлик дунёси

www.ziyouz.com kutubxonasi

объектлари ҳуқуқий ҳолатини ўрнатувчи меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган. Булар жумласига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги, «Мулкчилик тўғрисида»ги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Маъмурий жавобгарлик, Фуқаролик кодексларини киритиш мумкин.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўсимлик дунёсига нисбатан мулкчиликнинг ҳуқуқий ҳолати ўрнатилган бўлиб, унга кўра ўсимлик дунёси давлат мулки -умуммиллий бойлик бўлиб, ундан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат муҳофазасидадир (55-модда). Ўсимлик дунёси объектлари мулкчилигига нисбатан худди шундай ҳуқуқий ҳолат «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (4-модда), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-модда), «Ўрмон тўғрисида»ги (3-модда), «Мулкчилик тўғрисида»ги (3-модда) қонунларда ҳам белгиланган.

Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги меъёрий ҳужжатлар табиий шароитда ўсадиган ўсимлик дунёси, шунингдек такрор кўпайтириш ва генетик фондини сақлаш учун экиб ўстираётган ёввойи ўсимликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлиб, уларнинг асосий вазифаси флоранинг тур таркибини ва генетик фондини табиий шароитларда сақлаб қолиш, табиий ўсимликлар жамоаларининг ва ёввойи ўсимликлар ўсадиган муҳитнинг бир бутунлигини сақлаш, ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланиш ва уни такрор кўпайтиришни таъминлаш, юридик ва жисмоний шахсларнинг ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги фаолиятларини ҳуқуқий тартибга солиш, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш қоидалари бузилганда айбдорларга тегишлича мулкий, маъмурий, жиноий жавобгарлик жазо-чораларини қўллашдан иборат бўлади.

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича ҳуқуқий ҳолатни белгилашда Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги ва «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунлари алоҳида ўринни эгаллайди. Бу қонунларда ўсимлик дунёси объектлари, ушбу объектлардан фойдаланиш турлари, муддатлари, нормативлари, фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишни чеклаш, тўхтатиш ва ман этиш, ўсимлик дунёси объектларининг мониторинги, давлат кадастри каби масалалар тартибга солинган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қонунда ўсимлик дунёси тушунчаси бевосита очиб берилмаган. Шунингдек ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси ҳам қонунда ўз ифодасини топмаган. Ўсимлик дунёси тушунчаси юридик адабиётда ҳам ҳали тадқиқот предмети бўлган эмас. Ҳуқуқий адабиётларда фақат ўрмон тушунчаси ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаларигагина эътибор қаратилган.[1] Маълумки, ўсимлик дунёси тушунчаси ўрмон тушунчасига нисбатан анча кенг бўлиб, ундан баъзи жиҳатлари бўйича фарқ ҳам қилади. Масалан, ўрмон тушунчасига дов-дарахтлар билан қопланган ерлар билан бир қаторда, дов-дарахтлар билан қопланмаган, аммо шу мақсадларга ажратилган ерларни ҳам киритамиз. Бундан ташқари, ўсимлик дунёси тушунчасига сув остида ўсадиган ўсимликларни ҳам киритишимиз мумкин, лекин улар ўрмон тушунчасини бермаслиги мумкин ва ҳоказо.

Ўсимлик дунёси деганда чорвачилик, овчилик, техник хом ашё тайёрлаш, дориворларни йиғиш, дарахт ва буталарни кесиш, илмий-тадқиқот, маданий-маърифий, соғломлаштириш, рекреация, табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида фойдаланиладиган ёввойи организмлар, дарахт, бута ва ўтсимон уруғлайдиган ўсимликлар, қирққулоқсимонлар, моҳсимонлар, сув ўтлари, лишайниклар, замбуруғлар, табиий ўсимликлар мажмуи йиғиндиси тушунилади. Шундан келиб чиқиб ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи қонунда белгиланган мақсадларда ўсимликлар мажмуидан фойдаланишда келиб чиқадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси тушунилади. Бу ҳуқуқий нормалар ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, фойдаланиш учун бериш, тўхтатиш, бекор қилиш тартибларини, давлат бошқаруви, ўсимлик дунёси муҳофазаси билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлади. Демак, ўсимлик дунёсининг ҳуқуқий ҳолати ўсимлик дунёсига нисбатан мулкдорлик, давлат бошқаруви, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш, фойдаланишни чеклаш, тўхтатиш, бекор қилиш, фойдаланиш нормативлари, фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда қонуний манфаатлари, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш, ўсимлик дунёси мониторинги, давлат кадастри, давлат назорати каби тартиб-қоидаларни белгилаш ва ўрнатишни мақсад қилади.

Ўсимлик дунёсининг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда ҳаракатдаги қонунчилик унинг объектларини аниқлашга алоҳида эътибор берган. Чунончи Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун-

1 Қаранг: Номозов Ф.С. «Ўзбекистонда ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи». Т.: НПО «Восток», 2000.

www.ziyouz.com kutubxonasi

нинг 5-моддасига кўра, ўсимлик дунёси объектларини, биринчидан, ёввойи организмлар, яъни дарахт, бута ва ўтсимон уруғлайдиган ўсимликлар, қирққулоқсимонлар, моҳсимонлар, сув ўтлари, лишайниклар ва замбуруғлар ўзининг бутун хилма-хил турлари билан; иккинчидан, ёввойи организмлардан ташкил топадиган табиий ўсимликлар жамоалари ёки уларнинг ҳар қандай мажмуи; учинчидан, камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимлик турлари; тўртинчидан, ёввойи ўсимликларнинг мевалари, уруғлари ва бошқа қисмлари ёки улар ҳаёт фаолиятининг маҳсуллари ташкил этади.

«Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун ўсимлик дунёсидан фойдаланиш муддатлари, шакллари, турлари, нормативлари, бекор қилиш асосларини ўрнатишга катта аҳамият берган. Бу нормаларда ўсимлик дунёсидан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати, тартиблари ўрнатилган. Чунончи, қонуннинг 6-моддасида ўрнатилишича, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш умумий ва махсус бўлиши мумкин. Ўсимлик дунёси объектларидан умумий фойдаланиш жисмоний шахслар томонидан ҳаётий зарур эҳтиёжларни қондириш учун бепул амалга оширилади. Ўсимлик дунёси объектлари махсус фойдаланишга ишлаб чиқариш фаолиятини ва бошқа фаолиятни амалга ошириш учун ҳақ эвазига юридик ва жисмоний шахсларга рухсатномалар асосида берилади. Ўсимлик дунёси объектлари доимий ёки вақтинча (узоқ муддатли ва қисқа муддатли) фойдаланишга берилади (8-модда).

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби ва асослари қонунда батафсил белгилаб берилган. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасига биноан ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқи шундай ҳуқуқдан воз кечилганда; муддат тугаганда; фойдаланувчи юридик шахс тугатилганда; ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни такрор кўпайтириш қоидалари, нормативлари бузилганда; ҳақ белгиланган муддатда тўланмаганда; фойдаланиш таъсирида табиий ўсимликлар жамоаларида аслига қайтариб бўлмас ўзгаришлар хавфи юзага келганда; ер участкалари давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилганда бекор қилинади. Айрим турдаги ёввойи ўсимликларнинг, масалан, заҳарли, гиёҳванд моддаси бор, карантинли ўсимликлар, бегона ўтлар ҳамда шудгорлар, пичанзорлар ва яйловларнинг ўз-ўзидан ўт босиб кетишга кўмаклашадиган бошқа ўсимликларнинг тарқалишини ва уларнинг миқдорини тартибга солиш бошқа ўсимликларга ва ўзга табиат объектларига зарар етказилишига йўл қўйил-

www.ziyouz.com kutubxonasi

майдиган ҳамда табиий ўсимликлар жамоаларининг ва улар ўсадиган муҳитнинг сақланишини таъминлайдиган усуллар билан амалга оширилади. Тарқалиши ва миқдори тартибга солиниши лозим бўлган ёввойи ўсимликларнинг турлари махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг хулосалари асосида белгилаб берилади.

Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек махсус ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитаси ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида махсус ваколатли давлат бошқарув органлари ҳисобланадилар. Улар зиммасига ўсимлик дунёси объектларидан қонунда белгиланган тартиб ва асосларда самарали ва мақсадга мувофиқ фойдаланишни бошқариш вазифаси юклатилган.

Умуман олганда ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати ушбу табиий ресурслардан табиат ва жамиятнинг умумий қонуниятлари асосида экологик ва иқтисодий эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда улардан оқилона ва самарали фойдаланиш, камёб ҳамда йўқолиб кетаётган ўсимлик дунёсини сақлаб қолиш учун хизмат қилади.

2-§. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турлари

Ўсимлик дунёси объектларидан турли хил мақсадларда фойдаланилади. Ўсимлик дунёсидан фойдаланиш мақсади аввало ўсимлик дунёси объектларининг хусусиятидан келиб чиқади. Чунончи, ўрмонлар ёғоч кесиш ёки пичан ўриш ёхуд бошқа мақсадларда фойдаланилса, ботаника боғлари илмий мақсадларда фойдаланиши мумкин ва ҳоказо.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турлари Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунида кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 7-моддасига кўра, ўсимлик дунёсидан биринчи навбатда чорвачилик эҳтиёжлари учун ёввойи озуқа маҳсулотини тайёрлаш мақсадида фойдаланилади. Юридик ва жисмоний шахслар томонидан чорвачилик эҳтиёжлари учун ёввойи озуқа маҳсулотини тайёрлаш ва чорва молларини ўтлатиб боқиш махсус бериб қўйилган табиий ем-хашак етиштириладиган майдонларда ўрмон фонди ҳудудида ўрмон билетлари бўйича; қишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари, ташкилотлари эгалигидаги ерлар ҳуду-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дида уларнинг рухсатномалари бўйича; захирадаги ерларда — маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари асосида амалга оширилади (12-модда).

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турларидан навбатдагиси чорва молларини ўтлатиб боқиш ҳисобланади. Чорва молларини ўтлатиш ўрмон фонди ерларидаги ўтлоқзорларда, тоғлар ва тоғ ён бағирларидаги яйловларда, қишлоқ хўжалик корхоналарига бериб қўйилган яйловларда амалга оширилади. Ўсимлик дунёсидан ушбу мақсадда фойдаланишга қонунда белгиланган тартибда давлат, ўрмон ва қишлоқ хўжалик корхоналарининг рухсатномалари орқали йўл қўйилади.

Овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиш ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишнинг навбатдаги тури ҳисобланади. «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 13-моддасида белгиланишича, ўсимлик дунёси объектларидан овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиш юридик ва жисмоний шахслар томонидан ўзларига бериб қўйилган овчилик ер-сувларида амалга оширилади. Ўсимлик дунёсидан овчилик мақсадида фойдаланиш тегишли рухсат асосида ўрмонларда, бутазорларда, тоғларда, сув бўйи чангалзорларида олиб борилади. Ўсимлик дунёси объектларидан овчилик эҳтиёжлари учун фойдаланиш тегишли тартибда, белгиланган меъёрий ҳужжатлар асосида амалга оширилади. Бу меъёрий ҳужжатларда ов қилиш қоидалари белгиланган бўлади.

Навбатдаги ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турларидан бири бу ёввойи ўсимликлар техник хом ашёсини тайёрлаш, доривор хом ашёсини йиғиш, озиқ-овқат мақсадлари учун йиғиш ҳисобланади. Бу турдаги фойдаланишда ёғоч шираси олиш; спирт тайёрлаш, дориворларни, зираворларни, меваларни, қўзиқоринларни йиғиш мақсад қилиб қўйилади. Ўсимлик дунёсидан бу хилда фойдаланиш умумий ва махсус тарзда амалга оширилади.

Дарахт ва бутазорларни кесиш — ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишнинг навбатдаги туридир. Дарахт ва бутазорларни кесиш ўрмон фонди ерларида тегишли тартибда бериладиган рухсатномалар асосида амалга оширилади. Ўрмон фондига кирмайдиган дарахт ва буталарни кесишга фақат санитария ҳамда бинолар, иншоотлар ва коммуникациялар қурилиши билан боғлиқ кесишлар тартибида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишилган асосда йўл қўйилади.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турларидан бири ундан илмий-тадқиқот мақсадларида фойдаланишдир. Бу хилдаги мақсадда фойдаланиш илмий муассасалар томонидан амалга оши-

www.ziyouz.com kutubxonasi

рилиб, унда ёввойи ўсимликларнинг келиб чиқиши, турлари, номи, кўпайиши, жамият учун фойдаланиш мақсадлари ўрганилади. Қонунда белгиланишича, ўсимлик дунёси объектларидан илмий-тадқиқот мақсадларида ёввойи ўсимликларни, уларнинг қисмларини ва маҳсулларини ўсиш муҳитидан олмасдан ва олган ҳолда фойдаланишга фақат қонунда белгиланган тартибда йўл қўйилади. Табиий ўсимликлар жамоаларида илмий-тадқиқот ишларини ўтказиш учун тегишли юридик шахсларга махсус участкалар ажратилиши лозим. Агар бу ўсимлик жамоаларида илмий-тадқиқот олиб бориш лозим бўлса, бошқа ташкилотларнинг бу объектдан фойдаланиши чекланиши мумкин.

Ўсимлик дунёси объектларидан маданий-маърифий, тарбиявий, соғломлаштириш, рекреация ва эстетик мақсадларда фойдаланиши улардан фойдаланишнинг мустақил тури ҳисобланади. Шифобахш ҳоссаларга эга бўлган ва аҳолининг дам олиши учун қулай шарт-шароит яратадиган ўсимлик дунёси объектларидан соғломлаштириш ва рекреация мақсадларида фойдаланилади. Бундай жойларда санаториялар, шифохоналар, дам олиш уйлари, лагерлар бунёд этилиб, улардан аҳолини дам олиши, соғлиғини тиклаши мақсадларида фойдаланилади.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш туридан охиргиси улардан табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида фойдаланишдир. Маълумки, ўсимлик дунёси тоғларда сувларни тўпланиши, тоғларда жарликларни пайдо бўлиши олдини олиш, суғориладиган ерлар, экин майдонларини сув ва шамол эрозиясидан асраш, сув бўйи тегаларини сақлаш, атмосфера ҳавосини мўтадил равишда сақлаб туришда асосий восита ҳисобланади. Шу сабабдан сув бўйи тегаларида, экин майдонлари атрофида ер ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш мақсадида дарахтлар экилиб, улардан табиатни муҳофаза қилиш мақсади кўзланади.

3-§. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддасида белгилаб берилган. Шулардан биринчиси ўсимлик дунёси объектларидан уларни бериб қўйиш шартларига мувофиқ фойдаланишдир. Ўсимлик дунёси объектлари нима мақсадда берилган бўлса, яъни илмий мақсадда фойдаланишга, ёғоч кесиш учунми, ёхуд яйлов мақсадидами фойдаланувчи юридик ва жисмоний шахслар шу мақсадда фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладилар. Агар ўсимлик дунёси объекти

www.ziyouz.com kutubxonasi

илмий мақсадлар учун берилган бўлса, ундан овчилик учун фойдаланиш мумкин эмас ва ҳоказо.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг навбатдаги ҳуқуқларидан бири бу белгиланган тартибда олинган ўсимлик дунёси объектлари маҳсулотини тасарруф этиш ҳуқуқидир. Ўсимлик дунёсидан фойдаланувчилар маълумки ундан фойдаланиш жараёнида маълум мол-мулкка — овчилик маҳсулотлари, доривор ва зираворлар, ёғоч хом ашёси, пичан, озиқ-овқат маҳсулотларига эга бўладилар. Қонунда белгиланган тартибда эгалланган ушбу ўсимлик дунёси маҳсулотлари ундан фойдаланувчи юридик ва жисмоний шахслар томонидан мустақил равишда тасарруф этилади.

Юқорида айтилганлардан ташқари ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар бузилган ҳуқуқларини тикланиши ҳамда ўзларига етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Масалан, ўрмон хўжалиги корхоналари юридик ва жисмоний шахслар томонидан ўрмонлардан қонунга хилоф равишда фойдаланилганда бузилган ҳуқуқларини суд йўли билан тиклаш ва ўзларига етказилган зарарни тўла ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар ҳуқуқлар билан бир қаторда баъзи мажбуриятларга ҳам риоя қилишлари шартдир. Шулардан энг муҳими ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишнинг белгиланган қоидаларига риоя этишдир. Маълумки, ўсимлик дунёси объектлари олдиндан белгиланган мақсад, яъни яйлов мақсадида, ёввойи ўсимлик меваларини териш, илмий мақсадда, ёхуд пичан ўриш, ёки ёғоч кесиш мақсадларида берилиши мумкин. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар энг аввало мана шу талабга риоя қилган ҳолда ундан фойдаланишлари лозим. Бундан ташқари, ёғоч кесиш, пичан ўриш, ов қилишнинг ўз тартиб-қоидалари мавжуд бўлиб, ўсимлик дунёсидан фойдаланувчилар шу шартларни ҳам бажаришлари талаб этилади.

Навбатдаги мажбуриятларидан бири фойдаланишга бериб қўйилган ўсимлик дунёси объектларидан оқилона фойдаланиш шартдир. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчи субъектлар ундан илм-фан тавсияси асосида, унга зарар етказмасдан, камёб ўсимлик турларини йўқолиб кетишига йўл қўймасдан, табиатнинг умумий қонуниятларига риоя этган ҳолда, ўсимлик дунёсини такрор кўпайтиришни кўзлаб оқилона фойдаланишга мажбурдирлар.

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва уларни такрор кўпайтириш чора-тадбирларини амалга ошириш фойдаланувчиларнинг асосий мажбуриятларидан биридир. Бунинг учун ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва уларни кўпайтириш

www.ziyouz.com kutubxonasi

қоидалари ва нормативларини белгилаш, Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимликлар турларини муҳофаза қилишнинг алоҳида режимини белгилаш, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишда чеклашлар ва тақиқлашларни белгилаш, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо қилиш, ўсимлик дунёси объектлари ва улар ўсадиган муҳитни муҳофаза қилиш, улардан фойдаланиш ва такрор кўпайтириш соҳасидаги илмий-тадқиқотларни ташкил этиш, давлат экологик экспертизаси ўтказиш, давлат назоратини амалга ошириш каби тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади.

Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш учун қонунда белгиланишича, ўсимлик дунёси объектлари ўсадиган муҳитга таъсир кўрсатадиган фаолият шу объектларнинг сақланишини таъминлайдиган талабларга риоя этилган ҳолда амалга оширилиши лозим (24-модда). Ўсимлик дунёси ўсадиган муҳитга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ишлаб чиқариш объектларини жойлаштириш ва улардан фойдаланиш, янги технологияларни жорий этиш, геология-қидирув ишларини ўтказиш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш, чорва молларини ўтлатиб боқиш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитаси билан келишиб олиниши керак. Ўсимлик дунёсини ҳимоя қилиш чора-тадбирлари билан таъминланмаган ишлаб чиқариш объектларини ишга тушириш ҳамда технологияларни қўллаш ман қилинади. Минерал ўғитлар ва бошқа дорилар қўлланилган тақдирда ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш талаблари ҳисобга олиниши зарур бўлади.

Юқорида санаб кўрсатилганлардан ташқари, юридик ва жисмоний шахслар ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш жойларида ёнғин хавфсизлигига риоя этишлари ҳамда ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланганлик учун ҳақни ўз вақтида тўлаб боришлари талаб этилади.

4-§. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг чора-тадбирлари

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг чора-тадбирлари Ўзбекистон Республикасининг ҳаракатдаги қонунларида белгиланган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кўрсатилишича, ўсимлик дунёси умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва давлат муҳофазасидадир (55-модда). Бундан ташқари Асосий қонунимизда фуқароларнинг табиий атроф му-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишлари лозимлиги ўрнатилган. Бу конституцион қоидалар ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг кафолатлари бўлиб ҳисобланади.

Ушбу конституцион қоидалардан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунларида ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг чора-тадбирлари белгиланган. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунида кўрсатилишича, ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат муҳофазасидадир (3-модда). Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар ундан қонунда белгиланган тартиб-қоидаларга риоя этган ҳолда фойдаланишлари шарт. Агар шу тартибга риоя қилинмаса ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чеклаб қўйилиши, тўхтатиб турилиши ёки ман этилиши мумкин (11-модда). Бундан ташқари, ушбу қонунда ўрнатилишича Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимлик турларини йиғиш ман этилади. Улардан фойдаланишга, савдо қилишга, чет элга олиб чиқишга алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг тақдимномаси ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг хулосаси бўйича берадиган рухсатномалар асосида йўл қўйилган (11-модда).

Ўсимлик дунёси ўсадиган муҳитга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ишлаб чиқариш объектларини жойлаштириш ва улардан фойдаланиш агар ҳимоя қилиш чора-тадбирлари билан таъминланмаган бўлса ишга тушириш тақиқланади.

Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш фуқаролик, маъмурий, жиноий ҳуқуқий восита ва усуллар ёрдамида ҳам амалга оширилиши мумкин. Фуқаролик кодексида белгиланган бузилган ҳуқуқни ҳимоя этиш усуллари ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишда ҳам қўлланилиши мумкин. Шундай усуллардан бири ҳуқуқни бузишга қаратилган битимни ҳақиқий эмас деб топиш ҳисобланади. Масалан, ўсимлик дунёси объектларига нисбатан ғайриқонуний битимлар тузилса, пичанзорлар ғайриқонуний равишда фойдаланишга берилса, ўрмон фондига нисбатан ижара шартномаси қонунни бузган ҳолда тузилса бундай битимлар ҳақиқий эмас деб топи-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лади ва тарафларнинг ҳар бири бошқасига битим бўйича олган ҳамма нарсани қайтариб бериши, олинган нарсани аслича қайтариб бериш, олинган даромадни, етказилган зарарни қоплаш ҳаракатларини амалга ошириши лозим бўлади.

Яна бир фуқаролик ҳуқуқий ҳимоя усули ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳисобланади. Маълумки, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш бўйича ҳуқуқий муносабат турли субъектлар ўртасида субъектив ҳуқуқларни амалга ошириш ёки бурчларни бажариш бўйича рўй берадиган ўзаро ижтимоий муносабат маъносида тушунилади. Бундай ҳуқуқий муносабат ичида энг кенг тарқалгани шартномавий муносабатдир. Агар мана шу ҳуқуқий муносабат жараёнида унинг бошқа иштирокчилари томонидан ҳуқуқ бузиладиган бўлса, бундай ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш мумкин.

Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш усулларидан яна бири ҳуқуқбузар томонидан бурчни аслича (натура) ҳолида бажаришга мажбур қилиш ҳисобланади. Масалан, ўсимлик дунёси объектни такрор кўпайтириш мажбуриятини олган томон шу мажбуриятни бажармаса, уни тегишли тартибда ушбу бурчни бажаришга мажбур этиш мумкин.

Зарарни қоплаш ва неустойка ундириш бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш йўлларидан биридир. Ушбу усул бурчни натура шаклида ижро этишга мажбурлаш усулидан шуниси билан фарқ қиладики, бунда ҳуқуқбузар томонидан содир этилган ҳуқуқбузарлик учун пул кўринишида товон тўланишига рози бўлинади. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш қоидалари бузилганда фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик сифатида неустойка ундириш қўлланилади.

Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи маъмурий ҳуқуқий усуллар ёрдамида ҳам ҳимоя қилинади. Бунда маъмурий қонунчилик чора-тадбирлари ҳуқуқ бузилишини тиклашга, айбдорни маъмурий йўллар билан жазолашга хизмат қилади. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг VIII бобида кўрсатилишича, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш (77-модда), кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш тартибини бузиш (78-модда), дарахтлар, буталар, бошқа ўрмон ўсимликлари ва ниҳоларни ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёки йўқ қилиш (79-модда), ўрмонларни тиклаш қоидаларини бузиш (80-модда), Қизил китобга киритилган ўсимликларни йиғиш (81-модда), алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тартибини бузиш (82-модда), ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юбориш (83-модда), ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бу-

www.ziyouz.com kutubxonasi

зиш (84-модда) каби маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган фуқароларга нисбатан энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан тортиб, то беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан, то етти бараваригача жарима солиш жазоси қўлланилади. Агар аниқ бир маъмурий ҳуқуқбузарлик, масалан Қизил китобга киритилган ўсимликларни йиғиш (81-модда) ҳуқуқбузарлигини оладиган бўлсак ушбу нормада белгиланишича, Ўзбекистон Республикасининг Қизил китобига киритилган ўсимликларни ёхуд шундай ўсимликларнинг илдизлари, поялари, шохлари, барглари, гуллари, мевалари ва уруғларини ўзбошимчалик билан йиғиш фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилгандан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг навбатдаги воситаларидан бири жиноий-ҳуқуқий жазо чоралари билан ҳимоя этишдир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг экология соҳасидаги жиноятларга бағишланган тўртинчи бўлимининг ўн тўртинчи бобида атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган бўлиб, бу жиноий жазо чоралари ўсимлик дунёсидан фойдаланиш қоидаларини бузганларга нисбатан ҳам қўлланилади. Хусусан, Жиноят кодексининг 198-моддасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш, 199-моддада ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш, 202-моддасида ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш, 204-моддасида эса алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг тартибини бузиш каби жиноий хатти-ҳаракатлар учун энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима, уч йилгача муддатда ахлоқ тузатиш иши, муайян ҳуқуқдан беш йилгача муддатга маҳрум қилиш, мол-мулкини мусодара қилиш, олти ойгача қамоқ, ҳамда беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазолари қўлланилиши мумкинлиги белгиланган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН ИККИНЧИ БОБ

ЎРМОНЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси

Ўрмон табиатнинг энг бебаҳо бойликларидан биридир. У табиий атроф муҳитни соғломлаштириш, инсон яшаш шароитини яхшилаш, ер ва сув бойликларини муҳофаза қилиш, атмосфера ҳавосини тозалашда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга Ўзбекистонда ўрмонлар халқ хўжалигида маҳаллий эҳтиёжларни қондиришда муҳим роль ўйнайди.

Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимиз ўрмон фондининг умумий майдони 9.147.275 гектарни ташкил этади. Жумладан, шу майдоннинг 3002541 гектари ўрмон билан қопланган бўлиб, унда 12 млн.куб метр ёғоч захираси мавжуд. Республикамиз ҳудудининг 5,1 фоизи дарахтзор бўлиб, у ҳар бир киши бошига 0,1 гектарни ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида жами 90 та ўрмон хўжалиги корхонаси мавжуд бўлиб, булардан 72 таси ўрмон хўжалиги, 6 таси давлат қўриқхонаси, 2таси доривор ва озуқа ўсимликлари ўстириш ва қадоқлашга ихтисослашган хўжалик, 2 таси ўрмон овчилик хўжалиги, 2 таси Зомин ва Угам-Чотқол миллий истироҳат боғлари ва 2 таси хўжалик ҳисобидаги ўрмон участкалари, 1та ихтисослаштирилган ўрмон хўжалиги, 2 та бош ўрмон корхонаси ва 1таси ишлаб чиқариш ўқув марказидир.

Ўрмон деганда, ўрмон фондига ажратилган, давлат рўйхатига олинган, асосан экологик вазифаларни бажарадиган ва чекланган даражадаги фойдаланиш аҳамиятига эга бўлган дарахтлар, буталар ва бошқа ўсимликлардан таркиб топган табиат объекти мажмуини тушуниш керак.

Юридик адабиётларда ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг тушунчаси ишлаб чиқилган бўлиб, унга кўра бундай ҳуқуқ деб, ўрмондан фойдаланиш ва қайта тиклаш тартиби ва шартларини белгиловчи, ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатувчи ҳамда ўрмонни муҳофаза қилиш қоидаларини мустаҳкамловчи ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисига айтилади.[1]

Юридик адабиётларда берилган ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчасида бир муҳим салбий томони бор, яъни унинг асосини бу ҳуқуқнинг жамият иқтисодий талабларини қондириш мақсадларига амал қилишдир. Ўзбекистондаги ўрмонларнинг ўзига хос вазифалари ва фойдаланишидан келиб чиқиб, бундай ёндашув

1 Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. С.26.

www.ziyouz.com kutubxonasi

нотўғри эканлигини айтиб ўтмоқчимиз. Ўзбекистондаги ўрмонлардан жамият иқтисодий талабларини қондириш мақсадларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслиги ва бу ҳолатни ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйиш лозим эканлиги тўғрисидаги фикр ҳам айтилган.[1]

Эндиликда «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасида ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг пировард мақсади иқтисодий талабни қондириш эмас, балки асосан экологик вазифа эканлиги ва хўжалик муомаласига чекланган миқдорда тортилиши белгилаб қўйилган. Мана шу нуқтаи назардан юридик адабиётларда мавжуд ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчасини Ўзбекистон шароитида тўлиқ қўллаб бўлмайди. Бу тушунча бизнинг шароитимиз учун эскирган ҳисобланади. Қолаверса, мавжуд таърифларда ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи, ўрмон ҳуқуқи, ҳуқуқ тармоғининг асосий институти эканлигидан келиб чиқиб берилган. Бу эса ўз навбатида субъектив ҳуқуқни хаспўшлашликка олиб келган. Шу боисдан бир ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини иккита турга бўламиз: у флора (ўсимликлар дунёси) ҳуқуқи асосий институти ва субъектив ҳуқуқдир.

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқиб, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи деб, тегишли ҳуқуқ тармоғида берилган ўрмон участкаларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш муносабатларини асосан экологик вазифалар ҳамда чекланган хўжалик юритиш масадларида тартибга соладиган, субъектларнинг ўрмондан фойдаланиш соҳасида ҳуқуқ ва мажбуриятларини таъминлайдиган меъёрлар йиғиндисига айтилади.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчасини тўлиқ тасаввур этиш учун ўрмонлардан фойдаланиш турлари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. Ўрмонлардан фойдаланиш турларини тўғри туркумлаш ўрмонлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишни амалга ошириш учун муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуннинг 25-моддаси диққатга сазовордир. Ўрмонлардан фойдаланишни туркумлашнинг асоси бўлиб, уларнинг табиат объекти сифатида роли ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, ўрмонлардан фойдаланишни қуйидагича туркумлаш мумкин: дарахтзорлар ва бутазорларни кесиш; ўрмондан қўшимча фойдаланиш: пичан ўриш, мол боқиш, асалари уялари ва қутиларини жойлаштириш, асал йиғиш, дарахт пўстлоғи, тўнка тўплаш, ёввойи ўсимликлар доривор хом-ашёсини тайёрлаш (йиғиш) ва озиқ-овқат мақсадлари учун ёввойи ўсимликларни тайёрлаш (йиғиш); давлат ўрмон фонди участкаларидан овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиш; давлат ўрмон участкаларида илмий-

1 Жураев Ю.А. Проблемы правового режима и охраны государственных памятников природы. Т.: Фан, 1990. С.17.

www.ziyouz.com kutubxonasi

тадқиқот мақсадларида фойдаланиш; давлат ўрмон фонди участкаларидан маданий-маърифий, тарбиявий, соғломлаштириш, рекреацион ва эстетик мақсадларда фойдаланиш.

Ўрмонлардан фойдаланишни тартибга солувчи ҳаракатдаги қонунчиликни таҳлил қилиш ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини амалга оширишнинг ҳуқуқий шаклларини кўрсатиб беради. «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуннинг мазмунига биноан ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи доимо бирламчи бўлиб ҳисобланади. Ўрмон хўжалиги юритувчи корхоналар ҳамма ҳолатларда ўрмонлардан бирламчи фойдаланувчи ва эгалик қилувчи субъектлар сифатида ҳаракат қиладилар. Ўрмон фонди ерлари ижара асосида фойдаланишга топширилганида эса ижарачилар ўрмондан иккиламчи фойдаланувчи бўлиб ҳисобланадилар. Олдинги қонунларга кўра, ўрмонлардан бирламчи субъект сифатида фойдаланаётганлар уни иккиламчи фойдаланиш учун беришлари мумкин эмас эди. Энди эса тартиб бирмунча ўзгарди. Ўрмонлардан фойдаланувчилар томонидан қонунда белгиланган тартибда ер участкаларини пичан ўриш ва мол боқиш, хизмат учун чек ерлар беришларини, агар улар ижара шартномаси асосида амалга оширилса, ўрмонлардан иккиламчи фойдаланиш ҳуқуқи деб қараш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси «Ўрмон тўғрисида»ги қонунига кўра, ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи доимий ва вақтинчалик бўлиши мумкин (19-модда). Ўрмон фонди ерлари доимий эгалик қилишга бериб қўйилган ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ўрмондан доимий фойдаланувчилардир. Ўрмондан вақтинчалик фойдаланиш қисқа муддатли уч йилгача ва узоқ муддатли ўн йилгача бўлиши мумкин.

Ўрмонлардан фойдаланиш Ўзбекистон Республикасида пулликдир. Ўрмондан фойдаланганлик учун тўлов ҳақи белгиланган тартибда Давлат бюджетига ўрмон даромади сифатида келиб тушади ва ўрмон муҳофазаси, уни қайта тиклаш ва сифатини ошириш, ўрмон хўжаликларини рағбатлантириш, ўрмон тузиш ишлари каби мақсадларда ишлатилади. Ўрмондан фойдаланганлик учун тўлов ҳақи ёки ижара ҳақи ҳар йиллик ёки бир марталик ёхуд ижара ҳақи шаклларида бўлиши мумкин. Уларнинг ҳажми ўрмонлардан фойдаланиш турларига кўра ўрмон билан қопланмаган ерларнинг ҳолати ва сифатига кўра белгиланади.

2-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи субъектлари ва объектлари

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи хусусида гапирганда ушбу ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи субъектлар ҳақида тўхта-

www.ziyouz.com kutubxonasi

либ ўтиш аҳамиятга эга. Ўрмон ҳуқуқий муносабатларида қатнашувчи субъектлар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, маълум шартларга жавоб бериши керак.

Умумий қоидага кўра, ҳуқуқ субъекти деганда субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга сифатида ҳаракат қила оладиган якка шахслар, ташкилотлар, жамоат ташкилотлари тушунилади.[1] «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасига биноан ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқига юридик ва жисмоний шахслар эга бўлишлари мумкин. Ўрмон ҳуқуқий муносабатларида қатнашувчи субъектлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатларига эга бўлишлари лозим. Субъектив ҳуқуқнинг ушбу элементлари бўлмаса, бундай юридик ва жисмоний шахслар ўрмон ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўла олмайдилар.

Ўрмон қонунчилиги ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг субъекти сифатида ўрмон участкасини фойдаланишга бевосита олган шахсларни ҳам, шунингдек ўрмондан қонунга биноан фойдаланиш ҳуқуқи бўла туриб, амалда бу ҳуқуқдан фойдаланмаётган шахсларни ҳам тан олади. Шундай қилиб, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъекти бўлиб ўрмон ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган шахслар гарчи қонунга биноан ўрмондан мавҳумий фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлсаларда тан олиниши мумкин экан. Демак, ўрмондан фойдаланиш ҳууқининг реаллиги асосида бу ҳуқуқни амалга оширувчиларни иккига бўлиш мумкин. «Ўрмондан фойдаланувчи» ва «Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъекти».

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектининг ҳуқуқдорлиги улар ташкил этган пайтдан бошлаб вужудга келади ва улар фаолияти тугаганда тугатилади.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектининг ўзига хос жиҳатларини аниқлашда ҳуқуқий адабиётларда турли хил фикрлар учрайди. Масалан, В.Ф. Горбовой ёзишича, ўрмон ҳуқуқий муносабатларининг муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, бунда шу муносабатларнинг субъекти бўлиш учун қонунда белгиланган тартибда ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи реал амалга оширилиши керак.[2]

Ушбу фикрга қарама -қарши фикрни О.С. Крассов билдиради. Унинг фикрига кўра, маълум бир шахсни ўрмондан фойдаланувчи субъект бўлиши учун ушбу белгининг амалда бўлиши шарт эмас. Шунинг учун, ўрмон ҳуқуқдорлиги мавжудлиги, масалан, ўрмон корхонаси мажмуи, ўрмон хўжалиги ёки ўрмон саноати хўжалигида шундай ҳуқуқ улар ташкил топганда вужудга келади, гарчи бу вақтда улар ўрмондан фойдаланмаётган бўлсаларда,

1 Қаранг: Лившиц Р.З. Современная теория права (краткий очерк). М. 1992. С. 64-72; Алексеев С.С. Теория права. -М. 1995. с.19-20.
2 Горбовой В.Ф. Предмет и система советского лесного права. Красноярск, 1984. 144-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг субъектлари сифатида тан олиниши учун асос бўлади.[1] Кейинги муаллиф фикрига қўшилган ҳолда шуни таъкидлаш мумкинки, юридик ва жисмоний шахслар ўрмондан фойдаланаётган бўлишларидан қатъи назар, агар улар ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлсалар ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланадилар.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектлари ичига давлат ҳам киришлиги «Ўрмон тўғрисида»ги қонунда очиқ айтилмаган. Шунга қарамасдан у ўрмонларга нисбатан мулк ҳуқуқини субъекти, унинг эгаси сифатида фойдаланиш ҳуқуқининг субъекти бўлади. Ўрмон ҳуқуқий муносабатларида у бевосита ёки ўзининг органлари орқали иштирок этади. Ушбу органларни бир неча турларга бўлиш мумкин. Улар умумий, тармоқ ва махсус ваколатли давлат органларига бўлинади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, вилоят, туман халқ депутатлари Кенгашида умумий компетенциядаги ва Вазирлар Маҳкамаси, вилоят, туман ҳокимликлари тармоқ давлат органлари, ўрмон қўмитаси ва унинг жойлардаги органлари, ўрмон корхоналари, ўрмон хўжаликлари эса махсус ваколатли давлат органлари ҳисобланади. Ушбу давлат органлари ўрмонлардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, қайта тиклаш соҳасида катта ҳуқуқ ва мажбуриятларга, ваколатларга эгадирлар. Улар ўрмонлардан фойдаланишда тасарруф этиш, назорат қилиш, кадастр юритиш, ўрмон тузилиши, ҳисоботи, ўрмон ҳосилдорлигини ошириш бўйича қоидаларни белгилайдилар.

«Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 20-моддасида белгиланишича, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи юридик ва жисмоний шахсларга, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида ёзилган бўлмаса, давлат ўрмон хўжалиги органлари томонидан амалга оширилиши мумкин. Шу қоидадан келиб чиқиб айтиш мумкинки ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг субъектлари ичида махсус ваколатли органлари алоҳида аҳамиятга эга. Улар давлат ўрмон хўжалиги органлари[2] деб юритилиб, бир вақтнинг ўзида ҳам бошқарувни, ҳам фойдаланувчи субъект вазифасини бажарадилар. Шу мақомдан келиб чиқиб улар ўрмонларнинг халқ хўжалигидаги аҳамиятини яхшилаш, иқлимни яхшилаш, халқ хўжалигини ва аҳолини ёғоч ҳамда бошқа ўрмон маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондириш, ўрмонларни кўпайтириш, сифатини яхшилаш, маҳсулотларини ошириш, ўрмонларни эҳтиёт қилиб асраш, ёнғиндан сақлаш, зарарқунанда ва ҳар хил касалликлардан қўриқлаш, ўрмон фонди ерларидан оқилона ва самарали фойдаланиш каби ишларни амалга оширишдир.

1 Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. -М.: Наука, 1990. 52-бет

2 «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуннинг 9-моддаси 2-қисмига биноан «Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитаси ва унинг жойлардаги органлари давлатўрмон хўжалиги органлари ҳисобланади».

www.ziyouz.com kutubxonasi

Фуқаролар ўрмондан фойдаланишда алоҳида субъект сифатида ҳаракат қиладилар. Ўрмон қонунчилигида белгиланишича (30-модда) фуқаролар ўрмонларда бемалол бўлишга, ёввойи мева, ёнғоқ, қўзиқорин, резавор меваларни теришга ҳуқуқли ҳисобланадилар. Шу билан бирга фуқароларнинг ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи қонун билан чегараланиб қўйилиши мумкин. Масалан, улар шира тайёрлаш, заповедниклардан фойдаланиш ҳуқуқларидан маҳрум этилишлари мумкин.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи субъектларини таҳлил этиш, уларни гуруҳларга ажратиш, туркумлаш (классификациялаш)га ёрдам беради. Ҳуқуқий адабиётларда уларни турли хил белгиларга қараб гуруҳларга ажратилади. Чунончи, О.И. Крассовнинг фикрига кўра, ўрмондан фойдаланиш қонуний субъектларини ўрмон хўжалиги юритиш мажбуриятларига қараб ўрмон хўжалиги юритувчи субъектлар ва ўрмон хўжалиги юритмайдиган субъектларга бўлинади. Биринчи тоифадаги субъектларга комплекс ўрмон хўжалиги корхоналари, комплекс ўрмон саноати корхоналари, жамоа хўжаликлари, хўжаликлараро ўрмон саноати хўжаликлари, туристик лагерлар, дам олиш базалари, фуқароларни киритади.[1]

Ўрмондан турли мақсадлар йўлида фойдаланиш мезонига қараб ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектларини универсал ва махсус субъектларга бўлиш мумкин.[2]

Комплекс ўрмон корхоналари, давлат ўрмон хўжалиги корхоналари, жамоа хўжаликлари биринчи турдаги субъектларга тегишли бўлса, махсус турдаги субъектларга ўрмонлардан илмий-тадқиқот ҳуқуқи асосида фойдаланувчи корхоналар, илмий муассасалар, шунингдек тайёрлов ташкилотлари бўлиши мумкин. Ўрмонлардан универсал субъект сифатида фойдаланувларга ўрмон қонунчилигида белгиланган барча турдаги фаолиятни амалга оширишга ҳуқуқ берилади, махсус фойдаланувчи субъектларга эса фақат аниқ белгиланмаган фаолият турини амалга оширишга йўл қўйилади. Ўрмон муносабатлари субъектларини В.Ф. Горбовой қуйидагича гуруҳларга ажратади: 1) Давлат; 2) ўрмон ваколатига эга бўлган давлат органлари; 3) ўрмонлардан фойдаланувчи ташкилотлар (давлат, давлат-кооператив, кооператив ва бошқалар); 4) фуқаролар; ваколатлар ҳажми бўйича: а) ўрмон хўжалиги юритиш, эксплуатация қилиш ва ўрмон ҳуқуқий муносабатларидан доимо иштирок этувчи махсус тузилган корхона, муассаса, ташкилотлар; б) ўрмон хўжалиги соҳасидаги ваколати муҳим ҳисобланмаган корхона, муассаса ва ташкилотлар

1 Қаранг: Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. 53-бет.
2 Қаранг: Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. 61-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

(ўрмон хўжалиги юритувчи жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, қўриқхоналар, хўжаликлараро ташкилотлар).[1]

Биз кейинги муаллифнинг фикрига қўшилган ҳолда, ўрмон муносабатлари субъектларини қуйидаги гуруҳларга ажратамиз: биринчидан, ўрмондан фойдаланиш бўйича давлатнинг умумий ва махсус ваколатли органлари; иккинчидан, ўрмондан бевосита фойдаланишни амалга оширадиган корхона, муассаса, ташкилотлар; учинчидан, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъекти деб қаралувчи корхона, муассаса, ташкилотлар; тўртинчидан, фуқаролар.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи хусусида фикр юритилганда бу муаммонинг объекти масаласи алоҳида ўрин эгаллайди ва унга алоҳида тўхталиб ўтиш лозим, чунки ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи объектлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмасдан бу муаммони тўла англаш, тушуниш мумкин эмас.

Ҳаракатдаги ўрмон қонунчилигига биноан мамалакатимиз ҳудудидаги ҳамма ўрмонлар ягона давлат ўрмон фондини ташкил этади. Ана шу ўрмон фонди ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг объекти бўлиб ҳисобланади. Шуни таъкидлаш лозимки, барча дарахт-бутазорлар ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи объекти бўлмасдан, балки фақат ўрмон фонди таркибига киритилган, дарахт-бутазорлар билан қопланган ва дарахт-бутазорлар билан қопланмаган бўлсада, ўрмон фондига ажратилган ерлар ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи объекти ҳисобланади.

Ўрмон фондини аҳамиятига кўра гуруҳлаш ҳаракатдаги ўрмон қонунчилигида аниқ қилиб кўрсатиб берилмаган. Шунга қарамасдан «Ўрмон тўғрисида»ги қонунни чуқур таҳлил қилиш, унда ўрмонлар хўжалик, яъни фойдали аҳамияти жиҳатдан иккига бўлинади: 1) чекланган миқдорда хўжаликка тортиладиган ва 2) қўриқланиш тоифасидаги ўрмонлар, деган хулосани беради. Бундан ташқари қонуннинг 5-моддасида кўрсатилишича, ягона давлат ўрмон фонди: биринчидан, давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлардан, яъни давлат ўрмон хўжалиги органлари қарамоғидаги ўрмонлардан; ва, иккинчидан, бошқа идоралар ва юридик шахслар фойдаланишидаги ўрмонлардан иборат бўлади. Давлат аҳамиятидаги ўрмонларга ўрмон хўжалиги юритувчи давлат органлари ихтиёридаги ўрмонлар киради. Бу гуруҳ ўрмонлар ўрмон фондининг катта қисмини ташкил этади. Бу ўрмонларда халқ хўжалигининг турли тармоқлари эҳтиёжлари учун умумдавлат манфаатларидан келиб чиқади, чекланган миқдорда кўп мақсадли фойдаланиш амалга оширилади. Давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлар ёғочга ва бошқа ўрмон маҳсулотларига бўлган маҳаллий эҳтиёжларни қонди-

1 Каранг: Горбовой В.Ф. Предмет и система советского лесного права. Красноярск. 1984. 48-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ришда асосий база бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, бу ўрмонларнинг фойдали табиий хусусиятлари сувни муҳофаза қилиш, об-ҳавони тартибга солиш, ҳимоя, санитария-гигиена, маданий соғломлаштириш мақсадларида фойдаланилади.

Ўрмон фонди таркибида давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлардан ташқари давлат аҳамиятига эга бўлмаган ўрмонлар ҳам бўлиши мумкин. Шундай ўрмонларга биз юридик шахслар ўрмонларини киритишимиз мумкин. Юридик шахслар ўрмонлари деганда, хўжалик жамиятлари, хўжалик ширкатлари ва бошқа субъектлар ерларида жойлашган ва белгиланган тартибда ер ҳисоб-китоб ҳужжатларида қайд этилган ўрмонлар тушунилади.

Ўрмон қонунчилигига кўра, юридик шахслар ўрмонлари уларга муддатсиз фойдаланиш учун бериб қўйилади. Бу ўрмонлар майдони ушбу юридик шахсларнинг ички хўжалик ер тузилиши ва улар ўрмонларида ўрмон тузиш ишларини ўтказиш вақтида белгиланади. Ўзбекистон Республикасида юридик шахслар ўрмонларидан асосан сувни муҳофаза қилиш, далаларни иҳота қилиш, санитария-гигиена ва соғломлаштириш функцияларини бажаради. Шу билан бирга, бу ўрмонлардан жамоа хўжаликларининг ва унинг аъзоларининг ёғочга бўлган талаб-эҳтиёжини қондириш, ўрмонлардан қўшимча тарзда фойдаланиш ва ўрмон касбкорлигини ривожлантириш ишларида фойдаланилади.

Юридик шахслар ўрмонларида ўрмондан фойдаланиш ишини уларнинг бошқарув органлари ва уларнинг аъзолари амалга оширадилар. Улар ушбу ўрмонлардан фойдаланишида тегишли имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

Ўрмон қонунчилигида давлат ўрмон фондига кирмайдиган, яъни ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи объекти ҳисобланмайдиган дарахтзор-бутазорлар ҳам кўрсатиб берилган. Демак, давлат ўрмон фондига қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардаги дарахтлар ва дарахт гуруҳлари, темир йўл, автомобил йўллари ва каналлар бўйидаги иҳота дарахтзорлари, шаҳарларда ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктларда шаҳар ўрмонлари билан банд бўлмаган ерларда ўсувчи дарахтлар ва дарахт гуруҳлари, шунингдек кўкаламзор ўсимликлар, томорқалардаги, дала ҳовли ва боғ участкаларидаги дарахтлар ҳамда дарахт гуруҳлари кирмайди, шунинг учун улар ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи объектини ташкил этмайди (6-модда).

Хулоса қилиб айтганда, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектларининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар, биринчидан, тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни давлат мулк ҳуқуқининг объекти бўлган ўрмон фондига нисбатан амалга оширадилар; иккинчидан, бу ердаги айрим субъектлар бир вақтнинг ўзида ҳам бошқарув орган, ҳам фойдаланувчи ёки эгалик қилув-

www.ziyouz.com kutubxonasi

чи орган бўлиб ҳисобланадилар; учинчидан, субъектлар махсус субъектлар, яъни махсус бошқарув органларига бўйсунадиган органларга ҳамда хўжалик юритиш мустақиллигига эга бўлган тадбиркорлик фаолияти субъектларига бўлинади. Бироқ тадбиркорлик фаолияти субъекти ўрмон фондига нисбатан тўлиқ ҳукмдорлигини амалга ошира олмайдилар; тўртинчидан, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг махсус субъектлари бирламчи ва иккиламчи бўлишлари мумкин.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг объекти эса ҳамма ҳолларда давлат мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб ҳисобланади. Шу боисдан ҳам у давлат органлари ёки корхоналари, хусусий юридик шахслар ёхуд жисмоний шахслар фойдаланиш ёки эгалигида бўлмасин ҳуқуқий мазмунини йўқотмайди.

3-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи мазмуни

Маълумки, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг мазмунини ўрмондан фойдаланувчи субъектларга тааллуқли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндисидан иборат эканлиги ўрмон ҳуқуқи фанида тан олинган.[1]

Аввало шуни айтиш керакки, ўрмон ҳуқуқий муносабатлар мазмуни учта элементдан: ўрмонни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқидан иборат бўлади. Демак, ўрмон ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг, жумладан ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мазмуни ўрмонни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқлари билан характерланади, яъни ўрмондан фойдаланувчилар юқоридаги саналган ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкин.

Ҳаракатдаги ўрмон қонунчилигимизга кўра, ўрмондан фойдаланувчилар ўрмонни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмаслар. Бу ҳуқуқ фақат ўрмоннинг эгаси бўлмиш давлатда сақланиб қолади. Демак, ўрмондан фойдаланувчи субъектларга хўжалик фаолияти юритиш учун ўрмон берилганда унга нисбатан мулк ҳуқуқи давлатда сақланиб қолади ва ҳеч вақт у иккинчи томонга ўтмайди. Шундай экан ўрмондан фойдаланувчилар ўрмоннинг мулк ҳуқуқи асосида эгаси ҳисобланмайдилар ва тасарруф қилиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар. Шундан келиб чиққан ва «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасига асосланган ҳолда айтиш мумкинки, ўрмондан

1 Қаранг: Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, с.26; Синицин С.Т. Национальное лесопользование. — М. 1987. С.86; Колбасов О.С. Правовые исследования по охране окружающей среды в СССР. — М., 1978. Т.5. с.75; Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Часть общая. — Харьков, 1986, с. 41; Бринчук М.М. Теоретические проблемы формирования законодательства об окружающей среде. — Гос. и право. 1998. № 12. С. 75.

www.ziyouz.com kutubxonasi

фойдаланувчи субъектлар фақат ўрмонни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўрмондан фойдаланувчи субъектларнинг ўрмон билан боғлиқ бўлган муносабатларида ўрмонга эгалик ҳуқуқи муҳим аҳамият касб этади. Эгалик қилиш ҳуқуқи адабиётларда ўрмон участкасига амалий ҳукмронлик қилиш, деб таърифланади.[1] Бу ҳуқуқ орқали ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектлари ўзларини батамом ўрмоннинг «хўжайини» сифатида ҳис этадилар. Ўрмонга эгалик ҳуқуқи туфайли ўрмондан фойдаланувчилар қонунда белгиланган тартибда ундан мустақил тарзда фойдаланишлари мумкин бўлади.

Ўрмонга нисбатан эгалик ҳуқуқи ундан фойдаланиш ҳуқуқини ҳам келтириб чиқаради. Ўрмонни эгалламасдан туриб ундан фойдаланиб бўлмайди. Шунинг учун уларни кўп жиҳатдан бир-бири билан узвий боғлиқ дейиш мумкин.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи мазмуни ҳақида фикр юритганда, бу ҳуқуқни чеклаш, тугатилиши масалаларига тўхталиб ўтиш керак. Фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш икки турга бўлинади: тўлиқ чеклаш ва қисман чеклаш. Ҳуқуқни чеклашнинг асосий мақсади ўрмоннинг қонунда берилган мақомини таъминлаш ва муҳофаза режимини таъминлаш, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш натижасида ўзгариб туриши мумкин. Бу ўзгаришлар ўзўзидан, бошбошдоқлик билан эмас, балки қонунда белгиланган, кўрсатилган тартибда рўй бериши лозим.

Маълумки, ўрмондан фойдаланувчиларнинг ўрмондан фойдаланишлари ҳар хил заруриятга кўра ўзгариб туриши мумкин. Чунончи, уларнинг ўрмонга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи бошқа субъектга ўтиши ёки берилган ўрмон майдони қисқартирилиши ёхуд умуман давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун қайтариб олиниши, ёки бўлмаса ўрмон ташкилоти тугатилиши мумкин. Бундай ҳолатлар ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг ўзгаришига эмас, балки уларнинг ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг бекор бўлишига олиб келади. Ёки ўрмондан фойдаланувчи фойдаланиб келаётган ўрмон майдонига яна маълум миқдорда ўрмон майдонлари қўшиб берилса, ёки бўлмаса фойдаланилаётган ўрмон майдонига нисбатан фойдаланиш ҳуқуқи вужудга келса, олиб қўйилган ўрмон майдонига нисбатан эса фойдаланиш ҳуқуқи тугайди, яъни бекор бўлади.

Маълумки, давлат аҳамиятига молик ўрмонлар ҳамда бошқа идоралар ва юридик шахслар ихтиёридаги ўрмонлар фойдаланиш жараёнида узлуксиз яхшиланиб бориши ёки фойдаланишга яроқсиз ҳолатига ҳам тушиб қолиши мумкин. Бу ҳолат ўрмондан фой-

1 Земельное право России. -М. 1995. С. 78-79; Петров В.В. Экологическое право России. -М. 1995. С. 130-133.

www.ziyouz.com kutubxonasi

даланиш мақсадини ўзгартиришга олиб келиши, бир турдаги ўрмон майдонини иккинчи турга айлантиришга сабаб бўлиши мумкин. Бунда ўрмондан фойдаланиш бекор қилинмайди, ёхуд ўрмондан фойдаланиш янгидан вужудга келмайди, шунингдек ўрмондан фойдаланиш субъектлари ўзгармайди, ўрмон майдонларининг миқдори ҳам ўзгаришсиз қолади, фақат ўрмондан фойдаланиш мақсади ўзгаради. Шу билан биргаликда, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқий ҳолати ҳам ўзгаради. Бу эса муҳим хўжалик ва ҳуқуқий аҳамиятга эга. Бир турдаги ўрмон майдонининг иккинчи турга айлантирилиши шундай юридик факт ҳисобланадики, бу билан ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунига қонунчилик маълум ўзгаришлар белгилайди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўрмондан фойдаланишда субъектларнинг алмашиши, ёки ўрмон майдони миқдорининг кўпайиши ё камайиши ва бошқалар ундан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунининг ўзгаришига олиб келмайди. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунининг ўзгариши деганда фойдаланишда бўлган ўрмон майдонларининг бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиши, айрим майдонлардан фойдаланиш режимининг ўзгариши тушунилади.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гапирганда бу ҳуқуқни бекор қилиш ёки тўхтатиб қўйиш масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Зотан, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунини элементлари ичида шундай ҳуқуқнинг тугатилиши мустақил элемент ҳисобланади. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини тўхтатишнинг умумий асослари «Ўрмон тўғрисида»ги қонунда белгиланган (24-модда). Бу умумий асослар барча субъектларнинг ҳам ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини тўхтатиш учун тааллуқли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси «Ўрмон тўғрисида»ги қонунининг 24-моддасига биноан ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда тугатилади: ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқидан ихтиёрий воз кечилганда; ўрмондан фойдаланиш муддати тугаганда; фойдаланишда давлат ўрмон фонди участкаси бўлган юридик шахс тугатилганда; ўрмонлардан ва ўрмон фонди ерларидан белгиланган мақсадда фойдаланилмаганда; ўрмондан фойдаланиш ўрмонлар ва бошқа табиий объектларнинг ҳолатига ҳамда уларни такрорий кўпайтиришга салбий таъсир кўрсатадиган усуллар билан амалга оширилганда; ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги қоидалари бузилганда; улардан фойдаланганлик учун ҳақ белгиланган муддатларда тўланмаганда; ўрмон фонди ерлари давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилганда.

Юридик шахсларнинг ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи дарахт

www.ziyouz.com kutubxonasi

кесиш ёки ўрмон чиптасини берган корхоналар томонидан бундай ҳужжатларни бекор қилиш йўли билан тўхтатилади.

Фуқароларнинг ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини тўхтатиш учун, ўрмондан фойдаланишдан ихтиёрий воз кечилганда; ёнғин қоидаларига риоя қилмаганлик; ўрмондан фойдаланиш муддати тамом бўлганда; ўрмондан дарахт кесиш ёки ўрмон чиптасида кўзда тутилган мақсадлар ёки талабларга мувофиқ фойдаланилмаган ҳолатлар асос бўлади. Шунингдек, фуқароларнинг ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи ўрмон майдонлари давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилганда ҳам тўхтатилиши мумкин.

Шу билан бирга ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг тугашига ўрмон участкасини ўзбошимчалик билан бошқаларга бериб қўйиш, шунингдек ўрмонларнинг давлат мулкчилигини ошкора ва яширин тарзда бузувчи битимлар тузганда ёки ўрмон қонунчилигини бошқа тарзда бузган ҳолатлар ҳам асос бўлади.Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунида ўрмондан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган (21-22-моддалар). Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ер кодекси, Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва бошқа қонунларда ҳам ўрмондан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган. Ўрмон ҳуқуқий муносабатларини тартибга солувчи қонунларни таҳлил этиш ўрмондан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини бир неча гуруҳларга бўлиш мумкинлигини кўрсатади. Бу масалага ҳуқуқий адабиётларда ҳам катта эътибор қаратилган.

Бир гуруҳ олимлар табиат объектларидан фойдаланувчилар, хусусан, ўрмон муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини икки гуруҳга бўладилар: умумий (конституциявий) ва соҳавий.[1] В.Ф.Горбовой эса ўрмон ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини уч гуруҳга бўлади: Конституциявий (ҳамма учун умумий) ҳуқуқ ва мажбуриятлар; умумий (тармоқ) ҳуқуқ ва мажбуриятлар; махсус ҳуқуқ ва мажбуриятлар.[2] Биз кейинги муаллифнинг фикрига қўшилиб ўрмон муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини конституциявий, тармоқ (табиатни муҳофаза қилиш ҳуқуқи, ер ҳуқуқи ва шунга ўхшашлар) ва махсус (ўрмон ҳуқуқи) ҳуқуқ ва мажбуриятларга ажратамиз.

Ўрмондан фойдаланувчиларнинг конституциявий ҳуқуқ ва маж-

1 Қаранг: Право землепользования в СССР и его виды. -М.: Юрид.лит., 1964. -С. 150; Колбасов О.С. Теоретические основы права пользования водами в СССР. -М.: Наука, 1974. -С. 81; Башмаков Г.С. Право пользования недрами. -М.: Наука, 1974, С. 33.

2 Горбовой В.Ф. Предмет и система советского лесного права. -Красноярск, 1984. -С.49.

www.ziyouz.com kutubxonasi

буриятлари барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар ичида муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Конституцияси юридик ва жисмоний шахсларнинг ўрмондан фойдаланиш бўйича энг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб беради. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида кўрсатилишича, ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир; улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир. Конституцияда белгиланган бошқа бир тамойилга биноан мулкдан фойдаланувчи барча субъектлар экологик муҳитга зиён етказмасликлари, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатлари ва ҳуқуқларини бузмасликлари керак (54-модда) Конституциянинг 100-моддасида табиатни муҳофаза қилиш ва самарали фойдаланиш, деган иборанинг қисқартирилган шакли бўлган «атроф муҳитни муҳофаза қилиш» тушунчаси берилган. Бу ерда атроф муҳитни муҳофаза қилиш маҳаллий ҳокимият органлари ваколатининг ажралмас қисми сифатида берилган. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида атроф-муҳит муҳофазасига тегишли уч хил ифода,яъни «табиий муҳитни муҳофаза қилиш» (50-модда). «Экологик зиён» (54-модда) ва «атроф-муҳитни муҳофаза қилиш» (100-модда) учрайди. Қизиғи шундаки Ўзбекистоннинг шу соҳадаги асосий қонуни «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», деб аталади.

Конституциявий асосий қоидалардан келиб чиқиб тармоқ қонунчилиги ҳам табиат бойликлари, хусусан ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунини, яъни ўрмон муносабатлари субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб беради. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасида кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф-муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга. Фуқаролар табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиат бойликларига эҳтиётлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя қилишлари шарт.

Ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда тармоқ ҳуқуқ соҳалари ичида муҳим ўринни ер қонунчилиги эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси Ер кодексида ўрмон фонди ерларидан фойдаланишда ердан фойдаланувчининг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатиб берилган. Ердан фойдаланувчиларга берилган умумий ҳуқуқ ва мжбуриятлар бевосита ўрмон фонди ерларидан фойдаланувчиларга ҳам тааллуқли бўлади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексида кўрсатилишича, ердан фойдаланувчилар ер участкасида мустақил хўжалик фаоли-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ятини амалга ошириш, ҳар хил иморат ва иншоотлар қуриш, ернинг фойдали хусусиятларини ўзлаштириш, ер остидаги ва устидаги бойликлардан фойдаланиш ва бошқа қатор ҳуқуқларга эга бўлсаларда, ердан самарали ва оқилона фойдаланиш, ерни ифлослантирмаслик, сув ва шамол эрозиясига учратмаслик, ердан хўжасизларча фойдаланмаслик, ерни талон-тарож қилмаслик, ер ҳақини ўз вақтида тўлаб туриш ва шунга ўхшаш бир қатор мажбуриятларга ҳам эгадирлар.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунини аниқлашда ўрмон қонунчилиги алоҳида аҳамият касб этади. Ҳозирда ҳаракатдаги Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунига кўра, давлат ўрмон фонди эгалари эгалик қилиш ва фойдаланишга берилган давлат ўрмон фонди ерларида ўрмон хўжалигини мустақил олиб бориш, ўрмон дарахтларини экиш ва ўрмон хўжалигини юритиш билан боғлиқ бўлган бошқа тадбирларни амалга ошириш, сув хўжалиги томонидан белгиланган лимитлар миқёсида суғориш мақсадида сув ресурсларидан ва давлат ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан, ҳамда умумтарқалган фойдали қазилмалардан фойдаланиш, ишлаб чиқилган маҳсулот ва даромадига мулкдорлик қилиш ҳуқуқларига эгадирлар. Шу билан бирга қонунда давлат ўрмон фонди эгаларининг мажбуриятлари ҳам ўрнатилган. Унга кўра, давлат ўрмон фонди эгалари ўрмонларни узлуксиз кўпайтириш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини қўриқлаш, ўрмонларнинг санитар ҳолатини ва ўрмон тупроғини ҳосилдорлигини яхшилаш ва муҳофаза қилиш, ўрмондан фойдаланишни тўғри ташкил қилиш, ўрмон ҳисоб-китобини юритиш, ўрмоннинг ўсимлик ва ҳайвонот ресурсларидан, шунингдек унинг фойдали табиий хусусиятларидан илмий асосланган ўлчовлар асосида самарали ва оқилона фойдаланиш кабиларга мажбурдирлар.

Бундан ташқари, ўрмон ресурсларидан фойдаланувчилар ўрмондан фойдаланиш ишларини рухсатнома ҳужжатларида кўрсатилган муддатда, фойдаланиш тури ва объектлар миқёсида амалга ошириш, белгиланган тартибда йўллар ўтказиш, маҳсулот сақлаш учун майдончаларни жиҳозлаш, ишлаб чиқариш ва хўжалик қурилмаларини тиклаш, маҳсулотни қайта ишлаш учун мосламалар ўрнатиш, транспорт тўхташ жойларини таъмирлаш, яйловлар, пичанзорлар ва бошқа ўрмон ерларидан оқилона фойдаланиш, ёнғин хавфсизлигига риоя қилиш, иш жойларида ёнғинга қарши тадбирларни кўриш, ўз вақтида ҳақини тўлаш ҳамда ўрмон фонди ерларининг ижараси ҳақидаги шартнома шартларини бажариш, зарар етказилган ўрмон фонди ерларини мақсадли фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтиришга ҳам мажбурдирлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунида ўрмонлардан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари субъектларининг характерли хусусиятларига қараб турларга ажратиб белгиланган. Чунончи, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддасида ўрмондан доимий фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари санаб кўрсатилган. Унга кўра, ўрмондан доимий фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга: давлат ўрмон фондининг ўзларига бериб қўйилган участкаларида ўрмон хўжалигини мустақил юритиш; ўрмон фонди ерларидан сув ресурсларидан, кенг тарқалган фойдали қазилмалардан ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун белгиланган тартибда фойдаланиш; белгиланган тартибда йўл очиб, ўрмон маҳсулотларини жойлаштириш учун майдончалар жиҳозлаш, ишлаб чиқариш ва уй-жой бинолари ҳамда иншоотлари қуриш; тайёрланган маҳсулотга ва уни сотишдан олинган даромадга мулкдор бўлиш. Шу билан бирга ўрмондан доимий фойдаланувчиларга мажбуриятлар ҳам юклатилган. Булар: ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтиришни таъминлаш, ўрмонларнинг давлат ҳисобини олиб бориш; ўрмонларнинг ҳолатига ва уларни такрорий кўпайтиришга, тупроқ ва ҳайвонот дунёсига, шунингдек сув объектларининг ва бошқа табиий объектларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатишга йўл қўймайдиган усуллар билан иш олиб бориш; ўрмонлардан фойдаланишлик учун ўз вақтида ҳақ тўлаш; алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар режимини таъминлаш; ўрмондан фойдаланувчи бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини бузмасликдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни ўрмондан вақтинчалик фойдаланувчи субъектларнинг ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб беради. Шу қонуннинг 22-моддасига кўра, ўрмондан вақтинчалик фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга бўладилар: ўрмондан фойдаланиш; белгиланган тартибда йўл очиш; ўрмон маҳсулотларини жойлаштириш учун майдончалар жиҳозлаш, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари қуриш. Ўрмондан вақтинчалик фойдаланувчилар қуйидаги мажбуриятларга эга: ўзларига бериб қўйилган яйловлар, пичанзорлар ва бошқа ўрмонзорлардан оқилона фойдаланиш; ўрмонларнинг ҳолатига ва уларни такрорий кўпайтиришга, тупроқ ва ҳайвонот дунёсига, шунингдек сув объектларининг ва бошқа табиий объектларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатишга йўл қўймайдиган усуллар билан иш олиб бориш; ўрмондан фойдаланганлик учун, ўз вақтида ҳақ тўлаш; ўрмондан фойдаланувчи бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини бузмаслик ва бошқалар.

Ўрмондан фойдаланувчи субъектларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбу-

www.ziyouz.com kutubxonasi

риятлари мазмунини яхши англаб етишлари ҳамда унга риоя қилишлари ўрмонлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш, ўрмон қонунчилиги талабларини бажаришга, ушбу талабларни бузмасликка хизмат қилади.

Шундай қилиб, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг мазмуни ўрмонга нисбатан мулк ҳуқуқининг ҳосиласи сифатида ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектларига тегишли бўлган фойдаланиш ва эгалик қилиш ҳуқуқи асосида вужудга келадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборат.

4-§. Ўрмонларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари

Ўрмонлардан самарали ва оқилона фойдаланишда қонунларда белгиланган жазо турлари ва чораларини тегишли тартибда қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, қонунларда ўрнатилган ўрмонлардан нотўғри фойдаланганлик учун жавобгарликка тортувчи, жазо чоралари белгиловчи ҳуқуқ нормалари ўрмонлардан фойдаланувчи фуқароларни, шунингдек, ўрмон фондини тасарруф этувчи давлат органлари ёки мансабдор шахсларни ўрмон бойликларидан қонунда белгиланган тартибда, мақсадга мувофиқ ҳаракат қилишга мажбур этади.

Ўрмондан фойдаланиш қоидаларини бузганда қўлланиладиган жазо чоралари давлат органлари, корхона, муассаса, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқароларни Ўзбекистон Республикасининг ҳаракатдаги ўрмон тўғрисидаги қонунларига оғишмай риоя қилишлари ҳамда ўрмондан фойдаланувчилар ва ўрмон эгаларининг бузилган ҳуқуқларини тиклашда ва умуман ўрмон соҳасидаги қонунчиликни таъминлашда алоҳида роль ўйнайди.

Ўрмондан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ҳуқуқини бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик, жиноий-ҳуқуқий жазо чоралари қўлланилади. Шулардан бири маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликдир.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун маъмурий чора-тадбирлар давлатнинг ўрмонга эгалик қилиш ҳуқуқини бузиш, ўрмонлардан хўжасизларча фойдаланиш, ўрмонларни ишдан чиқариш, ўрмонлардаги чеклов белгиларини йўқ қилиш ёки шикастлантириш, ўрмонларни фойдаланиш учун яроқсиз ҳолга келтириш, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш, кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш тартибини бузиш, дарахтлар, буталар ва бошқа ўрмон ўсимликлари ҳамда ниҳолларни ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёки йўқ қилиш, ўрмонларни тиклаш қоидаларни бузиш, Қизил китобга киритилган ва ноёб ўсимликларни йиғиш, алоҳида муҳофаза эти-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ладиган табиий ҳудудлар тартибини бузиш, ўрмон учун фойдали ҳайвонот дунёсини йўқ қилиб юбориш, ўрмонларда ўрмон хавфсизлиги талабларини бузиш ва шу каби ножўя ҳаракатлар учун келиб чиқади. Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этганларга нисбатан Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида»ги кодексининг 23-моддасига биноан маъмурий жарима, маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳаракатини содир этиш қуроли ҳисобланган предметни ёки бевосита шундай объект буюмни ҳақ тўлаш шарти билан олиб қўйиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳаракатини содир этиш қуроли ҳисобланган ва бевосита шундай объект бўлган буюмни мусодара қилиш, муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқидан маҳрум этиш, маъмурий қамоққа олиш каби жазо чоралари қўлланилади.

Ўрмондан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун маъмурий жазо чораларини қўллаш туман, шаҳар ҳокимликлари ҳузуридаги маъмурий комиссиялар, ўз-ўзини бошқариш маҳаллий органлари, туман, шаҳар судлари, ички ишлар органлари, давлат инспекцияси органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 69-моддасида, чегара ва чеклов белгиларини йўқ қилиш ёки шикастлантириш учун маъмурий жавобгарлик белгиланган бўлиб, эгаликдаги ва фойдаланишдаги ерларнинг чегара белгиларини, ўрмонлардаги чеклов белгиларини йўқ қилиш ёки шикастлантириш фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади деб кўрсатилган.

Мазкур кодекснинг 77-моддасида эса ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш, яъни тегишли рухсат олмай туриб иморат солиш, ёғочни ишлаш, омборлар ва бошқа иншоотлар қуриш, ўрмон фонди ерларида пичанзорлар ва яйловларни шикастлантириш, ўзбошимчалик билан пичан ўриш ва мол боқиш, дренаж тизимларини ва йўлларини йўқ қилиш ёки шикастлантирганлик учун — фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараварига миқдорда, мансабдор шахсларга эса — бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши, агар худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши кўрсатилган.

Ушбу кодекснинг 78-моддасида эса кесиладиган ўрмон фонди-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш, ёғоч тайёрлаш ва ташиб кетиш тартибини, шунингдек, ўрмон кесиш чиптаси (ордери)да ёки ўрмон чиптасида белгиланган бошқа талабларни бузганлик учун фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишлик кўрсатилган.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 79-моддасида эса дарахтлар, буталар, бошқа ўрмон ўсимликлари ва ниҳолларни ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёки йўқ қилишни содир этган фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача жарима солиниши, агар худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилгандан кейин бир йил давомида такрор содир этса фуқароларга нисбатан энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга нисбатан эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солиниши кўрсатилган.

Ўрмонларни тиклаш қоидаларини бузиш ҳуқуқбузарлигини содир этганларга нисбатан жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 80-моддасида белгиланган бўлиб, ўрмонларни тиклаш, уларнинг ҳолатини ва тури таркибини яхшилашга, уларнинг маҳсулдорлигини оширишга, шунингдек етилган ёғоч захираларидан фойдаланишга оид қоидалар ва йўриқномаларни бузиш — мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солинишига сабаб бўлиши белгиланган.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 81-моддасида Қизил китобга киритилган ўсимликларни йиғиш ҳуқуқбузарлигини содир этганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Қизил китобига киритилган ўсимликларни ёхуд шундай ўсимликларнинг илдизлари, поялари, шохлари, барглари, гуллари, мевалари ва уруғларини ўзбошимчалик билан йиғиш фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса икки баравардан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши, агар худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч баравардан етти бараваргача миқдорда жарима солишликка сабаб бўлиши кўрсатилган.

Мазкур Кодекснинг 82-моддасида Алоҳида муҳофаза этилади-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ган табиий ҳудудлар тартибини бузиш ҳуқуқбузарлиги учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, давлат қўриқхонаси табиатни бузган фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши ҳамда давлат миллий табиат боғлари, буюртма корхоналари, табиат ёдгорликлари, сувни муҳофаза этиш тегралари, курорт табиий ҳудудлари, ботаника боғлари, дендрология ва ҳайвонот боғлари, қўриқланма (оралиқ) тегралари, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, балиқ хўжалиги тегралари ва алоҳида муҳофаза қилинадиган ўзга ҳудудлар тартибини бузган фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши, агар ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жазо чораси қўлланилгандан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса фуқароларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса беш бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши белгиланган.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 83-моддасида ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юбориш ҳуқуқбузарлигини содир этган фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача миқдорда, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солиниши назарда тутилган. Ушбу кодекснинг 84-моддасида эса ўрмонларни ёнғин хавфсизлиги талабларини бузганлик учун фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача жарима солиниши, агар худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солиниши кўрсатилган.

Ўрмонлардан фойдаланишга оид ҳуқуқбузарликнинг ижтимоий хавфи маъмурий ножўя ҳаракат даражасидек бўлмаса, бундай ҳолатларда ҳуқуқбузарликларга нисбатан интизомий жазо чораларини қўллаш мумкин. Интизомий жавобгарлик ҳуқуқи таъсир усули сифатида шахсларга ўзларининг хизмат фаолиятлари ўрмон хўжалигига ёки жамоат ташкилотларига аъзолик муносабати билан интизомий ножўя ҳаракат содир этганларида қўлланилади. Бу жавобгарлик ўрмондан фойдаланиш қоидаларини бузишга қаратилган қуйидаги интизомий ножўя хатти-ҳаракатлар содир этилганда, яъни масалан, ўрмон-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дан фойдаланишга оид меҳнат мажбуриятларини бажармаганда, агротехника қоидаларини бузишга олиб келган сифатсиз иш қилинганда, дов-дарахт ва буталарга ёмон ишлов берилганда қўлланилади. Хўжаликларнинг мансабдор шахслари меҳнатни ўз вақтида ташкил қилмаганларида, ўрмонларни муҳофаза қилиш чораларини кўрмаганларида интизомий жавобгарликка тортиладилар.

Интизомий жазо чоралари ўрмонлардан фойдаланиш қоидаларини бузган мансабдор шахсларга шу ўрмон фонди жойлашган хўжаликнинг умумий йиғилиши томонидан, фуқаро аъзоларга эса хўжалик бошқаруви томонидан берилади.

Интизомий жазо чораларини қўллашда Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунлари кодекснинг интизомий жавобгарликка бағишланган умумий қоидаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Ҳар бир жамоа, давлат ёки бошқа кооператив ўрмон жамоалари ўз Устави ёки Низомини ишлаб чиқишда ва қабул қилишда, интизомий жазо чораларини ўрнатишда ушбу қонундан асос сифатида фойдаланиш мумкин.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун қўлланиладиган ҳуқуқий чора-тадбирлардан яна бири, бу — фуқаролик-ҳуқуқий чора-тадбирлардир. Бу ҳуқуқий чора-тадбирлар ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи фойдаланувчиларга мулкий зарар етказиш билан боғлиқ ҳолда бузилганда қўлланилади.

Ўрмон қонунчилиги ўрмонларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, экинларни пайҳон қилиш, ўрмонлардан фойдаланиш қоидаларини бузиш орқали ўрмонлардан фойдаланувчиларга зарар етказилганда уларни қоплаш лозимлигини белгилайди. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг Ўрмон тўғрисидаги қонунига кўра, ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини бузиш орқали етказилган зарар тўла ҳажмда қопланиши керак. Шу қонунда кўрсатилишича, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароалар Ўзбекистон Республикасининг Ўрмон тўғрисидаги қонунларини бузишлари туфайли етказган зарарнинг ўрнини қоплашга мажбурдирлар.

Ўрмондан фойдаланувчиларга етказилган мулкий зарарни ундиришда фуқаролик қонунларига мурожаат этилишининг бош сабаби, фуқаролик қонунлари нормаларининг ўрмон муносабатларига оид ҳуқуқбузарликка нисбатан жорий қилинишининг асосий сабаби, биринчидан, фуқаролик қонунлари билан тартибга солинадиган мулкий муносабатларнинг бир хиллиги, ўхшашлиги бўлса; иккинчидан, ўрмон қонунчилигида ўрмон фойдаланувчиларга етказилган мулкий зарарни қоплаш аниқ ва тўла тартибга солинмаганлигидир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг[1] мажбуриятларни бажармасликдан келиб чиқадиган жавобгарликка бағишланган умумий қоидаларни бевосита ўрмондан фойдаланиш етказилган зарарни ундиришда ҳам қўллаш мумкин. Бундан ташқари, шу қонуннинг 479-моддасида белгиланишича, фуқаронинг шахсига зарар тўла миқдорда зарар етказган шахс томонидан тўланиши лозим. Фуқаролик қонунининг ушбу умум эътироф этилган қоидалари ўрмонлардан фойдаланиш муносабатларига оид ҳуқуқбузарликлар натижасида етказилган мулкий зарарни ундиришда, айбдорларни моддий жавобгарликка тортишга ҳам бевосита таллуқлидир.

Ўрмон тўғрисидаги қонунда ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ўрмон фонди ерларига нисбатан зарарни ундириш алоҳида белгиланган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ўрмон тўғрисидаги қонуннинг 23-моддасида кўрсатилишича, ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ўрмон ерлари эгасига қайтариб берилади, қонунга хилоф равишда эгалик қилиш ва фойдаланилган вақтда қилинган чиқимларнинг ўрни қопланмайди. Бунинг устига ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ўрмон ерларида етиштирилган ҳосил унинг эгасига тегишли бўлади. Ўзбошимчалик билан эгаллаб олган шахсга ҳосил етиштириш учун сарфланган харажатлар тўланмайди. Агар ўрмон ер участкасини ўзбошимчалик билан эгаллаб олган шахс ҳосилни йиғиштириб олган бўлса, ўрмон эгаси суд йўли билан етиштирилган ҳосилнинг қийматини пул тартибида давлат баҳосида ёки бозор баҳосида ундириб олиши мумкин.

Ўрмон ерларидан фойдаланиш ҳуқуқбузарлигининг субъекти нафақат фуқаролар ёки мансабдор шахслар, балки корхона, муассаса, ташкилотлар ҳам бўлиши мумкин. Ўрмонлардан фойдаланувчиларга зарар етказган шундай ташкилотлар ҳам фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка тортилиб, келтирилган зарарларни тўлашга мажбурдирлар. Ўрмон ҳуқуқбузарлиги учун етказилган мулкий зарарни ундиришда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1992 йил 15 июндаги № 282-сон Қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида ерларнинг қишлоқ ва ўрмон хўжалигини юритиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёжлари учун олиниши муносабати билан қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариш нобудгарчилиги ҳажмларини аниқлаш ҳамда уларнинг ўрнини қоплаш тартиби тўғрисида»ги[2] Низом муҳим аҳамиятга эга. Ушбу Низом Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексига мувофиқ қишлоқ хўжалигини ва ўрмон ишлаб чиқариши

1 Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. -Т.: Адолат, 1995.
2 Қаранг: Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами. 1992. № 6.

www.ziyouz.com kutubxonasi

нобудгарчилиги ҳажмларини аниқлаш ва уларнинг ўрнини қоплаш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 51-моддасида кўрсатилишича, қишлоқ хўжалиги ерлари ва ўрмонлари, шу жумладан фуқаролар мулки бўлган ва улар фойдаланиб турган қишлоқ хўжалиги ерларини олиб қўйиб, улардан қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги юритиш билан боғлиқ бўлмаган мақсадда фойдаланиш, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар, шу жумладан ижрочилар ҳуқуқининг чекланиши ёки корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолиятининг таъсири натижасида ер сифатининг ёмонлашувидан қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши кўрган нобудгарчиликнинг ўрнини халқ депутатлари Кенгашларига қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигини юритиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёжлар учун олиб қўйилган қишлоқ хўжалиги ерлари ва ўрмонзорлар берилган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек, объектлари сифатида атрофи муҳофаза, санитария ва ҳимоя зоналари белгиланиб, қишлоқ хўжалиги ва ўрмончилик ерларини муомаладан чиқариб юборган ёки мазкур ерларни у қадар қиймати бўлмаган ерларга айлантириб қўйган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан қопланади.

Ўзбекистон Республикасида ерларнинг қишлоқ ва ўрмон хўжалигини юритиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёжлари учун олиниши муносабати билан қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши нобудгарчилиги ҳажмларини аниқлаш ҳамда уларнинг ўрнини қоплаш тартиби тўғрисидаги низомга кўра, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги нобудгарчилиги ўрни қуйидаги ҳолларда, яъни қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ер-сувлари, шунингдек, фуқаролар тасарруфида ва фойдаланишида бўлган ана шу ерлар қишлоқ ва ўрмон хўжалигини юритиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёжлар учун олинганда, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон ер-сувларининг муомаладан чиқиши ва уларнинг кам қийматли ер-сувларга ўтказилиши билан боғлиқ бўлган қурилаётган объектлар атрофида муҳофаза, санитария ва ҳимоя зоналари белгиланиши билан ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари чекланганда, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолияти таъсири натижасида ерлар сифати ёмонлашганда қопланади.

Ер участкалари қишлоқ хўжалиги ёки ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун, яъни белгиланган тартибда уй-жой қуриш ва уларга хизмат кўрсатиш учун, мактаблар, интернатлар, болалар уйи, кашшофлар уйи, мактабгача тарбия ва даволаш муассасалари, кинотеатрлар, маданият уйлари, қабристонлар, сув ва газ тармоқлари ҳамда уй-жой коммунал эҳтиёжларига иморатлар қуриш учун бе-

www.ziyouz.com kutubxonasi

рилганда қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши нобудгарчилигининг ўрни қопланмайди.

Ер ноқишлоқ эҳтиёжлар учун олиб қўйилганда қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши нобудгарчилиги туман (шаҳар) ҳокимиятининг фармойиши билан тузилган баҳолаш комиссияси томонидан аниқланади. Нобудгарчилик миқдорларини аниқлаш учун баҳолаш комиссиясига дастлабки маълумотларни ер ажратиб бериш лойиҳасини ишлаб чиқарувчи лойиҳалаш ташкилоти тақдим этади. Нобудгарчилик миқдори кейинги уч йилда олиб қўйиладиган ер участкасидан ўртача олинадиган деҳқончилик ва ўрмон хўжалиги маҳсулоти қийматининг миқдоридан ҳисоблаб чиқарилади. Ушбу пул миқдори ер участкаси фойдаланишга берилган йиллар сонига кўпайтирилади.

Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши нобудгарчилигини қоплаш учун маблағларни ер ажратиб берилган корхоналар, вилоят ҳокимлари томонидан Ўзбекистон Республикасининг банк муассасаларида очилган махсус ҳисоб рақамга ўтказадилар. Шуни айтиш керакки, минтақавий дастурларни ва вилоятлараро тадбирларни амалга ошириш учун нобудгарчиликни қоплаш ҳисобига келувчи маблағларнинг 10 фоизи Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги Вазирлигининг махсус ҳисоб рақамига ўтказилади.

Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши нобудгарчилигини қоплаш учун тушган маблағлар махсус мақсадга эга бўлиб қуйидагилар учун фойдаланилади: янги ерларни ўзлаштириш, суғориладиган ерларни тўла-тўкис қайта қуриш, суғориладиган ерларни тубдан текислаш, дарахтзорлар барпо этиш ва тиклаш кабилар.

Бундан ташқари, ушбу маблағ йўқолиб кетган ўрмон уруғлари, тут дарахтлари ва саноат дарахтзорлари, боғлар, ўрмонзорлар, тутзорлар, мевазорлар, кўкатзорлар барпо этиш, ерларнинг унумдорлигини ошириш, тоғ қияларини поғона қилиб ишлаш, ўрмон тузиш ишлари мақсадида ҳам ишлатилади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш нобудгарчилигининг миқдорлари олиб қўйилган майдонлар, кўп йиллик дарахтлар, бўз ерлар, пичанзорлар ва яйловлардан ҳисобланади. Олиб қўйилган лалми ерларнинг 1 гектари ўрнига тенг баҳодаги янги ерларни суғориш ва ўзлаштириш қиймати қуйидаги миқдорларда аниқланади: текисликдаги зонада — ҳайдаладиган лалми ерлар учун 7,5 ва бўз лалми ерлар 2,4 минг сўм, паст баландликдаги зонада — ҳайдаладиган лалми ерлар учун 11,1 ва бўз лалми ерлар учун 3,6 минг сўм, тоғ олди ва тоғ зонасида — ҳайдаладиган лалми ерлар ва кўп йиллик дарахтзорлар учун 13,8 ва бўз ерлар учун 4,4 минг сўм.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўрта Осиё регионида ўз ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги ва бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, Ўзбекистонда 650 дан ортиқ умуртқали ҳайвонлар, шу жумладан сут эмизувчилар — 99 тур, қушлар — 410 тур, судралиб юрувчилар — 57 тур, сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг — 3 тури учрайди.

Аммо, шуниси ачинарлики, Ўзбекистон «Қизил китоби»га умуртқали ҳайвонларнинг нодир ва йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган жами 63 тури ва кенжа тури киритилган бўлиб, улар орасида 22 тур сут эмизувчи ҳайвон, 31 тур қуш, 5 тур судралиб юрувчи ҳайвон ва 5 тур балиқ бор.

Ўзбекистон Республикасида мустақилликка эришгандан сўнг, иқтисодий, экологик, географик ва миллий хусусиятларни ҳисобга олиб бир қатор янги қонунлар қабул қилинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш хусусияти шундан иборатки, улар асосан табиатнинг барча объектлари, бойликлари фаолиятининг маълум мутаносибликда сақланиши билан боғлиқ.

Олий Мажлиснинг эътиборли фаолиятида қабул қилинган, «Табиатни муҳофаза қилиш» (1992 й.), «Сув ва сувдан фойдаланиш» (1993 й.), «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» (1993 й.), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги (1994 й.), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш» (1996 й.), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш» (1997 й.), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш» (1997 й.), «Ер Кодекси» (1998 й.), «Ўрмон тўғрисида»ги (1999 й.) бир қатор Ўзбекистон Республикасининг қонунлари республикамизда экологик ҳолатни яхшилашга хизмат қилмоқда.

Жумладан республикамиздаги мавжуд ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 26 декабрдаги сессиясида қабул қилинган «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни катта аҳамиятга эга.

Ушбу қонун қуруқликда, сувда, атмосферада ва тупроқда табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий ёки вақтинча турадиган ёввойи ҳайвонларни, шунингдек илмий ёки табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида ярим эркин шароитида ёки сунъий яратилган яшаш муҳитида боқилаётган ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Қорақалпоғистон Республикасида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг вазифаси ҳайвонот дунёсининг яшаш шароитларини таъминлаш, уларнинг хилма-хил турларини ҳамда табиий галалари бутлигини ва яшаш муҳитини сақлаш мақсадида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш, уни тиклаш ва такрор етиштириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Мазкур «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида «Ҳайвонот дунёсига нисбатан мулкдорлик» масаласи кўрсатилган. Жумладан унга асосан:

Ҳайвонот дунёси давлат мулки — умуммиллий бойлик бўлиб, ундан оқилона фойдаланилиши лозим ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Шундай экан, ҳайвонот дунёси объектларига нималар киришини билиб олиш зарур. Ушбу қонуннинг 4-моддасида қуйидагича таърифланган.

Ҳайвонот дунёси объектлари қуйидагилардан иборат:

келиб чиқиши ҳайвонларга мансуб бўлган организмлар — сут эмизувчилар, паррандалар, судралиб юрувчи ҳайвонлар, ҳам қуруқликда, ҳам сувда яшовчи ҳайвонлар, балиқлар, умуртқасизлар ва уларнинг популяциялари;

ёввойи ҳайвонлардан ташкил топадиган табиий ҳайвон галалари ёки уларнинг ҳар қандай тўдалари;

ёввойи ҳайвонларнинг камёб ёки йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган турлари;

ёввойи ҳайвонлар яшаш фаолиятининг маҳсулотлари.

Таъкидлаш ўринлики, амалиётда ҳар доим ҳам ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишга, ундан оқилона эстетик мақсадда фойдаланишга эътибор берилмайди. Шунинг учун ҳам ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг қуйидаги тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ҳолат қонуннинг 30-моддасида қуйидагича кўрсатилган.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш:

ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрор етиштириш қоидалари ва нормаларини белгилаш;

ҳайвонот дунёсидан фойдаланишда чеклашлар ва тақиқлар белгилаш;

ҳайвонот дунёсидан ўзбошимчалик билан фойдаланишнинг ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

ундан фойдаланиш борасида белгиланган тартибни бошқача бузишларнинг олдини олиш;

ҳайвонларнинг яшаш муҳити, уларнинг урчиши шарт-шароитлари ва кўчиб юриш йўллари муҳофаза қилинишини ташкил этиш;

хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш, транспорт воситаларидан фойдаланиш пайтида ҳайвонлар нобуд бўлишининг олдини олиш;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо этиш;

камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларини тутқунликда урчитиш;

ҳайвонлар касалликка чалинганда, уларнинг табиий офатлар ва бошқа сабаблар оқибатида нобуд бўлиши хавфи туғилганда уларга ёрдам бериш;

ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тадбирларини асослашга қаратилган илмийтадқиқотларни ташкил этиш;

ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш бўйича бошқа тадбирларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи субъектлар юридик ва жисмоний шахслар, фуқаролар ҳамда жамоа бирлашмалари ҳайвонот дунёсини ҳамда унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш соҳасида ҳам эътиборли ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишлари зарур. Жумладан фуқаролар ва жамоат бирлашмалари:

ҳайвонот дунёсини ва унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширадилар;

ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат дастурлари рўёбга чиқарилишига кўмаклашадилар;

экология соҳасида жамоатчилик экспертизасини ўтказадилар;

жамоатчилик назоратини амалга оширадилар;

ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш соҳасидаги ахборотни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда оладилар;

ҳайвонот дунёсига ва унинг яшаш муҳитига етказилган зарарни қоплаш масаласини қўядилар;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширадилар.

Шу билан бирга ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқарувини олиб борилиши ҳам катта аҳамиятга эга.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Зеро, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб бориш ҳам ушбу муаммо билан боғлиқ кўпгина масалаларни ҳал этишга ёрдам беради.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоатчилик назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

2-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи ва турлари. Фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиш асослари

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи, ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчиларнинг қонуний ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишлари, унга амал қилишлари, ҳайвонот дунёси давлат мулки -умуммиллий бойлик сифатида ундан оқилона фойдаланишлари ва давлат томонидан муҳофаза қилиш ишларига бўладиган муносабати тушунилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар бўлиб юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланиши мумкин. Фойдаланувчилар ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш борасида ўзларига тегишли ҳуқуқни қонун ҳужжатларида белгиланган шартлар ва тартибда амалга оширишлари лозим.

Ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш умумий ва махсус фойдаланиш тартибида амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёси объектларидан умумий фойдаланиш жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб ва миқдорда бепул амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёси объектларидан махсус фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгиланган тартибда бериладиган рухсатномалар асосида ҳақ эвазига амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини талаб даражасида амалга оширишлари шарт. Ана шундай ҳолатлар «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган қонуннинг 16-моддасида аниқ кўрсатилган.

Жумладан, ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар: ҳайвонот дунёси объектларидан уларни бериб қўйиш шартларига мувофиқ фойдаланиш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

тутиб олинган ҳайвонот дунёси объектларига ва улардан олинган маҳсулотга нисбатан мулкдорлик ҳуқуқига эгадирлар.

Ов қилиш ёки балиқ овлаш хўжалигини юритувчи юридик шахслар:

юридик шахсларга ҳайвонот дунёси объектларидан белгиланган нормалар доирасида фойдаланиш учун рухсатномалар беришга;

юридик ва жисмоний шахслар ҳайвонот дунёси объектларидан ов қилиш мақсадида белгиланган нормалар доирасида фойдаланиши учун улар билан шартномалар тузишга;

ов ва балиқ маҳсулотини қайта ишлаш ҳамда ҳайвонот дунёси объектларидан буюмлар ишлаб чиқаришга;

ҳайвонот дунёси объектларидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва буюмлардан фойдаланиш ҳамда уларни сотишга;

сунъий равишда етиштирилиб, табиий яшаш муҳитига чиқариб юборилган ҳайвон турларидан фойдаланишга ҳақлидирлар.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар:

ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг белгиланган нормалари ва муддатларига риоя этишлари;

ҳайвонот дунёсининг муҳофаза қилинишини таъминлашлари;

ҳайвонот дунёсидан табиий галаларининг бутлиги бузилишига йўл қўймайдиган ва фойдаланишга бериб қўйилмаган ҳайвонларнинг сақлаб қолинишини таъминлайдиган усуллар билан фойдаланишлари;

ҳайвонларнинг яшаш муҳити бузилишига йўл қўймасликлари;

ҳайвонлар миқдорини ҳамда улардан фойдаланиш ҳажмларини ҳисобга олишлари;

ҳайвонот дунёсини тиклаш ва такрор етиштиришга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари шарт;

ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

Шунингдек, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш турлари ва усулларини ҳуқуқий ҳолати ҳайвонот дунёсидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга катта ёрдам беради.

Ҳайвонот дунёсидан қуйидаги мақсадларда белгиланган ҳуқуқий нормалар асосида фойдаланилади:

1) Ҳайвонот дунёсидан илмий, маданий— маърифий, тарбиявий ва эстетик мақсадларда фойдаланишга ҳайвонот дунёси объектларини уларнинг яшаш муҳитидан ажратиб олиб ва ажратиб олмасдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда йўл қўйилади.

2) Ҳайвонларнинг фойдали хусусиятларидан — тупроқ ҳосил қилувчилардан, муҳитнинг табиий санитарларидан, ўсимликларни чанглатувчилардан, шунингдек ҳайвонот дунёси объектларининг бошқа хусусиятларидан фойдаланиш уларни яшаш муҳити-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дан ажратиб олмасдан ва уларга ёки улар яшайдиган муҳитга зарар етказмасдан амалга оширилади.

3) Ҳайвонлардан уларнинг маҳсулотларини олиш мақсадида фойдаланишга ҳайвонот дунёси объектларини яшаш муҳитидан ажратиб олмасдан ва уларни нобуд қилмасдан, шунингдек улар яшайдиган муҳитни бузмасдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда йўл қўйилади.

Шунингдек «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасига асосан: ҳайвонот дунёси объектларининг миқдорини тартибга солиш квоталар асосида амалга оширилади. Квоталар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ҳисобга олиш маълумотлари ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосалари асосида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланади.

Ҳайвонларнинг айрим турларини муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосалари асосида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ана шу турдаги ҳайвонлардан фойдаланишга ёки фойдаланишнинг айрим турларига чеклашлар ёхуд тақиқлашлар белгиланиши мумкин.

Аҳоли соғлиғини сақлаш, қишлоқ хўжалик моллари ва бошқа уй ҳайвонлари касалликларга чалинишининг олдини олиш, юридик ва жисмоний шахсларга зарар етказилишининг олдини олиш, ҳайвонот дунёсининг турлари бўйича хилма-хиллигини сақлаб туриш мақсадида ёввойи ҳайвонлар айрим турларининг миқдорини тартибга солиш тадбирлари ўтказилади.

Айрим турдаги ҳайвонлар миқдорини тартибга солиш тадбирлари ҳайвонларнинг бошқа турларига зарар етказилишини истисно этадиган ва уларнинг яшаш муҳити сақланиб қолишини таъминлайдиган усуллар билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосаларини ҳисобга олиб ҳамда ер, сув ва ўрмон захираларини муҳофаза қилишни амалга оширадиган тегишли давлат органлари билан келишган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Миқдори тартибга солиниши лозим бўлган ҳайвон турлари ва уларнинг миқдорини тартибга солиш тадбирларини ўтказиш қонун ҳужжатларида белгиланади.

Ушбу масалага, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасига қуйидагича эътибор берилган. Унга кўра ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш турлари қуйидагилардан иборат:

ов қилиш;

балиқ овлаш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳайвонот дунёсидан илмий, маданий-маърифий, тарбиявий ва эстетик мақсадларда фойдаланиш;

ҳайвонлар фаолиятининг фойдали хусусиятларидан фойдаланиш;

ҳайвонлардан уларнинг фаолияти маҳсулотларини олиш мақсадида фойдаланиш.

Қонун ҳужжатларида ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турлари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳайвонот дунёси объектларини уларнинг яшаш муҳитидан ажратиб олмасдан амалга оширилиши мумкин.

Ҳайвонот оламидан фойдаланиш ҳуқуқи мустақил тартиблар мажмуи ҳисобланиб, у экологик ҳуқуқнинг бир қисмидир.

Демак, ҳайвонот дунёсини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш деганда қонунда белгиланган ва кенг ўрин олган унинг экологик аҳамиятини сақлашга, жамиятнинг иқтисодий, илмий, маданий, эстетик, табиий, тарбиявий ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган давлат ва ижтимоий ҳуқуқий экологик тадбирларнинг уйғунлиги тушунилади.

Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, фикримизча ҳайвонот дунёсини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш ва фойдаланишда, ноёб ҳайвонларни келажак авлодга сақлаб қолиш ва кўпайтириш учун хорижий мамлакатлар, айниқса, АҚШ, Канада, Англия, Япония, Франция, Швейцария ва бошқа мамлакатлар тажрибасидан фойдаланишимиз мақсадга мувофиқдир.

3-§. Ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш тури сифатида ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш катта аҳамиятга эга.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддасида ов қилиш билан боғлиқ масалаларнинг ҳуқуқий изоҳи кўрсатилган. Жумладан унга асосан:

табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган ёввойи ҳайвонларни тутиш мақсадида излаш, изига тушиш ва қувлаб бориш, тутишга интилиш ёки тутиш (отиш, тутиб олиш) ов қилиш деб ҳисобланади.

Ов саноат, ҳаваскорлик ва спорт мақсадида олиб борилиши мумкин, деб кўрсатилган.

Шунингдек, қонунда балиқ овлаш масаласига ҳам катта эътибор қаратилиши лозим.

Балиқ ва умуртқасиз сув ҳайвонларини тутиш балиқ овлаш деб ҳисобланади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Балиқ овлаш саноат, ҳаваскорлик ва спорт мақсадида олиб борилиши мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай вазиятда ҳам ов қилиш ва балиқ овлаш учун юридик ва жисмоний шахсларга белгиланган ҳуқуқий нормалар доирасида тегишли рухсатномалар бўлиши, яна ов қилиш ва балиқ овлаш учун белгиланган нормалар доирасида фойдаланиш учун улар билан тегишли шартномалар тузиши, ов ва балиқ маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда ҳайвонот дунёси объектларидан буюмлар ишлаб чиқиш ва тегишли жойларга топшириш мажбуриятларини ўз зиммаларига олишлари зарур.

Таъкидлаш лозимки, мазкур қонунда ов қилиш ва балиқ овлашнинг ман қилинган усуллари ҳам ёритилган.

Ов қилиш ва балиқ овлашда умумхавфли қуроллар ва усулларни қўллаш ман этилади.

Фалокатга учраган ва ўзи учун нотабиий шароитда турган ҳайвонларни ов қилиш ман этилади (20-модда).

Шуниси эътиборлики, ов қилиш ва балиқ овлаш хўжалигини юритиш, уни фаолиятини қонуний такомиллаштириш лозим.

Мазкур қонуннинг 25-моддасига биноан ов қилиш ва балиқ овлаш хўжалигини юритиш юридик ва жисмоний шахслар томонидан:

ов қилинадиган ва балиқ овланадиган ер-сув майдонлари лойиҳаларининг давлат экология экспертизаси;

ҳайвонлар миқдорини ҳамда ов қилинадиган ва балиқ овланадиган майдонлар ҳолатини ҳисобга олиш материаллари;

ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган квоталар ва рухсатномалар, ҳайвонот дунёси объектларини ва улар яшайдиган муҳитни муҳофаза қилиш, улардан фойдаланиш, уларни такрор етиштириш тадбирларини ўтказиш тўғрисидаги шартномалар асосида амалга оширилади.

Ов тўғрисидаги ҳамда ов қилиш ва балиқ овлаш хўжаликларини юритиш тўғрисидаги низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Қонун ов қилиш ва балиқ овланадиган майдонларни лойиҳалашда ҳам экологик ҳолат ва вазият инобатга олинган ҳолда давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу қонунга асосан қуйидагилар давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши лозим:

барча турдаги қурилишлар учун майдон танлаш материаллари, амалга оширилиши ҳайвонот оламининг ҳолатига ёки унинг яшаш муҳитига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган режадан олдинги, лойиҳадан олдинги ва лойиҳа ҳужжатлари;

ов қилинадиган ва балиқ овланадиган майдонларни ташкил этиш лойиҳалари;

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳайвонларни янги иқлимга мослаш ва дурагайлаш ишларининг лойиҳалари;

ҳайвонот дунёси ва унинг яшаш муҳити учун хавфли бўлган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари.

Ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (7-модда).

Демак юқоридаги барча ҳолатлар ов қилиш ва балиқ овлашни тўғри қонуний йўлга қўйишга ёрдам беради.

4-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқининг бекор бўлиш асослари

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш масаласи Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб ва миқдорда амалга оширилади.

Албатта, ҳайвонот дунёси объектларидан махсус фойдаланиш ҳоллари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгиланган тартибда бериладиган рухсатномалари асосида ҳақ эвазига амалга оширилиши ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилишини ҳам таъкидлашимиз лозим.

Шуни алоҳида қайд этиш ўринлики, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишга асос бўлиб, ҳайвонот дунёсини ва унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш ҳамда ундан фойдаланишга оид асосий талабларни бузиш ёки уни бажармаслик, унга эътибор бермаслик оқибатида ҳам вужудга келади.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида ана шу талаблар қуйидагича ифодаланган. Ҳайвонот дунёсини ва унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш ҳамда ундан фойдаланишга оид асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

ҳайвонларнинг тур бўйича хилма-хиллигини ва улар галаларининг бутлигини табиий эркинлик ҳолатида сақлаб қолиш;

ҳайвонларнинг яшаш муҳитини, урчиш шарт-шароитларини ва кўчиб юриш йўлларини сақлаб қолиш;

ҳайвонот дунёси объектларидан оқилона фойдаланиш, уларни тиклаш ва такрор етиштириш;

аҳоли соғлиғини сақлаш ҳамда жисмоний ва юридик шахсларга зарар етказилишининг олдини олиш мақсадида ҳайвонот дунёси объектларининг миқдорини тартибга солиш.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Демак, барча ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи юридик ва жисмоний шахслар юқоридаги талабларга риоя қилишлари шарт. Бундан ташқари ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи субъектлар мазкур қонунда кўрсатилган бир қатор талаблар: яъни,

ҳайвонот дунёсининг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган фаолият кўрсатса (31-модда), хўжалик фаолияти ва бошқа фаолиятни амалга ошириш пайтида ёввойи ҳайвонлар касалликка чалинишининг ва нобуд бўлишининг олдини олиш қоидаларини бузса ва талабларни амалга оширмаганда (33-модда), ҳудудни хўжалик мақсадларида ўзлаштириш пайтида ҳайвонларнинг яшаш муҳитини ва уларнинг урчиш шароитларини сақлаш тадбирларини бажармаганда (34-модда), ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб ўтиш йўлларини, яшаш ва урчиш жойларини сақлаб қолиш талаб ва қоидаларини бажармаганда (35-модда), камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларини муҳофаза қилиш қоидаларига амал қилмаса ёки бузганда (36-модда) ҳам ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқлари бекор қилиниши мумкин.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш ушбу қонуннинг 27-моддасига асосан қуйидаги ҳолларда бекор қилинади:

фойдаланиш зарурати қолмаганда ёки ундан воз кечилганда;

фойдаланишнинг белгиланган муддати ўтганда;

ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилганда;

ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш мақсадида уларни фойдаланишдан ажратиб олиш зарурати туғилганда;

фойдаланиш ҳуқуқи берилган юридик шахс тугатилганда.

Қонун ҳужжатларида ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун бошқа асослар ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи рухсатномаларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бекор қилиш йўли билан тугатилади.

5-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш масаласи Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида ҳам аниқ кўрсатиб ўтилган. Ушбу қонуннинг XI бўлими «Табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик ва табиатни муҳофаза қилишга оид низоларни ҳал қилиш», деб номланади ва мана шу бобда, яъни 47-моддада «Табиатни муҳо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

фаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик» деб кўрсатилган.

Албатта, ҳайвонот дунёсини экологик муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарликлар мавжуд. Шунингдек, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 39-моддасида ҳам баён этилган.

Интизомий жавобгарлик — бу ҳайвонот дунёсини экологик аҳамиятини ҳисобга олиб, ундан турли мақсадларда фойдаланиш ёки муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш ҳолларида қўлланилади. Ҳуқуқий интизомий жавобгарлик айнан, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилаётган, қўриқланаётган, кўпайтирилаётган, сақланаётган қўриқхона ходимларига нисбатан қўлланилади.

Интизомий ҳуқуқий жавобгарлик бевосита меҳнат интизоми бузилиши оқибатида вужудга келиб, айнан шу ходим ишлаётган корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томонидан қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик, шунингдек майда қонун бузиш ҳолларида ҳам содир бўлиб, кўпроқ меҳнат ҳуқуқи нормалари асосига мувофиқ белгиланади.

Интизомий жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси «Меҳнат Кодекси»нинг 181-моддаси талаби асосида содир этилган ҳуқуқбузарлик учун қўлланиши лозим.

Фуқаролик жавобгарлик ҳам ҳайвонот дунёсини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишда катта аҳамиятга эга. У асосан етказилган зарарни қоплаш ёки тўлаш йўли билан амалга оширилади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 40-моддасида шундай дейилади:

қонунга хилоф равишда тутилган ҳайвонот дунёси объектлари, улардан олинган маҳсулот, қонунга хилоф равишда тутиш қуроли ва воситалари, шу жумладан транспорт воситалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши ёки мусодара қилиниши лозим.

Қонунга хилоф равишда тутилган ҳайвонларни ва улардан олинган маҳсулотни айбдор шахслардан олиб қўйиш имкони бўлмаган тақдирда, уларнинг қиймати қонун ҳужжатларида назарда тутилган миқдорлар ва тартибда ундирилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбири сифатида, маъмурий ҳуқуқий жавобгарлик белгиланади. Мазкур жавобгарлик тури маъмурий экологик ҳуқуқбузарликни содир этган субъектларга нисбатан қўлланилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ушбу жавобгарлик тури, 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодексда аниқ кўрсатилган.

Жумладан ушбу Кодекснинг 90-моддасига мувофиқ:

ов қилиш, балиқ тутиш ёки балиқ захираларини муҳофаза этиш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турларини амалга ошириш қоидаларини бузиш шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса иккидан бир қисмидан икки бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Тегишли рухсати бўлмай туриб ёки тақиқланган жойларда ёхуд тақиқланган муддатларда, тақиқланган қуроллар ёки усуллар билан ов қилиш ва балиқ тутиш, шунингдек ов қилишга ёки балиқ тутишга оид бошқа қоидаларни мунтазам равишда бузиш шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга, ёхуд шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, уч йилгача муддатга ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этишга сабаб бўлади.

Мазкур Кодекснинг 92-моддасида эса бошқача содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик ҳолати баён этилган. Унга кўра, ҳайвонлар яшайдиган муҳитни ва уларнинг кўчиш йўлларини муҳофаза қилиш қоидаларини, зоологик ва ботаник коллекцияларни вужудга келтириш, тўлдириш, сақлаш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш қоидаларини, зоологик ва ботаник коллекциялар билан савдо қилиш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларини, зоологик ва ботаник коллекцияларни бошқа жойга жўнатиш ва чет элга олиб кетиш қоидаларини бузиш, худди шунингдек ҳайвонларни ўзбошимчалик билан бошқа ерга кўчириш, иқлимлаштириш ёки чатиштириш — фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Яна, «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодекснинг 93-моддасига мувофиқ:

Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган ҳайвонлар ва ўсимликлар турларини сақлашга зарар келтиради деб топилган ҳайвонлар ёки ўсимликларни қонунга хилоф равишда Ўзбекистон Республикасига олиб келиш фуқароларга энг кам иш

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Хусусиятли томони шундаки, ушбу Кодексда «Ноёб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфида турган ҳайвонларни қирилиб кетиши, йўқ қилиб юбориш, ўлжа қилиш ёхуд шундай ҳайвонларнинг сони камайиб кетишига ёки яшаш муҳити бузилишига сабаб бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлар учун, содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик ва жазо чораси ҳам кўрсатилган:

Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган ҳайвон турларига мансуб ноёб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфида турган ҳайвонларни йўқ қилиб юбориш, ўлжа қилиш ёхуд уларнинг тухум, увилдириқ қўядиган инларини, бошпаналарини йўқ қилиш, инлари, уялари ва бошқа яширинш жойларини бузиш ёхуд шундай ҳайвонларнинг қирилиб кетишига, сони камайиб кетишига ёки яшаш муҳити бузилишига сабаб бўладиган бошқа ҳаракатлар содир этиш ёхуд бундай ҳайвонларни овлаш рухсатномасида кўрсатилган шартларни бузган ҳолда ўлжа қилиш шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиб, фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (94-модда).

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбири сифатида содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жиноий жавобгарлик белгиланади.

Албатта жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик бошқа ҳуқуқий жавобгарлик турларига нисбатан анча оғир формада ҳайвонот дунёсини ўлишига, қирилиб кетишига, камайиб қолиши ёки бошқа ҳолатларда содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун қўлланилади.

Содир этилган ушбу ҳуқуқбузарлик учун Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят Кодексининг 202-моддасида аниқ жавобгарлик ва жазо чораси белгиланган. Унга кўра овчилик, балиқчилик ёки ҳайвонот дунёсининг бошқа турларини ушлаш қоидаларини бузиш, ноёб ҳайвонларни тутишнинг белгиланган тартиби ёки шартларини ёхуд ўсим-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ликларнинг дори-дармон, озиқ-овқат ва манзарали (декоратив) турларини йиғиш ёки тайёрлаш, шунингдек махсус қўриқланадиган табиий ҳудудлардаги ҳайвонот ва ўсимлик оламидан фойдаланиш тартибини бузиш анча миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўша қилмишлар:

а) ҳайвонлар, паррандалар, балиқ, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг Қизил китобга киритилган бошқа турларини нобуд қилиш билан;

б) кўп миқдорда зарар етказган ҳолда;

в) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қилмишлар:

а) хавфли рецидивист томонидан;

б) шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб;

в) ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизациялаштирилган воситалардан фойдаланиб;

г) портлаш қурилмалари, заҳарли кимёвий моддалар ёки бошқа ялпи қириб юборадиган ёки нобуд қиладиган усулларни қўллаган ҳолда;

д) уюшган гуруҳ томонидан;

е) жуда кўп миқдорда зарар етказган ҳолда содир этилган бўлса энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси ва умумий тавсифи

Атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, у умумий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Атмосфера ҳавосининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ва «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунларига мувофиқ белгиланади. Атмосфера ҳавоси атроф табиий муҳитнинг асосий объектларидан бири бўлиб, у экологик ва иқтисодий вазифаларни бажаради. Атмосферага кирувчи ҳар хил моддалар инсон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг ҳаётий манбаси ҳисобланади. Атмосферага саноат корхоналаридан ишлаб чиқариш чиқиндилари ташланади ва унинг таркибидаги моддалар ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилади, ва ниҳоят, атмосфера ҳавоси ҳаво транспортининг макони (фазо) ҳисобланади.

Экология ҳуқуқи билан атмосфера ҳавосининг табиий объект сифатида муҳофаза этилиши тартибга солинади. Турар жой, саноат ва бошқа ишлаб чиқариш хоналаридаги ҳавонинг ҳолати экологик қонун ҳужжатлари билан эмас, балки санитария нормалари билан тартибга солинади. Атмосфера ҳавоси ҳуқуқий ҳолатининг ўзига хос хусусияти бўлиб, унинг мулк ҳуқуқи ёки фойдаланиш ҳуқуқи объекти бўлмаслиги ҳисобланади, чунки атмосфера ҳавосини табиий хусусиятига кўра бўлиб ва чегаралаб бўлмайди. Шунга қарамай, ҳар бир давлат ўз ҳудудидаги атмосфера ҳавосига нисбатан суверен ҳуқуқларга эга ва ундан бошқа давлатлар томонидан ҳаво йўли сифатида фойдаланиш фақат шу давлатнинг рухсати асосида амалга оширилиши мумкин (Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодексини 1-моддаси).

Атмосфера ҳавосининг ҳуқуқий ҳолати уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ. Давлат атмосферани ифлосланиши ва унга ўзга зарарли таъсир кўрсатишнинг чегараларини белгилайди. Ушбу чегаралар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ва нормативлар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўйича огоҳлантирувчи, ман қилувчи, рухсат этувчи норма ва ташкилий чора-тадбирлар белгиланган.

Атмосфера ҳавоси ифлосланишдан ва зарарли физикавий таъсир кўрсатишдан муҳофаза этилади. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши деганда, унга зарарли моддалар ва биологик организмларни чиқариб ташлаш тушунилади. Атмосфера ҳавосига акустик (шовқин), электромагнит, ионлаштирувчи (радиацион) ва бошқа хил зарарли физикавий таъсир кўрсатилиши мумкин.

Атмосфера ҳавоси ифлослантириш ва унга физикавий таъсир кўрсатишнинг объекти бўлиб стационар (доимий) ёки ҳаракатланувчи манбалар бўлиши мумкин. Стационар манбалар қаторига корхона, ташкилотлар ва бошқа кўчмас мулк билан боғлиқ бўлган атмосфера ҳавосига чиқинди ташловчи ёки зарарли физикавий таъсир кўрсатувчи объектлар ҳисобланади. Ҳаракатланувчи манбалар сифатида транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар (карбюраторли ёки дизел двигатели билан ишловчи электрогенераторлар, компрессорлар ва ҳакозалар) қонун ҳужжатларида кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун атмосфера ҳавосини истеъмол қилиш қоидаларини ҳам белгилайди. Атмосфера ҳавосини истеъмол қилиш деганда, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун ҳавони ёки унинг таркибидаги зарурий элементларни (масалан, кислород, азот ва бошқалар) чиқариб (тортиб) олиш ҳисобланади. Атмосфера ҳавосини истеъмол қилиш белгиланган меъёрларга асосланиши лозим.

Атмосфера ҳавосининг ифлосланишини олдини олиш ҳозирги замонда нафақат давлат ичида, балки халқаро миқёсда катта аҳамиятга эга, чунки юқорида қайд қилинганидек атмосфера ҳавосини чегаралаб бўлмайди ва ҳаво оқими билан ифлослантирувчи моддалар бир давлатдан бошқа давлат ҳудудларига ўтади ва шу давлатдаги ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига ҳамда инсон саломатлигига зарарли таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун ҳам, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда нафақат давлатнинг ички қоидалари билан, балки халқаро нормалар билан ҳам тартибга солиш лозимдир.

2-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунида кўзда тутилган. Улар инсон ҳаёти ҳамда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси учун қулай атмосфера

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳавосини таъминлашга қаратилган. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий чора-тадбирлардан иборат бўлиб, булар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда давлат бошқарув органларининг ташкилий фаолияти (атмосфера ҳавоси сифатини нормативлаш, атмосферага зарарли моддалар чиқариш бўйича рухсатномалар бериш, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш устидан давлат назоратини олиб бориш ва бошқалар) атмосфера ҳавосига зарарли таъсирни олдини олишга қаратилган.

Мазкур Қонунда атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи корхона, ташкилот ва муассасаларнинг қуйидаги мажбурий амалга оширадиган тадбирлари белгиланган: атмосфера ҳавосига чиқарилаётган зарарли моддалар, биологик организмларнинг ҳисобини юритиш, тозалаш иншоотларидан фойдаланиб, атмосфера ҳавосига зарарли моддалар чиқариш меъёрларига риоя этиш ва бошқалар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида стандартларни белгилаш; атмосфера ҳавоси сифати нормативларини белгилаш; атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативларини ҳамда атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишини тартибга солиш ва бошқа усуллар билан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш амалга оширилади.

Атмосфера ҳавосининг ҳолатини белгиловчи асосий кўрсаткичлар стандартлар орқали белгиланади. Инсон учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар (санитария нормалари) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан, бошқа стандартлар эса Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атмосфера ҳавосининг ҳолатини баҳолаш учун ягона нормативлар белгиланади. Булар атмосфера ҳавосида ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражадаги тўпламлари, физикавий омиллар атмосфера ҳавосига акустик, электромагнит, ионлаштирувчи ва бошқа хил зарарли таъсир кўрсатишнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражаларидир. Айрим минтақалар учун инсон саломатлиги ва алоҳида табиий объектларни муҳофаза этиш мақсадида атмосфера ҳавосининг сифат нормативларига нисбатан оширилган талаблар белгилаб қўйилиши мумкин.

Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатадиган ҳар бир объект учун нормативлар белгиланади. Булар икки турга бўлиниб: бирин-

www.ziyouz.com kutubxonasi

чидан, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг нормативлари, иккинчидан, унга физикавий омилларни зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари. Ушбу нормативлар ҳар бир ифлослантирувчи модда, биологик организм ва физикаий омил учун белгиланади. Атмосфера ҳавосига доимий манбалардан ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари ва унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган нормативлари корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун атмосфера ҳавосини истеъмол қилиш нормативлари атмосфера ҳавосининг табиий таркиби ўзгаришига олиб келмайдиган даражада белгиланади ва улар корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органи томонидан тасдиқланади.

Кўчма манбалардан атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари ҳар бир кўчма манбаси тури бўйича стандартлар орқали белгиланади. Ушбу стандартлар атмосфера ҳавосига транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи манбаларнинг ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдори ва зарарли физикавий омиллари бўйича тасдиқланади. Масалан, карбюратор двигателли автотранспорт учун уларнинг чиқинди газларидаги углерод оксиди миқдори бўйича белгиланади. Бу кўрсаткич ҳамма карбюраторли двигателлар учун ягона ҳисобланади.

Доимий ифлослантирувчи манбалардан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқариш учун ҳамда атмосфера ҳавосини истеъмол қилиш учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан бериладиган рухсатномага асосан йўл қўйилади.

Доимий манбалардан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни чиқарувчи корхона, ташкилот, муассасалар ташкилий хўжалик ва техник тадбирларни амалга ошириши лозим. Зарарли таъсирни камайтиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишлари, чиқиндиларни тозалаш учун қурилма, асбоб ва ускуналарни ишга яроқли ҳолда сақлаб, уларни доимий ишлатишга; атмосферага чиқарилаётган зарарли моддалар миқдори ва сифатининг ҳисобини юритишга мажбурдирлар. Ушбу корхоналар атмосфера ҳавосига зарарли моддалар чиқариб ташлаши оқибатида тупроқ, сув ва бошқа табиий ресурсларга зарарли таъсир кўрсатмас-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ликни таъминлашлари шарт. Авария ва ноқулай метеорологик ҳолатлар вужудга келганда тегишли чораларни кўришлари, хусусан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат олиб борувчи органларни огоҳлантириш, ифлосланиш сабабини бартараф этиши ҳамда атмосферага зарарли таъсир кўрсатишни тўхтатиши лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза этишда давлат органларининг фаолияти катта аҳамиятга эга. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва маҳаллий ҳокимият органлари амалга оширадилар. Ушбу давлат органлари:

1) атмосфера ҳавосининг мониторингини, яъни кузатувини олиб бориб, атмосфера ҳавосининг сифат кўрсаткичлари ҳисобини ва иқлимнинг ўзгариши тўғрисидаги маълумотларни йиғиб борадилар ҳамда атмосфера ҳавоси ҳолатининг ўзгаришини олдиндан тахмин қилишни олиб борадилар;

2) атмосфера ҳавосининг сифатини белгилаш мақсадида ва уни муҳофаза қилиш учун норматив ва стандартларни тасдиқлайдилар. Ушбу норматив ва стандартлар орқали атмосфера ҳавосининг ҳолати ва уни муҳофаза қилиш режалаштирилади;

3) атмосферага ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни чиқариб ташлашга рухсат берадилар;

4) атмосферани муҳофаза қилиш соҳасида юридик ва жисмоний шахслар устидан давлат назоратини олиб борадилар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича давлат назоратини Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг санитария-эпидемиологик хизмати (атмосферага зарарли физикавий таъсир кўрсатиш устидан) ва Ички ишлар вазирлигининг автомобил назорат хизмати (автотранспортдан фойдаланиш жараёнида атмосфера ҳавосини ифлослантириш устидан) амалга оширади. Мазкур давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини олиб борганда қуйидаги ҳуқуқларга эга: ифлослантирувчи манбаларни текшириш мақсадида корхона, ташкилот ва муассасаларга монеликсиз кириш; тегишли қурилма ва асбоб-ускуналарнинг ишлашини текшириш; тегишли ҳужжатлар, шу жумладан зарарли моддалар ташлаш китоблари билан танишиш; аниқланган ҳуқуқбузарликларни тўхтатиш, уларнинг оқибатларини бартараф этиш ҳамда олдини олишга қаратилган мажбурий характерга эга бўлган кўрсатмалар беришга; корхона, цех, автотранспорт воситалари, алоҳида объектларнинг фаолиятини ёки ишлатилишини тўхтатиб туриш; белгиланган тартибда маъмурий жазо чора-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ларини қўллаш ҳамда интизомий ёки жиноий жавобгарликка тортиш масаласини қўйишга ва ҳуқуқбузарлик оқибатида атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундириш бўйича даъво аризасини қўзғатиш ва бошқалар.

3-§. Атмосфера ҳавоси тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор шахслар белгиланган тартибда маъмурий, жиноий, фуқаролик ҳуқуқий ва интизомий жавобгарликка тортиладилар.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 85-89 ва 125-моддаларида белгиланган. Мазкур Кодекс қуйидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликни белгилайди: ифлослантирувчи модда ва биологик организмларни атмосфера ҳавосига чиқариб ташлаш, унга зарарли физикавий таъсир кўрсатиш ёки атмосфера ҳавосини истеъмол қилиш қоидаларини бузиш (85-модда); атмосферага чиқарилади-ган зарарли моддаларни тозалаш иншоотларидан ҳамда зарарли моддалар миқдори ва таркибини назорат қилувчи воситалардан фойдаланиш қоидаларини бузиш ёки улардан фойдаланмаслик (86-модда); чиқиндиларида ифлослантирувчи моддалар нормативдан ортиқ бўлган, шунингдек ишлаб турган вақтида шовқин даражаси нормативдан ортиқ бўлган транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ва қурилмаларни тайёрлаш, фойдаланишга чиқариш ҳамда фойдаланиш (87, 125-моддалар); қурилиш ва бошқа ишларни бажариш чоғида ёқилғи моддалар ва бинокорлик материалларини тўплаш ва ёқиш чоғида атмосфера ҳавосини муҳофаза этиш талабларига риоя этмаслик, битум эритишда махсус қурилмадан фойдаланмаслик (88-модда); ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаси ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва қўллаш қоидаларини бузиш оқибатида атмосфера ҳавосини ифлослантириш хавфини туғдириш ёки ифлослантириш (89-модда); ишлатиш тақиқланган ва ишга яроқсиз бўлиб қолган кимёвий моддаларни зарарсизлантириш қоидаларини бузиш (89^1-модда).

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 85, 86, 87-моддаси 1-қисми ва 89^1-моддада кўзда тутилган ҳуқуқбузарликларнинг субъектлари бўлиб мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Ушбу Кодекснинг 87-моддаси 2-қисми, 88 ва 89-моддаларида кўзда тутилган ҳуқуқбузарликларнинг субъектлари бўлиб мансабдор шахслар ва фуқаролар, 125-модданинг учинчи қисмида назарда

www.ziyouz.com kutubxonasi

тутилган ҳуқуқбузарликларнинг субъекти эса фақат фуқаролар ҳисобланади.

Атмосфера ҳавосига зарарли моддалар ва биологик организмларни чиқариш ва унга зарарли физикавий таъсир кўрсатишнинг белгиланган тартиби кўрсатиб ўтилган ҳуқуқбузарликларнинг объекти ҳисобланади.

Мазкур моддаларда кўзда тутилган ҳуқуқбузарликлар қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан қилинган ҳаракат ёки ҳаракатсизликлар билан содир этилиши мумкин.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун маъмурий жавобгарлик чоралари атмосфера ҳавосини зарарли моддалар ва биологик организмлар билан ифлослантириш бўйича Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг мансабдор шахслари, атмосфера ҳавосига зарарли физикавий таъсир кўрсатиш бўйича эса Соғлиқни сақлаш вазирлигини санитар-эпидемиологик хизматининг мансабдор шахслари, автотранспортдан фойдаланиш жараёнида атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш бўйича Ички ишлар вазирлигининг давлат автомобиль назорати мансабдор шахслари қўллашга ҳақлидирлар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш қоидаларини қўпол равишда бузилиши натижасида оғир оқибатлар вужудга келса, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг 193-196, 201-моддаларида кўзда тутилган жиноий жавобгарлик чоралари қўлланилади. Мазкур Кодекс қуйидаги хатти-ҳаракатлар учун жиноий жавобгарликни белгилайди: саноат, энергетика ва бошқа объектларни лойиҳалаштириш, қуриш, ишга туширишда экологик хавфсизликка оид норма ва талабларни бузиш (193-модда); атроф табиий муҳитнинг радиацион, кимёвий ва бактериявий ифлослантирганлик тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш (194-модда); экологияси ифлосланган жойларни дезактивация қилиш ёки бошқача тарзда тиклаш чораларини кўришдан бўйин товлаш ёки бундай ишларни етарли даражада бажармаслик (195-модда); атмосфера ҳавосини ифлослантириш (196-модда); зарарли кимёвий моддалар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш (201-модда).

Ушбу ҳуқуқбузарликларни жиноят деб топиш учун мазкур моддаларда кўзда тутилган оғир оқибатлар вужудга келиши лозим. Инсоннинг ўлими, одамларнинг оммавий равишда касалланиши, экологияга салбий таъсир қиладиган даражада атроф муҳитнинг ўзгариб кетиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатлар жиноят деб топиш учун асос бўлади. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси бошқа оғир оқибатларни ёрит-

www.ziyouz.com kutubxonasi

маганлиги сабабли ҳар бир ҳолатда маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиқиб аниқланиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 193, 195-моддаларида кўзда тутилган жиноятнинг субъекти мансабдор шахслар, 194-моддада кўзда тутилган жиноятнинг субъекти махсус ваколатга эга мансабдор шахс, 196, 201-моддаларида кўзда тутилган жиноятнинг субъекти фуқаро ва мансабдор шахслар ҳисобланади.

Мазкур жиноятлар қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида қилинган ҳаракат ёхуд ҳаракатсизликлар билан содир этилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 194-моддасида белгиланган жиноят фақат қасддан содир этилиши мумкин.

Атмосфера тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун интизомий жавобгарлик корхона, ташкилот ва муассаса билан меҳнат муносабатларида бўлган шахсларга нисбатан қўлланилади. Интизомий жазо чорасини қўллаш учун ходимларга атмосфера ҳавосининг муҳофаза этиш вазифалари юклатилган бўлиши лозим. Ушбу вазифалар меҳнат шартномасида ёки меҳнат мажбуриятларини тақсимловчи бошқа ҳужжатда, масалан мансаб йўриқномасида ўз аксини топиши лозим. Ходимга юклатилган ушбу мажбуриятларни бажармаслиги унга интизомий жавобгарликни қўллашга асос бўлади, масалан, атмосферага зарарли моддалар чиқариш ҳисобини нотўғри юриттанлиги учун унга интизомий жавобгарлик чораси қўлланилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 181-моддасига мувофиқ, меҳнат интизомини бузганлик учун қуйидаги жазо чоралари қўлланилади: хайфсан; ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима; ички меҳнат тартиби қоидаларида кўрсатилган ҳолатларда, ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорида жарима солиш ва меҳнат шартномасини бекор қилиш.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси 180-моддасининг тўртинчи қисмида назарда тутилган қоидага мувофиқ интизомий жазо амал қилиб турган муддат мобайнида ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилмайди.

Интизомий жазо чоралари корхона, ташкилот, муассаса раҳбари ёки уставда белгиланган бошқа шахс ёхуд орган (мулкдор, коллегиал орган) томонидан Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 182-моддасига мувофиқ ножўя хатти-ҳаракат аниқлангандан кейин бир ой муддатда қўлланилиши мумкин.

Интизомий жазо чораси берилганлиги тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Интизомий жазо чораси берилганлиги тўғрисидаги қарор устидан Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 184-моддасида белгиланган тартибда шикоят қилиниши мумкин.

Атмосфера ҳавосига нисбатан экологик талаблар бузилиши оқибатида етказилган зарар айбдор шахсдан ундирилади. Агар зарар етказувчи юридик шахс бўлса, у зарарни қоплаш мажбурияти билан бирга, ушбу зарар етказилишига бевосита айбдор ходимни моддий жавобгарликка тортиш ҳуқуқига эга бўлади. Ходимни моддий жавобгарликка тортиш тартиби ва шартлари меҳнат қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Моддий жавобгарликнинг вужудга келиши учун қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлиши лозим: ходимнинг ноқонуний хатти-ҳаракати, яъни ўз мажбуриятларини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги оқибатида корхона, ташкилот, муассасага ҳақиқий зарар етказилган бўлиши лозим; ходимнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги айбли бўлиши керак, ходимнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги ва келиб чиққан оқибатлар, яъни зарар етказилиши билан сабабий боғланиш бўлиши лозим.

Аксарият ҳолларда моддий жавобгарликнинг миқдори қонун билан чекланган, масалан, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 201-моддасига мувофиқ, агар мазкур Кодексда бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, ходим етказилган зарар учун ўзининг ўртача ойлик иш ҳақи миқдори доирасида моддий жавобгар бўлади. Агар ходим экологик талабларни бузиб қасддан зарар етказган бўлса ёки алкоголли ичимлик, гиёҳвандлик ёхуд токсик модда таъсирида мастлик ҳолатида зарар етказган тақдирда, ҳамда қонунларда, шунингдек Ҳукумат қарорларида назарда тутилган ҳолларда етказилган зарар учун ходим тўлиқ моддий жавобгарликка тортилади (Меҳнат кодексининг 202-моддаси).

Ходим томонидан зарарни ихтиёрий равишда тўлаш ёки уни мажбурий ундириш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 206 ва 207-моддаларида ўз аксини топган. Корхона, ташкилот ва муассаса раҳбарининг зарар ундириш тўғрисидаги қарори зарар етказилганлиги аниқланган кундан бошлаб бир ой ичида чиқарилиши лозим. Зарарнинг миқдори ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаса корхона, ташкилот ва муассаса раҳбарининг қарорига биноан ундирилади, агар зарар миқдори ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлса ёки зарар аниқланган кундан кейин бир ойлик муддат ўтган бўлса, зарар суд тартибида ундирилади.

Корхона, ташкилот ва муассасанинг мол-мулкига етказилган зарарни ундириш ҳақидаги қарор устидан судга шикоят қилиниши мумкин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя этилмаган тақдирда, экологик ва иқтисодий зарар етказилиши мумкин.

Иқтисодий зарар атмосфера ҳавосининг ифлосланиши оқибатида табиий объектларнинг нобуд бўлиши, бузилиши, йўқ бўлиб ёки камайиб кетиши ҳамда табиий ресурслардан фойдаланувчиларнинг хўжалик манфаатларига зиён етказилишида намоён бўлади. Масалан, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг нобуд бўлиши, сувларнинг, тупроқнинг зарарли кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланиши оқибатида сув ҳамда тупроқнинг фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолиши мумкин, ёхуд сувлар ва тупроқнинг ҳолатини тиклаш учун юридик ва жисмоний шахслар томонидан қўшимча сарф-харажатлар қилишга мажбур бўладилар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш оқибатида экологик зарар табиий шароит ёмонлашуви, табиий объектларнинг сон ва сифат жиҳатдан салбий ўзгаришлари орқали намоён бўлиб, инсоннинг тоза, соғлом ва қулай табиий муҳитга бўлган ҳуқуқи бузилади.

Қонун ҳужжатларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш мақсадида унга зарарли таъсир кўрсатишнинг йўл қўйиладиган доиралари (чегаралари) белгиланади. Атмосфера ҳавосига чиқариладиган зарарли моддалар ва биологик организмларни чиқаришнинг ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган нормативлари орқали ҳавонинг инсонга ва табиий муҳитга зарар кўрсатмайдиган сифати таъминланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, атмосфера ҳавосига фақат ноқонуний, яъни белгиланган нормативларга риоя этмаганлик оқибатида етказилган зарар ундирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексини 985-моддаси, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 49-модаси ва «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 29-моддасига мувофиқ, етказилган зарар зарар етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим.

Атмосфера ҳавосига фуқаролик-ҳуқуқий ҳуқуқбузарлиги содир этилиши оқибатда зарар етказилади. Ушбу зарарнинг таркибига қуйидагилар киради: ҳақиқий етказилган зарар, экологик зарарнинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган харажатлар ва олинмаган даромадлар.

Ҳақиқий етказилган зарарга нобуд бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг, қишлоқ хўжалиги экинларининг қиймати киради. Табиий объектларни тиклаш, ифлосланган сувларни, тупроқ ва ҳавони тозалашга кетган харажатлар экологик зарар оқибатларини бартараф этишга қаратилган мажбурий харажатларни таш-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лари билан шуғулланиши учун жуда қулайдир. Унда баргли сийрак тоғ ўрмонлари, бутазорлар, арчазорлар, субальп ўтлоқлари табиий мажмуалари муҳофаза қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасида давлат буюртма қўриқхонаси тушунчаси ва бундай қўриқхоналарни ташкил этиш масаласи аниқ кўрсатилган. Унга кўра, давлат буюртма қўриқхоналари табиий мажмуиларни ёки уларнинг айрим бўлакларини асраш, кўпайтириш ва тиклаш мақсадида буюртма қўриқхона олдига қўйилган вазифаларни бажариш учун зарур муддатга ажратиб бериладиган ҳудудлар (акваторийлар)дир.

Давлат буюртма қўриқхоналари республика ва маҳаллий аҳамиятга молик бўлиши мумкин. Буюртма қўриқхоналар вазифасига кўра:

алоҳида қимматга эга бўлган табиий ландшафтлар ва мажмуиларни асраш ва тиклаш учун мўлжалланган ландшафт (яхлит) буюртма қўриқхоналарга;

қимматли, нодир ва йўқолиб бораётган ўсимликлар ва жониворлар турларини асраб қолиш ва тиклаш учун мўлжалланган биологик (ботаник, зоологик) буюртма қўриқхоналарга;

айрим қазилма бойликлар ва уларнинг мажмуини асраб қолиш учун мўлжалланган палеонтологик буюртма қўриқхоналарга;

жонсиз табиатнинг қимматли объектлари ва мажмуиларини асраб қолиш учун мўлжалланган гидрологик (ботқоқ, кўл, дарё) буюртма қўриқхоналарга;

табиат яратган нодир ва ноёб рельеф шаклларини асраб қолиш учун мўлжалланган геоморфологик буюртма қўриқхоналарига;

нодир геологик ва минералогик ҳосилалар ва тузилмаларни асраб қолиш учун мўлжалланган геологик ва минералогик буюртма қўриқхоналарга бўлинади.

Ноёб минерал ва ўзга хил геологик тузилмаларга эга бўлган ҳамда фундаментал илмий аҳамиятга молик геологик буюртма қўриқхоналарга давлат қўриқхонаси мақоми берилиши мумкин.

Буюртма қўриқхоналар фаолият муддатлари кўрсатилмай (муддатсиз), 5 йилдан ортиқ муддатга (узоқ муддатли) ёки 5 йилдан кам муддатга (қисқа муддатли) қилиб ташкил этилади.

Республика аҳамиятига молик давлат буюртма қўриқхоналарини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ташкил этади.

Маҳаллий аҳамиятга молик давлат буюртма қўриқхоналари табиатни муҳофаза этиш идораларининг тақдимига кўра вилоят ҳокимларининг қарори билан ташкил этилади.

Шунингдек, давлат буюртма қўриқхоналарининг иш тартиби ҳам қонунда ўз аксини топган бўлиб, қуйидагича ифодаланган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Давлат буюртма қўриқхоналари деб эълон қилинган ҳудудлар уларни хўжалик мақсадларида истифода этаётган ер эгалари ва ердан фойдаланувчилардан тортиб олинмайди.

Ерида давлат буюртма қўриқхоналари ташкил этилган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар давлат буюртма қўриқхонаси белгилайдиган тартибга риоя этишлари шарт.

Давлат буюртма қўриқхоналарининг ҳудудларида буюртма қўриқхона олдига қўйилган вазифаларга зид бўлган фаолиятнинг ҳар қанақа тури тўхтатилади ёки чеклаб қўйилади.

Ҳар бир давлат буюртма қўриқхонасининг аниқ вазифалари ва иш тартибининг хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг идоралари, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар билан келишиб туриб ишлаб чиқиладиган ҳамда давлат буюртма қўриқхонаси ташкил этиш тўғрисида қарор чиқарган идора тасдиқлайдиган низомда белгилаб қўйилади (20-модда).

Г) Давлат табиат ёдгорликлари

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республика ҳудудида 400 дан ортиқ табиат ёдгорлигини ҳисобга олган. Булардан атиги 80 га яқини жонсиз табиат ёдгорликларидир. Жонсиз табиат ёдгорликлари орасида хилма-хил карст рельефи шакллари, шу жумладан, археологик аҳамиятга эга бўлган ғорлар ва унгурлар, шунингдек нодир булоқлар, шаршаралар, илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган қоялар ва геологик очилмаларни муҳофаза қилиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Айниқса ер ости ландшафтлари, уларнинг бетакрор, сеҳрли ва мафтункор манзаралари жиддий муҳофазага муҳтождир.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунида V-бўлим, 21-модда айнан ана шу масала, яъни давлат табиат ёдгорликларининг ҳуқуқий-экологик аҳамияти ва уларни муҳофаза қилиш масаласига бағишланган.

Зеро, республикамиз ҳудудидаги табиат, тарихий ва археологик ёдгорликлар ҳозирги пайтда айнан муҳофаза қилинишга, тикланиш (реставрация)га жуда муҳтож.

Экологик, илмий, эстетик, маданий жиҳатдан ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмас, қимматли, келиб чиқиши табиий бўлган объектлар давлат табиат ёдгорликлари деб эълон қилинади.

Табиат объектларини давлат ҳокимиятининг маҳаллий идоралари табиатни муҳофаза этиш бўйича давлат идоралари тақдимига

www.ziyouz.com kutubxonasi

биноан давлат табиат ёдгорликлари деб эълон қиладилар.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилардан улар эгаллаб турган ер участкаларини тортиб олмай туриб ҳам объект давлат табиат ёдгорлиги деб эълон қилинишига йўл қўйилади.

Давлат табиат ёдгорликлари жойлашган ҳудудда уларни асраб қолишга таҳдид этувчи ҳар қандай фаолият тақиқланади.

Табиат ёдгорликларини муҳофаза этиш тартибини таъминлашга оид мажбуриятлар бу ёдгорликлар қайси корхона, муассаса ва ташкилот ҳудудида бўлса, шу корхона, муассаса ва ташкилот зиммасига юкланади.

Табиий объектни давлат табиат ёдгорлиги деб эълон қилиш тўғрисида қарор чиқарган идора объектни муҳофаза остига ўтказиш ва муҳофаза этиш мажбуриятини расмийлаштириш ишларини амалга оширади.

Аҳоли диний мақсадларда фойдаланиб турган давлат табиат ёдгорликлари уларни муҳофаза этиш ва ободонлаштириш ишлари ўтказиш мақсадида давлат табиат ёдгорлигини асраб қолиш шарти билан диний ташкилотларга ёки алоҳида шахсларга фойдаланиш учун ёхуд ижарага берилиши мумкин.

Эътиборли томони шундаким, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунда, давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини муҳофаза қилиш масаласини ҳам ўзида акс эттирган.

Жумладан, ушбу қонуннинг 34-моддасида шундай дейилган:

давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини муҳофаза қилишни давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликлари қайси корхона, муассаса ва ташкилотнинг ер майдонида жойлашган бўлса, ана шу корхона, муассаса ва ташкилот амалга оширади.

Башарти давлат буюртма қўриқхонаси ёки давлат табиат ёдгорлиги тасарруф этиш ёхуд фойдаланиш учун берилмаган ер майдонида жойлашган бўлса, у ҳолда бундай қўриқхона ёки табиат ёдгорлигини муҳофаза қилишни у қайси идоранинг қарамоғида бўлса, ана шу идора таъминлайди.

Корхона, муассаса ва ташкилотлар давлат буюртма қўриқхоналари ҳамда давлат табиат ёдгорликлари муҳофаза қилинишини таъминламайдиган ҳолларда давлат буюртма қўриқхонаси ва давлат табиат ёдгорлиги эгаллаб турган ер майдони ҳамда муҳофаза қилинишини таъминлаш учун зарур унга туташ ҳудуд ер эгаларидан ва ердан фойдаланувчилардан олиб қўйилиши мумкин.

Агар давлат табиат ёдгорлиги муайян ердан фойдаланувчи, ер эгаси ёки сувдан фойдаланувчига биркитиб қўйилмаган ер майдонида ёки сув объектида жойлашган бўлса, уларнинг муҳофаза

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилиниши давлат ҳокимияти ва бошқарувчи маҳаллий идоралари томонидан таъминланади. Давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини муҳофаза қилишни давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликлари қайси корхона, муассаса ва ташкилотнинг ер майдонида жойлашган бўлса, ана шу корхона, муассаса ва ташкилот амалга оширади.

Башарти давлат буюртма қўриқхонаси ёки давлат табиат ёдгорлиги тасарруф этиш ёхуд фойдаланиш учун берилмаган ер майдонида жойлашган бўлса, у ҳолда бундай қўриқхона ёки табиат ёдгорлигини муҳофаза қилишни у қайси идоранинг қарамоғида бўлса, ана шу идора таъминлайди.

Корхона, муассаса ва ташкилотлар давлат буюртма қўриқхоналари ҳамда давлат табиат ёдгорликлари муҳофаза қилинишини таъминламайдиган ҳолларда давлат табиат ёдгорлиги эгаллаб турган ер майдони ҳамда муҳофаза қилинишини таъминлаш учун зарур унга туташ ҳудуд ер эгаларидан ва ердан фойдаланувчилардан олиб қўйилиши мумкин.

Агар давлат табиат ёдгорлиги муайян ердан фойдаланувчи, ер эгаси ёки сувдан фойдаланувчига биркитиб қўйилмаган ер майдонида ёки сув объектида жойлашган бўлса, уларнинг муҳофаза қилиниши давлат ҳокимияти ва бошқарувчи идоралари томонидан таъминланади.

Д) Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар

Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунида мазкур масалага алоҳида эътибор берилиб, қонуннинг V-бўлим, 22-32-моддалари айнан шу муаммоларни ўз ичига олган.

Жумладан, қонуннинг 22-моддасида «Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) ва уларни ташкил этиш»га алоҳида эътибор берилган. Унга кўра, дарёларнинг, кўлларнинг, сув омборларининг, каналларнинг, коллекторларнинг ҳамда бошқа сув объектларининг ўзанларига туташ ҳудуд сувни муҳофаза қилиш теграси деб эътироф этилади ва бу ҳудуд учун ифлосланиш, булғаниш, саёзланишнинг ҳамда тўлиб қолишнинг олдини олиш мақсадида, шунингдек энг мақбул сув маромини сақлаб туриш учун махсус тартиб-қоида белгилаб қўйилади.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари)нинг иш тартиби ер усти ва ер ости сувлари ҳосил бўладиган тегралар (дарё увалари, оқизиқли адирлар, тоғ ёнбағриларининг этаклари)га ҳам тааллуқлидир.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) Ўзбекистон

www.ziyouz.com kutubxonasi

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тартибга мувофиқ табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идораларининг тақдимига биноан белгиланади.

Давлатлараро дарёлардаги сувни муҳофаза қилиш тегралари манфаатдор давлатлар ўртасида тузилган шартномаларга биноан белгиланади. Аҳоли пунктлари ҳудудида хўжаликлараро ер тузиш ва ер текислаш чоғида сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) барпо этишга доир масалалар табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идоралари билан келишиб олиниши лозим. Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари)нинг иш тартибини ҳуқуқий ҳолати ҳам катта аҳамиятга эга.

Сувни муҳофаза қилиш теграси доирасида сув объектларини ёқалаб хўжалик фаолияти юритиш қатъий чекланган ҳудуддан иборат қирғоқ бўйи минтақалари ажратилади.

Сувни муҳофаза қилиш теграси доирасида аҳоли пунктларидаги аҳолининг ичиши ва рўзғорда фойдаланиши учун сув тўплаш мақсадида сув объектларини ёқалаб санитария муҳофазаси минтақаси белгиланиб, унда ҳар қандай хўжалик фаолияти юритиш ман этилади.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) доирасида чекланган хўжалик фаолияти юритишга йўл қўйилади. Сувни муҳофаза қилиш теграсида:

бута-дарахтларни кесиш (санитария мақсадидаги ва парвариш йўсинидаги кесиш бундан мустасно);

заҳарли кимёвий моддалар қўлланиш, заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар омборлари қуриш ҳамда бундай модда ва ўғитларни сақлаш;

канализация-тозалаш иншоотлари ва оқава сувлар тўпланадиган турли хил иншоотлар қуриш;

чорвачилик комплексларини, ахлат, ишлаб чиқариш чиқиндилари ташланадиган, кўмиладиган жойларни жойлаштириш, шунингдек суғоришда «шарбат» (суюқ гўнг) ишлатиш;

автомобиль транспортини қўйиб туриш, уларга ёнилғи қуйиш, уларни ювиш ва таъмир қилиш жойларини ташкил этиш;

нефть маҳсулотлари сақланадиган омборхоналарни жойлаштириш;

зиғир, каноп ва тери ювиладиган жойлар ташкил этиш ман қилинади.

Дарё ўзанларини ўзгартириш, фойдали қазилмалар кавлаб олиш ва сув захиралари ҳолатига таъсир қиладиган бошқа ишлар бажаришга фақат сув хўжалиги, сувни муҳофаза қилиш ва геология идораларининг рухсати билангина йўл қўйилади.

Сувни муҳофаза қилиш теграларидан фойдаланиш ва уларни

www.ziyouz.com kutubxonasi

муҳофаза қилиш тартиби ҳамда шартларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Бундан ташқари алоҳида муҳофаза этиладиган бошқа табиат объектларига курорт табиий ҳудудлар киради. Мазкур ҳудудларни ҳуқуқий ҳолати, яъни уларни ташкил этиш тартиби «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасида қуйидагича ифодаланган.

«Даволаш ва саломатликни тиклаш хусусиятларига, минерал манбаларга, даволовчи балчиқ қатламларига, қулай иқлим шароитлари ва бошқа шарт-шароитларга эга бўлиб, табиий ҳудудлар курорт табиий ҳудудларга эътироф этилади.

Курортлар маҳаллий ва республика аҳамиятига молик бўлиши мумкин.

Республика аҳамиятига молик курортларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси кенгаши билан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг қўшма тақдимномасига биноан ташкил этади.

Маҳаллий аҳамиятга молик курортлар давлат ҳокимияти маҳаллий идораларининг Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг қўшма тақдимномасига биноан қабул қилган қарорлари билан ташкил этилади».

Курорт табиий ҳудудларнинг иш тартиби эса қуйидагича ифодаланган.

Курорт табиий ҳудуд уч теграга бўлинади. Даволаш хусусиятига эга манбалар, даволовчи балчиқ қатламлари бор ҳудуд фаолияти билан шуғулланиш ман этилади, даволаш хусусиятига эга манбалар ва балчиқ билан даволаш шифохоналари теварак-атрофини ободонлаштириш учун зарур иншоотлар қуриш бундан мустасно.

Санаторийлар, пансионатлар, дам олиш уйларининг дам олувчилар ҳордиқ чиқарадиган манзиллари, улар даволаниши ва яшаши учун қурилган бинолар жойлашган ҳудуд иккинчи теграга киради. Бу теграда хўжалик фаолияти юритиш ман этилади, даволаш ва дам олишни ташкил этиш учун зарур бўлган фаолият бундан мустасно, шунингдек бу ҳудудда вақтинча истиқомат қиладиган тиббиёт ходимлари ва хизмат кўрсатувчи ходимларидан ташқари бошқа аҳолининг яшаши ман этилади.

Санаторийлар, пансионатлар ва дам олиш уйларига туташ ҳудуд учинчи теграга киради. Бу теграда даволаш манбаларига зиён етказмайдиган ҳамда атроф муҳитга зарарли жисмоний таъсир этиш ва ифлослантириш йўли билан дам олиш ҳамда даволаниш учун яратилган шароитларни ёмонлаштирмайдиган чекланган хўжалик

www.ziyouz.com kutubxonasi

фаолияти юритишга рухсат берилади. Бундай курорт табиий ҳудудлар доирасида:

фойдали қазилмаларни кавлаб чиқариш;

дарахт кесиш (санитария мақсадидаги ва парваришлаш йўсинидаги кесиш бундан мустасно);

заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар омборлари қуриш;

заҳарли кимёвий моддалар қўлланиш;

ахлат тўкиладиган, кимёвий ва радиоактив моддаларнинг чиқитлари кўмиладиган жойларни жойлаштириш, кимё, целлюлоза-қоғоз, металлургия саноати корхоналарининг иш олиб бориши;

жойнинг гидрология маромини ўзгартирувчи ишлар бажариш қатъиян ман этилади (35-модда).

Рекреация тегралари ҳам алоҳида муҳофаза этиладиган бошқа табиат ҳудудларига киради ва уни ҳуқуқий мақоми қонунда қуйидагича ифодаланган.

Туризм ва аҳолининг оммавий дам олишини ташкил этиш учун қулай жуғрофий ва иқлим шароитларига эга ҳудудлар рекреация тегралари деб эътироф этилади.

Рекреация тегралари давлат ҳокимияти маҳаллий идораларининг Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси кенгаши ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг тақдимномасига биноан қабул қилган қарори билан ташкил этилади.

Рекреация тегралари да оммавий дам олиш ва туризм манфаатларига зид келмайдиган чекланган хўжалик фаолияти юритишга рухсат берилади.

Рекреация тегралари да кимё, металлургия, микробиология корхоналари ва ташкилотларининг фаолият кўрсатиши, пестицидларни қўлланиш, ҳаром ўлган чорва моллар кўмиладиган, кимёвий ва радиоактив моддалар, рўзғор ва ишлаб чиқариш чиқиндилари ташланадиган ва кўмиладиган жойларни жойлаштириш, дарахт кесиш (санитария мақсадидаги ва парваришлаш йўсинидаги кесиш бундан мустасно), жойнинг гидрологик маромини бузадиган ишлар бажариш ман этилади (26-модда).

«Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» жумласига ботаника боғлари ҳам киради ва унинг экологик аҳамияти бениҳоя каттадир.

Ботаника боғлари ботаника термалари тузиш, тўлдириш ва асраш, илмий, ўқув ва таълим ишлари олиб бориш йўли билан маҳаллий миқёсдаги ва жаҳон миқёсидаги ўсимликлар мажмуиларининг нодир ва муайян туркумига хос турларини махсус яратилган шароитда асраш, ўрганиш, иқлимлаштириш, кўпайтириш

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳамда улардан самарали, оқилона фойдаланиш мақсадида ташкил этилади.

Умумдавлат аҳамиятга молик ботаника боғлари табиатни муҳофаза қилиш борасида илмий-тадқиқот муассасалари ҳисобланади.

Маҳаллий аҳамиятга молик ботаника боғларига белгиланган тартибда илмий-тадқиқот муассасаси мақоми берилиши мумкин.

Ерлар ва сув кенгликларининг участкалари барча табиий захиралари билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйиладиган тартибда хўжалик мақсадларида фойдаланишдан тортиб олиниб, ботаника боғларига берилади.

Ботаника боғларининг ҳудудида уларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга алоқаси бўлмаган ҳамда ўсимликлар мажмуи термаларини асрашга таҳдид қилувчи фаолият билан шуғулланиш ман этилади.

Дендрология боғларининг ҳуқуқий-экологик ҳолати катта аҳамиятга эга бўлиб, мазкур қонунда ҳам ўз аксини топган ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар жумласига киради.

У қонунда ўз ифодасини қуйидагича топган.

Дендрология боғлари илмий, маданий, рекреация ва бошқа йўсинда ғоят самарали фойдаланиш учун дарахтлар ва буталарнинг ҳар хил турларини ҳамда улардан таркиб топган дарахтзорлар-бутазорларни махсус яратилган шароитда асраш ва ўрганиш мақсадида ташкил этилади.

Умумдавлат аҳамиятига молик дендрология боғлари табиатни муҳофаза этиш борасида илмий-тадқиқот муассасалари ҳисобланади.

Маҳаллий аҳамиятга молик дендрология боғларига белгиланган тартибда илмий-тадқиқот муассаси мақоми берилиши мумкин.

Ер майдонлари барча табиий захиралари билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйиладиган тартибда хўжалик мақсадларида фойдаланишдан тортиб олиниб, дендрология боғларига берилади.

Дендрология боғларининг ҳудудида уларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга алоқаси бўлмаган ҳамда дендрология термаларини асрашга таҳдид қилувчи фаолият билан шуғулланиш ман этилади.

Дендрология боғларининг ҳудудида ботаника боғлари учун белгиланган талабларга мувофиқ тегралаш ишлари ўтказилиши мумкин (28-модда).

Мазкур қонунда, алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар тоифасига кирадиган қўриқланма (оралиқ) тегралари ни ҳам ҳуқуқий-экологик ҳолати катта аҳамиятга эга. Ушбу қонуннинг 29-моддасига кўра:

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўриқланма (оралиқ) тегралар давлат қўриқхоналарига, давлат миллий табиат боғларига, давлат буюртма қўриқхоналарига, давлат табиат ёдгорликларига ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларга бўладиган салбий таъсирнинг олдини олиш мақсадида чекланган хўжалик фаолияти юритилувчи ҳудудни қамраб олади.

Қўриқланма (оралиқ) теграда хўжалик фаолияти ва табиатдан фойдаланишнинг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга салбий таъсир келтириб чиқарувчи турлари билан шуғулланиш ман этилади.

Қўриқланма (оралиқ) тегралар нинг катта-кичиклиги ва уларнинг иш тартиби алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш билан бир вақтда белгилаб қўйилади.

«Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар» жумласига шунингдек, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари ҳам киради. Шунинг учун ҳам ўрмон тўғрисидаги қонун талабларини экологик жиҳатдан амалга оширишни ва ушбу ҳудудларни экологик-ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишни юқорида номи зикр этилган қонун ўз зиммасига олади.

Баҳоят қимматли ва нодир ўсимликлар турларининг ирсий фондини муҳофаза этиш ва сақлаб қолиш, шунингдек ўрмон фонди майдонларида давлат қўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларнинг иш тартибини таъминлаш мақсадида ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари белгилаб қўйилади.

Ўрмонларнинг тақиқланган минтақаларини давлат ҳокимияти ва бошқарувининг маҳаллий идоралари табиатни муҳофаза қилиш ва ўрмон хўжалиги идоралари тақдимига биноан белгилайдилар (30-модда).

Инсон ҳаётида ҳар томонлама экологик, эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган яна бир алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар жумласига ҳайвонот боғлари ҳам киради.

Ҳайвонот боғлари экологик таълим-тарбия ишларини йўлга қўйиш, ҳайвонларнинг нодир экзотик ва маҳаллий турлари экспозицияларини яратиш, уларнинг ирсий фондини сақлаб қолиш, ёввойи ҳайвонларни ўрганиш ҳамда уларни тутқунликда кўпайтиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш мақсадида барпо этилади.

Умумдавлат аҳамиятига молик ҳайвонот боғлари маданий-маърифий йўналишдаги табиатни муҳофаза қилиш муассасалари ҳисобланади.

Ер майдонлари барча табиий захиралари билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйиладиган тартиб-

www.ziyouz.com kutubxonasi

да хўжалик мақсадларида фойдаланишда тортиб олиниб ҳайвонот боғларига берилади.

Ҳайвонот боғларининг ҳудудида уларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга алоқаси бўлмаган ҳамда бу боғлардаги ҳайвонларнинг ҳаёти учун қулай шароитни сақлаб қолишга таҳдид қилувчи фаолият билан шуғулланиш ман этилади.

Ҳайвонот боғларининг ҳудудида улар олдига қўйилган вазифаларни бажаришни таъминлаш мақсадида:

ҳайвонларини бир жойда асраш ва улардан маданий ҳамда билимни ошириш мақсадларида фойдаланиш учун экспозиция теграси;

сарҳадида илмий-тадқиқот ишлари олиб бориладиган илмий тегралар (бундай теграга киришга рухсат ҳайвонот боғининг маъмурияти белгилаб қўядиган тартибда берилади);

ҳайвонот боғи томошабинларининг дам олиши ва уларга хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш учун рекреация теграси;

ёрдамчи хўжалик объектларини жойлаштириш учун хўжалик теграси ажратиб берилади.

Ҳайвонот боғлари жониворларнинг кўчма экспозицияларини ташкил этишлари, жониворларни озуқа билан таъмин этиш мақсадида барпо этиладиган ёрдамчи хўжаликларга эга бўлишлари мумкин (31-модда).

Зеро, балиқ хўжалиги тегралари ҳам алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар тоифасига кириб, уни экологик ҳуқуқий тартибга солиш ва муҳофаза қилиш ҳам жуда зарур. Ушбу масала мазкур қонуннинг 32-моддасида қуйидагича кўрсатилган.

Нодир, йўқолиб бораётган балиқ турлари ва бошқа сув жонзотларини муҳофаза этиш ва кўпайтириш мақсадида, шунингдек балиқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган сув объектлари ёки уларнинг бир қисми балиқ хўжалиги тегралари деб эълон қилиниши мумкин.

Сув объектларининг балиқ хўжалиги теграларидаги иш тартиби табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идоралари тақдимига кўра Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан белгиланади.

Балиқ хўжалиги теграларида балиқлар ва бошқа сув жонзотларини муҳофаза қилиш ҳамда уларни кўпайтириш билан боғлиқ шароитларга зарар етказувчи ҳар қандай хўжалик фаолияти билан шуғулланиш ман этилади.

Умуман олганда «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда, алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш масаласига ҳам катта эътибор берилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Сувни муҳофаза қилиш минтақаларини (теграларини) муҳо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

фаза қилиш табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идоралари томонидан таъминланади. Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) таркибига кирувчи ерлар чекланган хўжалик фаолияти юритиш учун корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга улар эгалигига, фойдаланишига биркитиб қўйилаётган ёки ижарага берилаётган ҳолларда сувни муҳофаза қилиш минтақаларини (тегралаларини) муҳофаза қилиш вазифаси мазкур корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқаролар зиммасига юкланади.

Сув объектларининг санитария муҳофаза тегралари ички ишлар идоралари томонидан муҳофаза этилади.

Курорт табиий ҳудудларни ва рекреация теграларинни муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти ва бошқарувчи маҳаллий идоралари томонидан, табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан таъминланади.

Ботаника боғларини, дендрология боғларини ва ҳайвонот боғларини муҳофаза қилишни уларнинг маъмуриятлари таъминлайдилар.

Қўриқланма (оралиқ) тегралари муҳофаза қилишни ҳудудида қўриқланма (оралиқ) тегралар жойлашган ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар таъминлайдилар. Қўриқланма (оралиқ) тегралар-нинг ҳудуди корхоналарга, муассасаларга, ташкилотларга берилмаган ҳолларда бу тегралари муҳофаза қилиш табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан таъминланади.

Ўрмонларнинг тақиқланган минтақаларини муҳофаза қилишни ўрмонни муҳофаза қилиш идоралари таъминлайдилар.

Балиқ хўжалик теграларинни муҳофаза қилишни мазкур сув объектида балиқчилик билан шуғулланувчи корхоналар ҳамда табиатни муҳофаза қилиш идоралар таъминлайдилар (35-модда).

3-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик

Мазкур масала «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда кўрсатилиб, аниқ ҳолат ва экологик ҳуқуқбузарликлар тури кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 37-моддасига асосан, қуйидаги ҳолларда:

табиат-қўриқхона фонди ҳудудлари ва объектларидан ўз ўрнида фойдаланмасликда, алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларни барпо этиш ва улар ишини йўлга қўйиш лойиҳаларининг талабларини бузганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, уларнинг муҳофаза этиладиган тегралари доирасида ман этилган хўжалик фаолияти билан шуғулланганликда;

www.ziyouz.com kutubxonasi

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг объектлари ва муҳофаза этиладиган тегаларида олдиндан экологик экспертиза ўтказмай туриб ёки бундай экспертиза хулосаларини бузган ҳолда хўжалик фаолиятини йўлга қўйганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда фалокатларнинг экологик оқибатлари ва бошқа зарарли таъсирларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш чораларини кўрмаганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо этиш тўғрисидаги илтимосномаларни қараб чиқиш муддатлари ва тартибини бузганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлардан фойдаланиш талабларини бузганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардан фойдаланишда кимёвий, физик, биологик ва ўзга хил таъсирлар йўл қўйиладиган меъёрдан ошиб кетганликда, бундай ҳудудларини истифода этиш учун берилган рухсатномаларнинг талабларини бузганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий объектларнинг табиий мажмуилари ҳамда уларнинг таркибига киритишни мўлжаллаб асраб қўйилган жойларни бузганликда, уларга шикаст етказганликда ёки уларни йўқ қилганликда;

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг чегарасини ўзбошимчалик билан ўзгартирганликда, бундай ҳудудларни ўз билгича бошқа эҳтиёжлар учун ажратиб берганликда айбдор бўлган шахслар маъмурий, жиноий ва ўзга хил жавобгарликка тортиладилар.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларни ўзгача тарзда бузганлик учун ҳам жавобгарлик белгиланиши мумкин.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ўзга юридик ва жисмоний шахслар алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг иш тартибини бузиш орқали етказган зарарларнинг ўрнини қонунларда белгиланган ҳажмда ва тартибда қоплашга мажбурдирлар.

Умуман олганда, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талабларни бузганлик учун интизомий, мулкий (фуқаролик), маъмурий ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик — деярли кўпроқ ҳолатда меҳнат интизомини бузиш оқибатида «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талаблар бузилган пайтда қўлланиши мумкин.

Шунинг учун ҳам у асосан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 181-моддасига биноан:

1) хайфсан;

www.ziyouz.com kutubxonasi

2) ўртача ойлик иш ҳақининг йигирма фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг қирқ фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу Кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4 бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Мулкий (фуқаролик) жавобгарлик эса «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талабларни бузганлик учун қўлланилади.

Унинг асосий хусусияти ҳам шундаки, у асосан, етказилган зарарни қоплаш, тиклаш ва қайтариш билан кўпроқ боғлиқдир.

Яъни юқорида номи зикр этилган қонуннинг 38-моддасига асосан:

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳолатига зарарли таъсир ўтказаётган корхоналар, ташкилотлар, цехлар, қурилмаларнинг фаолияти зарарли таъсир кўрсатаётган манбалар, шу жумладан алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳамда уларнинг муҳофаза қўриқланма тегралари ташқарисидаги манбалар бартараф этилгунга қадар тўхтатиб турилади ёки чеклаб қўйилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга етказилаётган зарарни бартараф этишнинг имкони бўлмаса, корхона, ташкилот, цех ва қурилмаларнинг фаолияти тўхтатилади ҳамда уларнинг фаолият йўналиши ўзгартирилганидан ва алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга зарарли таъсири албатта бартараф қилинганидан кейингина фаолиятлари амалдаги қонунларга мувофиқ қайта тикланиши мумкин.

Маъмурий жавобгарлик. Ушбу жавобгарлик тури Ўзбекистон Республикаси «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодекснинг 82-моддасига кўра алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тартибини бузганлик учун қўлланилади.

Давлат миллий табиат боғлари, буюртма қўриқхоналари, табиат ёдгорликлари, сувни муҳофаза қилиш тегралари, курорт табиий ҳудудлари, ботаника боғлари, дендрология ва ҳайвонот боғлари, қўриқланма (оралиқ) тегралар, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, балиқ хўжалиги тегралари ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга ҳудудлар тартибини бузиш;

фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир

www.ziyouz.com kutubxonasi

бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса;

фуқароларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса беш бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Жиноий жавобгарлик. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексида «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талабларни бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ушбу жавобгарлик турини қўлланилиши хусусияти шундан иборатки, у бошқа жавобгарлик турларидан кўра хавфли ва оғирроқ ҳолатда содир этилишидир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 204-моддасига асосан:

алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг тартибини бузиш кўп миқдорда зарар етказилиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса;

энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд ёки объектларни қасддан нобуд қилиш ёки уларга шикаст етказиш кўп миқдорда зарар етказилиши ёхуд бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса;

энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг иш тартибини таъмин этиш масалаларига доир корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фуқаролар, давлат идоралари ўртасидаги низолар суд ёки хўжалик суди томонидан қараб чиқилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардаги табиий захиралардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалаларига доир низолар ер, сув, ўрмон тўғрисидаги қонунларда, ер ости бойликлари тўғрисидаги, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиши тўғрисидаги қонунларда белгиланган тартибда ҳал этилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга доир муносабатлар билан боғлиқ мулкий низолар қонунларда белгиланган тартибда суд ёки хўжалик суди томонидан ҳал этилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

АНТРОПОГЕН ЎЗГАРГАН ТАБИИЙ МУҲИТНИ ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

1-§. Антропоген ўзгарган табиий муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тушунчаси, асосий турлари ва хусусиятлари

Кўпгина юридик адабиётларда мутахассислар экология ҳуқуқининг объектини — табиий объектлар, табиий ресурслар ва табиий комплексларга[1] ёки интеграллашган, дифференциациялашган (табақалашган) ва алоҳида муҳофаза қилинадиган[2] ҳамда халқ хўжалиги бўйича тармоқлашган объектларга ажратадилар. Лекин ушбу муаллифларнинг ўзлари экология ҳуқуқининг объекти бўлиши учун атроф табиий муҳит элементи авваламбор табиий келиб чиққан, экологик тизимнинг таркибига кирган, инсонларнинг иқтисодий, экологик, маданий, ижтимоий, сиёсий талабларини қондира ва яшаш муҳити сифатини таъминлаб бера оладиган бўлиши керак деб тўғри таъриф берганлар. Яна уларнинг бир жиҳати — бу объектлар амалдаги қонунлар билан тартибга солина оладиган бўлиши керак[3]. Экология ҳуқуқи объектларига нисбатан берилган бундай юридик таъриф бизни ҳам қониқтиради ва бу тушунчадан келиб чиққан ҳолда табиатни муҳофаза қилиш ва уларни ҳуқуқий бошқариш тизимини халқ хўжалиги соҳалари бўйича ишлаб чиқиш табиат қонуниятларига, яъни экологик тизимларнинг «комплекслилик» хусусиятига мос тушмай қолади. Ундан ташқари, саноат, транспорт, энергетика ва бошқа халқ хўжалиги тармоқлари экологик қонунлар объекти эмас, балки экологик назорат ва экспертиза объекти бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам экологик қонунлар, анъанага кўра, аниқ бир экология ҳуқуқининг объектлари ёки уларнинг комплекслари бўйича ишлаб чиқилади ва жамиятдаги экологик муносабатлар ана шу объектлар бўйича тартибга солинади.

Юқорида таърифланиб берилган табиат ва жамият қонуниятларини инобатга олиб биз экология ҳуқуқининг алоҳида тартибга солиниши керак бўлган объектларидан бири қилиб антропоген ўзгарган табиий муҳитларни оламиз.

Антропоген (грекчада anthropos -киши) ўзгарган табиий муҳит — кишиларнинг хўжалик фаолияти жараёнида маълум бир ҳудуд ёки тегараларда тубдан ўзгарган атроф табиий муҳит ҳолати. Бу

1 Ерофеев Б.В. Экологическое право России. -М.: Юристъ, 1996. -624 с.
2 Петров В.В. Экологическое право России. -М.: Изд. БЕК, 1997. — 557 с.
3 Нигматов А.Н. Экология ҳуқуқи. -Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 1999, -148 бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳудуд ёки тегараларни келтириб чиқарувчи омиллар мажмуасига қараб — *шаҳар*, *саноат* ва *аграр* (қишлоқ хўжалиги) тегараларига ажратиб олсак бўлади. Бу ҳудуд ва тегараларда табиат элементлари (ер, сув, атмосфера ҳавоси...)нинг сон ва сифат кўрсаттичлари, морфологик (ташқи) ва морфометрик (ўлчамли) белгилари ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Масалан, атмосфера ҳавоси антропоген ўзгарган табиий ҳудудларда бошқа кам таъсирланган атроф табиий муҳитга нисбатан 10-15 баробар кўпроқ ифлосланган бўлади. Саноат тегараларида ҳаво таркибида заҳарли ис гази (CO)нинг кўпайиши асосан металлургия (30-40%) ва химия саноати (15-20%), транспорт (10-15%) таъсирида юзага келса, шаҳарларда эса ис гази асосан транспорт (60-80%), оғир саноат (15-20%), химия саноати (5-10%) таъсирида юзага келади. Аграр тегараларда тупроқларнинг морфологик (кўзга ташланадиган ташқи) кўриниши 1-1,5 метр чуқурликгача тубдан ўзгарган ва янги тур ҳосил қилган бўлади. Уларда тупроқ ифлосланиши пестицид, гербицид, азот, фосфор, турли тузлар; шаҳарларда — маиший ахлат; саноат тегараларида — саноат чиқиндилари ҳисобига амалга ошади. Саноат тегралари тоифасига кирувчи атом электростанциялари атрофидаги сув, тупроқ ва атмосфера ҳавосида радиоактив элементлар миқдори шаҳарларга нисбатан бир неча ўн баробар кўп бўлади, лекин ис газининг миқдори электростанция атрофида аграр тегараларга тенглашган, шаҳарларга нисбатан эса бир неча ўнлаб баробар кам бўлади.

Юқоридаги мисоллардан келиб чиқадики, турли хил антропоген ўзгарган муҳитларда экологик ҳолат ўзига хос бўлгани учун ҳам улардаги экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш турлича бўлишни талаб этади. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш меъёрлари ҳар бир антропоген ҳудуд бўйича алоҳида шаклланиши ва хўжалик юритишнинг экологик талаблари дифференциал тарзда амалга оширишни тақозо қилади. Ҳар бир антропоген ўзгарган табиий муҳит ҳолати ва унга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатувчи омилларга нисбатан ҳуқуқий меъёрлар ёки стандартлар турлича бўлиши керак. Чунки, шаҳарларда ис газининг миқдори атмосфера ҳавосида юқори даражада бўлгани учун ҳам автомобиллардан чиқаётган тутун таркибида COнинг рухсат этилган миқдори 1,5% эмас, балки ундан ҳам камроқ бўлиши, чўл ёки тоғли минтақаларда эса CO — 2,0 % гача рухсат талаб қилади. Экологик нобоп шаҳарларда автомашиналардан чиқаётган тутунни нафақат CO кўрсаттичи бўйича, балки CH ва NO кўрсатгичлари бўйича ҳам олиш халқаро экологик талаблар доирасида бўлур эди.

Шаҳарларнинг катта-кичиклиги, ифлосланганлик даражаси,

www.ziyouz.com kutubxonasi

иқлим шароитларига қараб киши бошига тўғри келадиган яшил майдон юзаси, шаҳарлараро экологик талабларига биноан 5-10 м^2 дан то 25-30 м^2 гача ошириш — иссиқ иқлимли Ўзбекистон шароитида инсонларни тоза атроф муҳитда яшаш ҳуқуқини таъминлаб беради. 1998-1999 йиллар Тошкент шаҳри Юнусобод тумани ҳокимиятининг яшил майдонларни шаҳар кўркига мослаш бўйича чиқарган қарори ва амалий тадбирлари бундай экологик талабларга зид деб ўйлаймиз.

2-§. Шаҳарларда атроф табиий муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Инсоният илмий-техник инқилобининг оқибатларидан бири *урбанизация*дир (лотин тилида urbanus— шаҳарлик), яъни саноат ва аҳолини шаҳарларда мужассамлаша бориши. Айниқса бу жараён иқтисодий ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, уларда аҳолининг 70-80% шаҳарларда истиқомат қилади. Натижада, аҳоли зич бўлган ҳудудларда атроф табиий муҳитга бўлган антропоген босим бошқа ҳудудларга нисбатан бир неча бор юқори бўлади.

Шаҳарларда атроф табиий муҳитнинг антропоген ўзгарганлик даражаси авваламбор унинг катта ёки кичиклигига, саноатлашганлиги ва уларнинг фаолият йўналишларига, маиший хизмат кўрсатиш даражасига ва транспорт тармоқларининг инфраструктурасига кўпдан-кўп боғлиқдир.

Ер курраси да 170 дан ошиқ миллионер шаҳарлар (аҳолиси 1 млн. кишидан ортиқ бўлган) мавжуд. Аҳолишунослик фанининг қоидаларига биноан катта шаҳарларга аҳолиси 0,5 млн.дан ошиқ бўлган аҳоли пунктлари киришини инобатга олсак, йирик шаҳарларнинг сони 2-3 баробарга ошиб кетади. Ундан ташқари, катта шаҳарлар бирон бир ҳудудда ўзаро қўшилиб кетадиган бўлса *мегаполис* (грекчада megas— катта, polis— шаҳар)ларни ҳосил қилади. Масалан Нью-Йорк мегаполисида 17млн. киши, Мехико, Токио, Москва, Қоҳира каби мегаполисларда ҳам шунга яқин аҳоли истиқомат қилади. Ўзбекистоннинг Тошкент ва унинг атрофидаги шаҳарларда 3 млн.га яқин аҳоли яшайди. Республикамизда шаҳарлар сони кейинги 60 йил ичида 120тага кўпайган ва уларда мамлакатимиз аҳолисининг 25%га яқини истиқомат қилади.

Аҳолининг шаҳарларда компакт ҳолда яшаши саноат тармоқларини ривожлантиришга ижобий таъсир қилиши билан бир қаторда атроф табиий муҳитнинг экологик хавфсизлик даражасига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шаҳарларда тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, сув ва ер ости бойликларидан фойдаланиш ўта юқори даражада бўлгани учун ҳам уларда табиий объектларнинг ҳолати

www.ziyouz.com kutubxonasi

тўлиғича антропоген ўзгарган кўринишда бўлади. Улардаги экологик тизимларнинг ҳаракатланиш жараёни кишиларнинг хўжалик фаолияти билан узвий боғлангандир. Экологик тизимларда нафақат биологик ёки химик, балки физик ўзгаришлар (электромагнит майдон тебранишлари) ҳам ўта кучайган равишда намоён бўлади.

Илмий тадқиқот натижаларига кўра шаҳарларда қуёш радиацияси 15% гача камроқ ер юзасига етиб келади, ёмғир, дўл ва қорлар 10% гача кўпроқ ёғади, туман 30-100% гача кўпроқ тушади. Касалликлар, айниқса юқумликлари, шаҳарларда бошқа ҳудудларга нисбатан бир неча баробарга кўпроқ рўйхатга олингандир. Шаҳарларда атмосфера ҳавосини кескин ёмонлашуви ўпка раки касалликларини 40 баробаргача кўпроқ учрашига сабаб бўлган. Қишлоқ аҳолисига нисбатан шаҳарликлар 2 баробар кўпроқ юқумли касалликлар билан хасталанадилар. Шаҳардаги шовқин асаб касалликларини қишлоқ аҳолисига нисбатан 75% гача кўпайтириб юборган. Н.К. Комилованинг маълумотларига кўра[1] Бухоро вилояти шаҳарларида аҳолининг қон ва қон томир, психик бузилиш, нерв тизими ва нафас олиш йўлларини хасталиклари қишлоқ жойлардаги аҳолига нисбатан 10-15% га юқоридир.

Шаҳарларда аҳолининг концентрациялашуви ва айниқса юқори малакали ишчи кучининг кўплиги у ерда саноатнинг барча турларини ривожланишига сабаб бўлади. АҚШнинг Табиатни муҳофаза қилиш агентлиги шаҳарларда саноат тармоқларини экологик хавфсизлик даражаси бўйича 2 турга ажратади: *биринчига,* атмосфера ҳавосига йилига 100 тоннадан ортиқ ҳажмда чиқитларни чиқарувчи корхоналар — тоғ-кон бойитиш комбинатлари, кўмир бойитиш фабрикалари, кокс заводлари, қўнғир кўмир ишлаб чиқарувчи заводлар, нефть маҳсулотларини сақлаш ва ташиш (ҳажми 47,7 млн. литрдан кўп бўлса), химия, металлургия, мис ва алюмин заводлари, қўрғошин, цинк ва қоғоз-целлюлоза комбинатлари; *иккинчига,* кўпроқ сувларни ифлослантирувчи корхоналар — ёғочни қайта ишлаш; қоғоз ва целлюлоза комбинатлари, текстил, тери ошлаш ва неорганик (буёқ, сиёх, минерал ўғит) ва органик химия маҳсулотлари (пластмасс, сунъий материаллар, ёғ-совун, пестицид, гербицид) ишлаб чиқарувчи корхоналар, фармацевтика, резина, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат маҳсулотлари, қурилиш материаллари, машинасозлик ва металлургия саноати тармоқлари.

Шаҳарларда атроф муҳит ҳолатига сезиларли равишда таъсир

1 Комилова Н.К. Сабаб ва оқибат ёки аҳолини саломатлигининг мустаҳкамлиги нималарни тақозо қилади. // Ўзбекистон кишлок хужалиги, 19-сон, 1998. 51-53 б.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилувчи омиллардан бири маиший коммунал хизмати хўжалиги. Унинг атроф муҳитга экологик таъсири шаҳарларнинг канализация ва сув таъминоти, иситишнинг марказлашганлик даражасига тўғри пропорционал боғлиқликка эга. Марказлашган коммунал хизмат тармоқларининг йўқлиги табиий объектларни ифлосланишига ва оқибатда санитар — эпидемологик ҳолатнинг кучайишига сабаб бўлади. Маиший коммунал хизматининг яна бир экологик жиҳати қаттиқ турдаги ахлатларни йиғиш ва уларни утиллаштириш масаласини ечилганлигидадир. Ўзбекистон бўйича йилига 30 млн.м^3 маиший чиқитлар чиқади ва улар шаҳар атрофидаги резервуарларга ташланади. Лекин бу чиқитларнинг 1/10 қисми шаҳарларда қолиб кетмоқда. Ахлат ташлайдиган резервуарларнинг санитар ҳолати яхши деб бўлмайди[1]. Маиший чиқитларни ажратиш, навлаш, қайта ишлаш ва уларни ҳуқуқий тартибга солиш ҳанузгача йўлга қўйилмаган муаммолардан биридир. Бу масалани ижобий ҳал қилишда Тошкент шаҳар Юнусобод тумани ҳокимлиги томонидан олиб борилаётган маиший ахлатларни йиғиш шохобчаларини ташкил қилиш ва уларни сортлаштриш бўйича чора-тадбирлар мақтовга сазовордир.

Шаҳарларда атроф табиий муҳитга таъсир кўрсатиши бўйича транспорт соҳаси етакчи ўрин эгаллайди. Автомобиль транспортининг умумий транспорт воситалари (темир йўл, ҳаво транспорти, метрополитен...) ичидаги салмоғи Ўзбекистонда 70-85% ни ташкил этади. Экологик тоза ҳисобланган электротранспорт (троллейбус, трамвай, метрополитен, электровоз...) салмоғи умумий транспорт воситалари бўйича атиги 7-10%ни ташкил этади. Тошкент шаҳрида атмосфера ҳавосини ифлосланишига катта таъсир кўрсатаётган транспорт тармоқларидан бири — авиация. Улар ҳавода углеводород, азот ва углерод оксидларини кескин кўпайишига сабаб бўлмоқда. Лекин кейинги пайтда А-300, «Боинг» тоифасидаги самолётлар орқали авиапаркларни тўлдириш бундай салбий ҳолатни анча мўътадиллаштирди.

Шундай қилиб шаҳарларда атроф табиий муҳитга антропоген омилларнинг таъсир даражаси ва тури бошқа антропоген ўзгарган тегараларга нисбатан хос кўринишда намоён бўлади. Мутахассисларни фикрича шаҳарларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш талаблари қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

— санитар ва эпидемологик ҳолатни яхшилаш;

— хўжалик фаолиятини экологик хавфсизлик даражасини таъминлаш;

— ахлат ва маиший чиқитларни қатъий меъёрлаш ва уларни утиллаштириш;

1 Национальный доклад «О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан». -Т., 1995-1998.

www.ziyouz.com kutubxonasi

— шовқинсизликни таъминлаш;

— кўкаламлаштириш ва ободонлаштиришни йўлга қўйиш;

— транспортда алтернатив энергия (электро, қуёш энергияси, водород ёқилғиси, моторсиз транспорт...) туридан кенг фойдаланиш;

— экологик технологияларни ишлаб чиқаришга кенг жорий қилиш;

— яшил муҳофаза тегралариии барпо қилиш;

— саноат ва энергетика корхоналари, аэропортларни шаҳар чеккасига олиб чиқиш;

— қурилиш ишларини табиий компонентларга кам таъсир этадиган қилиб олиб бориш ва рекультивация (қайта тиклаш) талабларига риоя этиш;

— маиший ва саноат сувларини тозалаш ва уларни иккиламчи ишлатиш чораларини жорий этиш;

— бино ва иншоотларни (айниқса ўта зарарли корхоналарда) жойнинг сейсмик талабларига қараб лойиҳалаш, қуриш ва ҳоказо.

Юқорида кўрсатиб ўтилган экологик талаблар шаҳарларда экологик хавфсизликни таъминлаш учун жуда катта ва ўзига хос ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший, сиёсий-оммавий, архитектура-қурилиш, хўжалик ишларини амалга оширишни, давлат ва жамоат органларининг экологик бошқарув ва назорат тизимини ишлаб чиқишни ва татбиқ қилишни тақозо қилади. Шунинг учун ҳам *шаҳарлар ва аҳоли пунктларини экология ҳуқуқининг алоҳида бир объекти қилиб олиш мақсадга мувофиқдир.* Уларда экологик муносабатларни тартибга солишни замон талаби даражасига олиб чиқиш учун «Шаҳарларда экологик хавфсизликни таъминлаш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шу кунда Ўзбекистон шаҳарларида табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий талаблари Табиатни муҳофаза қилиш, Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, Ер кодекси, Сув ва сувдан фойдаланиш, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, Ўсимлик ва Ҳайвонот дунёларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш, Давлат санитария назорати, Автомобиль йўллари, Давлат ер кадастри, Аҳоли соғлигини муҳофаза қилиш, Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар ва қонун ости норматив ҳужжатларда ўз аксини топган ва улар орқали тартибга солиб турилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан бир қаторда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг мақсадига айрим объектлар (жумладан шаҳарлар) табиатини

www.ziyouz.com kutubxonasi

муҳофаза қилиш, уларда яшайдиган фуқароларни қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлаш ҳам киради (1-модда). Бундай кафолатни шаҳарларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг Тошкент шаҳри, шаҳар қўмиталари, шаҳар ва шаҳар таркибига кирувчи туман маҳаллий давлат идоралари амалга оширадилар. Ушбу қонуннинг 9-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси шаҳарларда табиатини муҳофаза қилишга доир ягона сиёсатни олиб боради, табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни баҳолаш ва улардан фойдаланганлик ва ифлослантирганлик учун тўловларни ягона тартибини белгилайди, табиий офатлар ва йирик авариялар ёки экологик танг вазиятлардан аҳолини сақлаш ва уларни бартараф қилиш йўлларини ишлаб чиқади. Экологик ўқув, тарбия ва маориф тизимини яратади ва ушбу йўналишдаги мамлакатимиз аҳамиятига молик экологик чора-тадбирларини олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддаси ва Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 10-моддасига биноан маҳаллий давлат бошқарув органлари Тошкент шаҳри ва унинг туманлари, Республикамиз шаҳар тоифасига кирувчи аҳоли пунктлари ҳокимликлари: ўз ҳудудларида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилайдилар; табиий ресурсларни кадастрлаш, моддий-техника таъминотини амалга ошириш, субъектларни табиатдан фойдаланиш, уни ифлослантириш, унга чиқитларни чиқариш ва утиллаштириш тартибини белгилайдилар; улар фаолиятини чеклаш, ман қилиш, тўхтатиш, тўловларни ундириш ва бошқа қонунларда кўзда тутилган ваколатларни ҳам амалга оширадилар.

Шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмиталари Ўзбекистон Республикаси Давлат қўмитаси тизимидаги идора бўлиб, у Республика Давлат қўмитасининг «Тасдиқи» ва шаҳар ҳокимининг «Келишуви» билан қабул қилинган Низомига биноан фаолият юргазадилар ва шаҳар халқ депутатлари, бошқа маҳаллий идоралар билан мувофиқлашган тарзда иш олиб борадилар. Шаҳар табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмиталари ўз ваколат доирасида қабул қилган қарорлари ҳамма субъектлар учун мажбурий ҳисобланилади.

Шаҳарларда халқ хўжалик тармоқлари фаолиятининг атроф табиий муҳитга ва аҳолига салбий таъсирини камайтириш ҳамда табиий ресурсларни тиклаб боришни кафолатловчи нормативлар ва стандартлар билан белгилаб қўйиш жуда муҳим ҳуқуқий чора ҳисобланилади. Экологик нормативларни шаҳарларда маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш

www.ziyouz.com kutubxonasi

бошқармаси, Саноатда ишларни бехатар олиб боришни назорат қилиш ва кон назорати бўлинмалари ўзларига берилган ваколатларга мувофиқ олиб борадилар. Бу нормативларга биноан шаҳардаги корхона, ташкилот ва муассасалар, фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг атроф муҳитга салбий таъсир этиши мумкин бўлган энг юқори даражаси (ПДК, ПДВ, ПДС, ПДХВ...) аниқланилади. Бундай чегараланишлар шаҳарларда ПДК (заҳарли моддаларни концентрациялашувининг энг юқори кўрсатгичи) атмосфера ҳавоси ва сувлар учун олинади. Моддаларни атмосфера ҳавоси ёки сувда инсон организмида ҳеч қандай паталогик ўзгаришларга олиб кела олмайдиган даражаси СН 245-71 рақамли Инструкцияда ПДК нинг санитар нормаларининг 160 хил модда ва 35 турдаги комбинацияларда атмосфера ҳавосини ифлосланиш даражасини рухсат этилган меъёри бўйича белгиланган. Масалан, углерод оксиди бўйича ифлослантириш меъёри суткасига 1,0 мг/м^3, ҳаракатда бўлмаган объектлар учун — 20 мг/м^3 га тенгдир.

ПДВ — шаҳарларда маълум бир корхона ёки ташлаш манбаи бўлган субъектлар томонидан зарарли моддаларни чиқариш миқдори. У СН-369-74 бўйича амалга оширилади ва ГОСТ 17.2.3.02-78 бўйича ҳисобланилади. Агарда маълум бир объектда 2 ва ундан ошиқ ташлагич манбалари (вентилация ва энергетик қурилмадан...) бўлса бу корхона учун ПДВнинг умумий кўрсатгичлари белгиланади. Ҳар бир ПДВ бўйича ташлаш инвентаризацияси (паспорти) тузилади. Унда ташландиқларнинг сон ва сифат кўрсатгичлари бўйича маълумотлар чиқитларни тозалаш усуллари ва экологик технологияларни такомиллаштиришнинг йўллари берилган бўлади. Бу паспортларни ҳар 5 йилда алоҳида бир қабул қилинган шаклларни тўлдириш асосида қайта кўриб чиқилади. Худди шундай жараёнлар Давлат стандартлаштириш ва метрология бошқармаси томонидан ПДС, ПДХВ ва бошқа меъёрий кўрсатгичлар бўйича ишлаб чиқилади ва шаҳар санитария -эпидемология хизмати томонидан тасдиқланади.

Шаҳарларда алоҳида бир табиий объектлардан фойдаланиш дифференциал қонун, маҳаллий бошқарув ва назорат органларининг қабул қилган меъёрий ҳужжатлари орқали тартибга солинади.

Шаҳар ҳудудидаги ерлар Ер кодексининг 8-моддасига биноан, аҳоли пунктлари ерлари фондига киради. Шунинг учун ҳам уларни алоҳида муҳофаза этиш ва улардан фойдаланиш ўзига хос тартиботи бор. Ушбу қонуннинг 59-моддасига биноан шаҳар ерлари қуйидаги тоифаларга ажратилади: қурилиш; умумий фойдаланиш; қишлоқ хўжалиги; дарахтзорлар; саноат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадга мўлжалланган ерлар; алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар; сув фонди ерлари; захира ерлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Агарда аграр тегралардаги ерлардан самарали фойдаланиш деганда биз ушбу ерлардан юқори ҳосил олиш ва тупроқ унумдорлиги сақлашни тушунсак, *шаҳарлардаги ерлардан оқилона фойдаланиш деганда биз қурилиш ва ободонлаштириш ишларини илмий асосланган тарзда, жой планировка мажбуриятларига биноан олиб боришни тушунамиз.* Шаҳар ерлари шаҳарсозлик ва ер тузиш ҳужжатлари бўйича чегараланилади ва улардан мақсадли фойдаланиш учун рухсатномалар берилади. Фойдаланувчилар эса ушбу қонуннинг 11-боб, 79-82-моддаларида белгиланган ерларни муҳофаза қилишнинг экологик талабларига риоя этишлари шарт:

— объектлар, иморатлар ва иншоотлар жойлаштириш, қуриш ва улардан фойдаланишда ерларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган янги технологияларни жорий этиш чоғида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси рухсатномаларини олиш;

— ҳар бир хўжалик жараёнини экологик экспертизадан ўтказиш;

— яшил майдон, дов-дарахтларни иложи борича сақлаб қолиш;

— рекультивация қилиш;

— маиший ва саноат чиқитларини ташлайдиган резервуарлар ташкил этиш ва ҳ.к.

Шаҳарларда уй-жой, корхона, иншоот ва бошқа объектларни лойиҳалаш, жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириш мобайнида аҳолининг ичимлик сувга бўлган ҳамда маиший эҳтиёжларини қондириш талабларини биринчи навбатда инобатга олиш шарти билан сувдан фойдаланишлари Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида баён этилган. Ушбу қонун бўйича айланма ҳаракатдаги сувларнинг буғланиши, ифлосланиши ва камайиб кетишини олдини олиш, сув объектларининг бошқа табиий объектларга зарар етказишига йўл қўймаслик, шўрланиш, зах босиш ва қуриб қолишдан муҳофаза қилиш талаблари қўйилади.

Тоза ичимлик сувдан оқилона фойдаланиш мақсадида катта шаҳарларда, хусусан Тошкентда, маиший хизмат ва ичимлик сувидан фуқароларни фойдаланиш лимитлари «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 30-моддасида белгиланган. Унга биноан қабул қилинган меъёрларда шаҳар «Сувсоз» трестлари 1999 йил январига келиб жон бошига 9,9 м^3/ойига ёки 118,8 м^3/йилига сув сарфи меъёри белгиланган. Лимитдан ортиқча фойдаланган шахслардан сувнинг ҳар бир метр кубига 64 % устама нархлар тўлаш орқали амалга оширилади.

Сувдан ва умуман табиий ресурслардан фойдаланишни чеклаш бутун ривожланган мамлакатларда қабул қилинган меъёр бўлиб, бу тадбир табиий бойликларидан самарали фойдаланишни ўз ол-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дига мақсад қилиб қўяди. Греция, Исроил каби мамлакатлар қонунчилигида сувлардан самарадорлик билан фойдаланиш ўта қаттиқ бошқарув ва назорат остига олинган тадбир бўлиб, у чучук сувнинг захираси, саноат тармоқлари ва аҳолининг зичлиги билан боғлиқ тарзда олиб бериладиган масалалар тоифасига киради.

Шаҳар ва аҳоли пунктларида, унинг атрофидаги яшил мудофаа тегараларида «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 17-моддасига мувофиқ ер қаъринининг айрим участкаларидан фойдаланиш чекланган ёки тақиқлангандир.

Шундай қилиб шаҳарларда экологик хавфсизликни таъминлаш ўзига хос ҳуқуқий бошқарув ва назорат тизимини шакллантиришни тақозо қилади.

3-§. Аграр тегаларда атроф муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Ўзбекистон Республикаси аграр мамлакат бўлиб, аҳолисининг 60%га яқини қишлоқ жойларда истиқомат қилади, ишлаб чиқариш салоҳиятининг 3/1 қисми ва ташқи савдонинг 55% қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ. Ишлаб чиқаришда банд бўлган аҳолининг ҳар иккитасидан бири аграр саноатда банддир. Шунинг учун ҳам И.А.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 8 феврал ҳисобот йиғилишида, Олий Мажлиснинг 1997 йил 25 декабр 1998 йил 30 апрел X-XI— сессияларида қишлоқ хўжалигида туб ислоҳотларни ўтказиш зарурлиги, унинг натижаси эса мамлакатимиз ҳаётини белгиловчи қадам эканлигини уқтириб ўтди.

Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон, қадимдан деҳқончилик қилиб келинадиган ўлка ҳисобланади. Туб аҳолининг тирикчилиги ҳам, ташқи дунё билан ўзаро муносабатлари ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва улардан тайёрланган маҳсулотлар ҳисобига амалга оширилган. Чор Россияси ва Собиқ Иттифоқ даврида, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмидан то шу кунгача, аграр соҳаси майда ва ўрта қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқаришдан йирик товар хўжалигига айлантирилди. Мустақиллик давригача Туркистон ўлкаси мустамлака ўлка бўлиб, СССРнинг Европа қисмидаги корхоналарга пахта, тери, ипак толаси, мева маҳсулотлари каби хом ашё маҳсулотлари етказиб берар эди. XX аср бошида Ўзбекистонда 1.7-1.8 млн.га суғорилиб деҳқончилик қилинадиган ерлар майдони шу асрнинг 80-йилларига келиб 4.3 млн.га етди. Қишлоқ хўжалик мақсадларида ўзлаштирилаётган ерлар аввалига табиий-иқлим шароити ўта қулай бўлган ҳудудлар — Чирчиқ-Оҳангарон, Зарафшон, Сурхон-Шеробод, Қашқадарё, Қуйи Амударё, ўрта Сирдарё воҳалари, Фарғона водийларида амалга оши-

www.ziyouz.com kutubxonasi

рилди. Аҳолининг энг зич бўлган майдонлари ҳам айнан шу аграр тегралларда жойлашди.

Кундан-кунга кўпайиб бораётган аҳоли ва аграр саноат талаби қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини экстенсив тарзда ошириб боришга мажбур этди. Атроф табиий муҳитта, айниқса аграр ҳудудларда ерга бўлган антропоген босим даражаси жуда кучайиб кетди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг *экстенсив* усулини (экин майдонларини кенгайтириш ҳисобига маҳсулот миқдорини ошириш) танлаган собиқ Иттифоқда табиий объектларнинг экологик ҳолати кескин ёмонлашиб кетди. Мутахассисларнинг маълумотларига кўра[1] кейинги бир аср мобайнида шўрланган ерлар майдони 2 млн.гектарга, шамол ва сув эрозиясига учраган ерлар 3-3.5 млн.гектарга етди, кимёвий ифлосланиш бутун суғорма ер фондининг 75-80%ни ташкил қилди. 25-28 млрд.куб метрни ташкил қилаётган оқава ва ташландиқ сувлар Амударё ва Сирдарёларни, охир оқибатда эса Орол денгизи сувларининг шўрланганлик даражасини 2-3 баробарга, зарарли моддалар — пестицид, гербицид, азот, фосфор, калий элементларининг миқдорини рухсат этилган стандартдан (ПДК) 3-4 баробарга кўпайиб кетишига сабаб бўлди. Далаларни дорилашнинг «аэро» усули аграр тегралардаги ёввойи ёки маданий ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига, атмосфера ҳавосининг сифатига, одам организми учун хавфли бўлган токсикан (зарарли) моддаларнинг сувларда кўпайишига олиб келди. Янги ўзлаштирилган типик бўз тупроқларда учрайдиган ва унинг унумдорлиги ҳақида морфологик кўрсатма берадиган ёмғир чувалчанги миқдори тупроқнинг ҳар бир метр кубида 300-1200 дан 1-2 донагача тушиб кетди ёки умуман учрамайдиган бўлиб қолди.

Аграр тегралларда юзага келган салбий экологик ҳолат кишиларнинг ҳаёт даражасига кескин таъсир қилди. Ю. Шодиметовнинг маълумотларига кўра[2] пестицидлар кенг қўлланадиган ҳудудлардаги аҳоли орасида нафас олиш, эндокрин, юрак-қон томир, жигар касалликлари, камқонлик, ақлий етишмовчилиги бўлган болалар туғилиши, рак ва гинекология касалликлари бошқа ноаграр ҳудудлардагидан 2-3 маротаба кўп учрайдиган бўлди. Қишлоқ жойларда 14 ёшгача бўлган болаларда темир моддаси етишмайдиган камқонлик, фаол сил касаллиги, вирусли гепатит (сариқ касаллик) ва юқори нафас йўлларига микроблар ўтирадиган касалликлар тез-тез кузатилиб турилди. 1980 йилларга келиб пестицидлардан 80 гача ўткир ва 60 гача сурункали заҳарланиш қайд этилган.

1 Толипов Г.А. Земельные ресурсы Узбекистана и проблемы их рационального использования. — Т., 1992., Старцев Т.А., Козел Я.К. Итоги Советской ирригации в Средней Азии. -Т., 1934., Раззоқов А. Сув ва ҳаёт. -Т.: Меҳнат, 1991.
2 Ю.Шодиметов. Ижтимоий экологияга кириш. -Т.: Ўқитувчи, 1994.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Умуман олганда, аграр тегларда антропоген таъсирнинг кучайиши натижасида юзага келган салбий экологик ҳолатни 3 гуруҳга ажратсак бўлади.

Биринчи гуруҳга *қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқаришнинг негизи бўлган табиий объектларнинг бузилиши*: а)пахта яккаҳокимлиги ва алмашлаб экишни йўлга қўйилмаганлик оқибатида тупроқ унумдорлигини пасайиб кетиши; б) тупроқларнинг шўрланиши, эрозияга учраши (сувдан ювилиши), дефоляциялашуви (шамол орқали учирилиши), ботқоқлашуви, ифлосланиши, агрохимик ва агрофизик кўрсатгичларининг ёмонлашуви, микроорганизмларнинг камайиб кетиши, химик таркибининг бузилиши; в) сув таъминотининг бузилиши ва суғорма сувларни кимёвий таркибининг ёмонлашуви; г) фойдали организмларнинг (чанглатадиган, зарарли хашарот кушандалари, санитар ҳайвонлар) қирилиб кетиши; д) табиий яйловлар ишлаб чиқариш қобилиятининг пасайиши; е) чўлланиш ва бошқа табиий геодинамик (сурилма, жарланиш, ўпирилиш, чўкиш, дегиш, солюфлюкция, абразия) жараёнларининг ортиб бориши.

Иккинчи гуруҳга *экологик салбий оқибатларнинг кучайиши*. Бу нафақат қишлоқ хўжалигида, балки атроф муҳитнинг бузилиши натижасида бошқа халқ хўжалиги соҳаларига зарар етиши. Мисол учун, гидрографик объектлар (кўл, дарё, сув омборлари, коллектор-дренажлар)нинг ифлосланиши ва улардаги ҳайвонот дунёсининг камайиши; ўрмон ва тўқайзорларнинг камайиб кетиши; ёввойи турдаги ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг яшаш муҳитини торайиб қолиши; атмосфера ҳавосининг таркибида туз, чанг, оғир металл каби кимёвий моддаларнинг кўпайиб кетиши; овчилик ва балиқчилик хўжалигининг оқсаб қолиши; қўриқхона ва буюртма қўриқхона сингари алоҳида муҳофаза талаб этадиган ҳудудларнинг муҳофаза тартибининг бузилиши ва ҳ.к.

Учинчи гуруҳ *оқибатларга инсонларнинг яшаш муҳитининг аграр тегларда ёмонлашувини* олсак бўлади. Собиқ Иттифоқ даврида XX асрнинг 70-80-йилларига келиб қишлоқ аҳолисининг ўртача умр кўриш даври 3-5 йилга қисқарган.

Юқорида келтирилган салбий оқибатларнинг 3 гуруҳи давлатнинг аграр сиёсатидаги иқтисодий талаблар билан экологик талабларни ўзаро уйғунлашган ҳолда олиб боришни талаб этади. Шунинг учун ҳам И.А.Каримов ўзининг «Қишлоқ хўжалиги тараққиёти — тўкин ҳаёт манбаи» деган асарида «Деҳқончилик маданиятини кўтариш тупроқ ҳолатининг яшиланиши ва атроф муҳитнинг ифлосланишини олдини олиши учун керак»,[1] деб бекор айтмаганлар. Бу ўринда жамиятдаги аграр муносабатларни тартиб-

1 26 декабр 1997 й. Халқ сўзи.

www.ziyouz.com kutubxonasi

га солишнинг ҳуқуқий асосини яратиш замон талабидир. Бу долзарб муаммонинг қонуний асоси апрел-май 1998 йил бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XI-сессиясида қишлоқ хўжалигига оид қабул қилинган бир қатор қонунларда ўз аксини топди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида экологик хавфсизлигини таъминлаш учун авваламбор *аграр тегграларни Экология ҳуқуқининг алоҳида бир антропоген ўзгарган ва ўзига хос «объекти»* деб қарашни тақозо қилади. Аграр тегграларда жамиятдаги муносабатларни ҳуқуқий *бошқариш концепциясини* ишлаб чиқиш талаб қилинади ва ушбу қарашлар тизими давлатнинг миллий хавфсизлик концепциясининг асосий элементларидан бири бўлиб қолишини таъминлаш даркор.

Ш.Х. Файзиев[1] тадқиқотларида қишлоқ хўжалигида экологик хавфсизлик қоида ва талабларига асосланган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш давлат ва ҳуқуқнинг вазифаси деб қаралиши тўғри талаб этилгандир. Муаллиф қишлоқ хўжалигида экологик хавфсизлик талаблари Конституциямизнинг алоҳида бир «Давлатнинг экологик сиёсати» бўлимида акс этиши кераклигини ёқлаб чиққан. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунида «Қишлоқ хўжалигида экологик хавфсизлик талаблари» деган алоҳида бир модда киргазилиши жуда ҳам мақсадга мувофиқлигини тўғри кўрсатиб ўтгандир.

Аграр тегграларда табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий, маърифий, сиёсий ва ҳуқуқий чоралари мавжуддир. Улардаги экологик хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий чораларини 2 гуруҳга ажратсак бўлади. *Биринчиси* хўжалик юргазишнинг экологик меъёрларини ишлаб чиқиш ва амалий татбиқини таъминлаш; *Иккинчиси* — бузилган антропоген тегграларни соғломлаштирувчи меъёрларни ишлаб чиқиш ва уларни кенг татбиқ қилиш.

Ҳар иккала ҳуқуқий гуруҳ чора-тадбирларининг аввалам бор конституциявий асосини яратиш керак бўлади. Хўжалик юргазишнинг салбий экологик оқибатларининг олдини олишнинг конституциявий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XI— боб 50-моддасида фуқароларнинг атроф табиий муҳитга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбуриятидан келиб чиқади. Бозор муносабатларига ўтиш даврида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида юзага келаётган барча турдаги мулкдор-

1 Файзиев Ш.Х. Конституционные проблемы обеспечения экологической безопасности в Республике Узбекистан // Независимость и мировоззрение: реальность и философские проблемы возможностей развития. Часть -II. -Т.:Фан, 1993.

www.ziyouz.com kutubxonasi

лар ўз мулкидан фойдаланишларида атроф муҳит ҳолатига зарар етказмасликлари шарти қўйилган (54-модда). Давлатга (55-модда), жумладан маҳаллий ҳокимиятларга (100-моддaнинг 5-банди) табиий захираларни умуммиллий бойлик сифатида муҳофаза қилиш мажбурияти юклатилади. Лекин жамиятнинг экологик хавфсизлигини, хусусан аграр тегларда экологик инқирозни олдини олишнинг конституциявий асослари Бош қомусимизнинг алоҳида бир «Давлатнинг экологик сиёсати» бобида акс этгани маъқул, деб мутахассислар фикр билдирмоқдалар[1]. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунида эса «Қишлоқ хўжалигида экологик хавфсизлик талаблари» деб номланган алоҳида бир модда киргазилиши жуда ҳам мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Акс ҳолда халқ хўжалигимизнинг етакчи соҳаси бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида экологик талаблар етарли даражада намоён бўлмаслиги мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 18 мартдаги Фармонига биноан тасдиқланган «1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотларни чуқурлаштириш Дастури»да деҳқончилик тизимини ривожлантириш учун ердан оқилона фойдаланиш ва тупроқ унумдорлигини таъминлаш учун:

а) тупроқ унумдорлигини ошириш чора-тадбирларини қўллаш;

б) ердан фойдаланиш, сифатини аниқлаш ва баҳолашни тартибга солиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

в) экин майдонлари тузилмасини мақбуллаштириш, туманларда қишлоқ хўжалик экинлари етиштиришни ихтисослаштириш;

г) ноанъанавий қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш кўзда тутилган эди.

Бу дастурнинг Қишлоқ хўжалигини кимёвийлаштириш ва ўсимликларни ҳимоя қилиш бўлимида ҳеч қандай экологик талаблар назарда тутилмагандир. Экологик хавфсиз қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқишнинг кимёвий чора-тадбирлари белгиланмагандир.

Ерларни ирригация ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш чора-тадбирларида ҳам янги ерларни ўзлаштиришнинг экологик талаблари ёки эски техноген бузилган ерларнинг илмий асосда қайта тиклаш талаблари баён этилмаган. Ваҳоланки ҳар йили қишлоқ хўжалигидаги суғорма ер фондидан бошқа халқ хўжалиги мақсадлари учун 15-20 минг гектар ер ажратилмоқда. Бундай йўқотувни ўрнини қоплаш мақсадида шўрланган, ботқоқланган, эрозияга учраган

1 Файзиев Ш.Х. Конституционные проблемы обеспечения экологической безопасности в Республике Узбекистан// Независимость и мировоззрение: реальность и философские проблемы возможностей развития. Часть -II. -Т.:Фан, 1993.

www.ziyouz.com kutubxonasi

аграр тегралардаги ташландиқ майдонларни ўзлаштириш ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Бизга маълумки[1] республикамизда 0,5 млн. гектардан ошиқ жарланган ва техноген бузилган ерларни қишлоқ хўжалик оборотига қайтарса бўлади. Лекин мелиоратив тадбирлар қонунчиликда ўзига хос меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигида ўзаро молия ва кредит муносабатлари, ҳисобга олиш ва ҳисоботни такомиллаштириш бўлимида экологик чора-тадбирлар учун қўшимча бюджет таъминоти ва имтиёзли кредитлар ажратиш кўзда тутилмаган. Экологик раҳбарлантиришнинг иқтисодий механизми кўрсатилмагандир.

Қишлоқ инфратузилмасини ривожлантиришда ортиқча меҳнат потенциалидан, қулай табиий — иқлим ва минерал хом ашё ресурсларидан нафақат иқтисодий, ижтимоий, маърифий, маданий, балки экологик-эстетик назардан унумли фойдаланиш кўрсатилмагандир.

Хулоса қилиб айтганда, 1999-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш дастури асосан аграр тегларда иқтисодий масалаларни ечимини топишга қаратилган бўлиб, Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунининг принципи — «Иқтисод билан экологик тадбирларни ўзаро уйғунлашган ҳолда олиб бориш»ни инобатга олмаган. Лекин қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислоҳотларнинг мақсади[2] қишлоқ аҳолисининг яшаш фаровонлиги ва аграр саноатининг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш. Халқ фаровонлигининг энг асосий кўрсатгичларидан бири — экологик хавфсиз муҳитда, соғ-саломат яшашдир.

Юқорида айтиб ўтилган Дастур асосида қабул қилинган бир қатор қонун ҳужжатларида, хусусан Ер кодекси, Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги), Фермер, Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги, Давлат ер кадастри ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 299, 300 -сонли қарорларида табиий бойликлардан самарали фойдаланиш ва экологик талаблар қишлоқ хўжалик субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига киргазилгандир.

1999 йил 30 апрел қабул қилинган «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддаси 3-бандига мувофиқ ҳар бир тадбиркор (жумладан фермер ва деҳқон хўжалиги) ўз фаолиятида экологик талабларга риоя этишга мажбурдирлар, акс ҳолда уларнинг фаолияти тўхтатили-

1 Нигматов А.Н. Овражная эрозия и техногенно-нарушенные земли Узбекистана: сельскохозяйственные, экологические и правовые аспекты их мелиорации. — Т.: Академия МВД, 1996.

2 И.Каримов. Дехкончилик тараккиёти — фаровонлик манбаи. -Т.: Узбекистон, 1994.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ши (44-модда) ва улар жавобгарликка тортилишлари (46-модда) мумкинлиги кўрсатиб ўтилган. Агарда тадбиркорлар, жумладан қишлоқ хўжалигида фаолият юргазаётган субъектлар, ер ва сувдан самарали фойдалансалар давлат ва нодавлат ташкилотлар, маҳаллий ҳокимиятлар томонидан раҳбарлантириш меъёрлари (IV-боб) ҳам инобатга олинган. Бундай ижобий ҳуқуқий усулни қўллаш мамлакатимиз қонунчилигини экологиялаштиришга томон қўйилган катта қадамдир.

Афсуски, «Фермер хўжаликлари тўғрисида»ги қонундан фарқли «Деҳқон хўжаликлари тўғрисида»ги қонунда (27-модда), деҳқонларнинг ноэкологик ҳаракатлари, уларнинг фаолиятини тўхтатилишига асос бўлиши инобатга олинмаган. Биз биламиз, деҳқон хўжалиги майда қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқаришга ва унча катта бўлмаган (0,35 гектаргача) ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқларига эга. Лекин уларнинг сони ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида тутган салмоғи бўйича аграр саноатда етакчи ўринни эгаллашини инобатга оладиган бўлсак, деҳқон хўжаликларини тугатишга сабаб бўлиб ҳам атроф табиий муҳит ҳолатига салбий таъсири меъёри кўрсатилиши кераклиги юзага келади.

Аграр саноат корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ва кооперативлари (ширкат хўжаликлари)нинг принципларидан бири ерларни муҳофаза қилиш ва тупроқ унумдорлигини оширишни таъминлашдир. Шунинг учун бўлса керак 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжаликлари) тўғрисидаги қонунга мувофиқ экологик талаблар аграр тегларда фақатгина ерларгагина қўлланилади холос. Бу тегларда экологик талаблар ҳамма хўжалик фаолиятига ва ҳамма табиий объектлар бўйича бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам аграр тегралар бўйича ёки унга бевосита ёки билвосита таъсир этиш мумкин бўлган қонун ҳужжатларида экологик талабларни алоҳида боб ёки модда қилиб берилиши экологик хавфсизликни таъминлашда катта аҳамият касб этади деб ўйлаймиз.

1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Ер кодексининг асосий мақсади — ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб, ердан илмий асосланган тарзда, оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, табиий хусусиятларини асраш ва яхшилашдир. Ер эса қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш воситасидир ва шунинг учун ҳам ундан авваламбор қишлоқ хўжалигида фойдаланиш кўзда тутилган. Ушбу қонуннинг 2-моддаси 6-бандига биноан, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий принципларидан бири — ерга ва бутун атроф табиий муҳитга зарар етказилишини олдини олиш ва экологик хавфсизликни таъминлашдир. Ушбу принцип Давлат бошқарув ва назорат органларининг ваколатлар

www.ziyouz.com kutubxonasi

доирасида ҳам акс этгандир. Масалан Вазирлар Маҳкамаси ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг ягона сиёсатини олиб боради, маҳаллий ҳокимиятлар ўз ҳудудларида экологик тадбирларни ишлаб чиқадилар ва уларни амалга оширилишини назорат қиладилар.

Ер кодексининг Ер тузиш, Ерга бўлган мулкчилик, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари ва мажбуриятларида экологик талаблар алоҳида банд сифатида берилган. Шу қонуннинг 6-бобида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларда ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтаришнинг асосий омилларидан бири ерни ҳақиқий эгаларига бўлиб бериш эканлиги аниқ қилиб кўрсатилган. Ерларни қишлоқ хўжалигида муҳофаза қилишнинг (11-боб) мазмуни ва тартиби (79-модда) ирригация, мелиорация ва бошқа қишлоқ хўжалик иншоотларини қуриш, лойиҳалаш ва улардан фойдаланишга оид экологик талаблар (80-81-модда) ва бу талабларни ўз муддатида бажарганлар учун иқтисодий рағбатлантириш йўллари (82-модда) кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида кўрсатилганидек аграр тегираларда фаолият юргазаётган субъектлар экологик хавфсиз муҳитга таъсир этувчи ноқонуний битимлар тузгани; унумдор ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаш, турли саноат, маиший ва якка тартибда уй-жой қурганликлари; тупроқ унумдорлигини ёки кадастр маълумотларини кескин равишда ёмонлашиб кетишига сабаб бўлувчи ҳаракат ёки ҳаракатсизликлар қилгани; атроф муҳит ва ерларни кимёвий ифлослантиргани ёки физик бузганликлари; заҳарли модда ва бирикмаларни сақлаш, ташиш ва қўллаш талабларини бузганликлари натижасида ерларни сифат кўрсатгичларини ёмонлаштириб юборганликлари учун Жиноят Кодексининг 193-197, 201, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 65-69, 8, 91, 95, 96, Фуқаролик кодексининг 111, 173, 214, 231, 516, 517, 541, 542, 551 ҳамда Ер кодексининг 90,91-моддаларига мувофиқ жавобгарликка тортилишлари кўзда тутилган.

Аграр тегираларда ер ресурсларида ташқари зарар етказиш мумкин бўлган табиий объектларга — сув ресурслари, ёввойи турдаги ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ва уларнинг яшаш муҳити киради.

Сув ресурсларидан қишлоқ хўжалигида суғориш, чорва молларини ичимлик суви билан таъминлашда фойдаланилади. Фойдаланишдаги экологик талаблар сувларни камайиб кетиши, булғаниши ва ифлосланишини олдини олишга қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам 1993 йил 6 майда қабул қилинган «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг алоҳида бир XIII-бобига мувофиқ қишлоқ хўжалиги ҳуқуқи субъектлари сувдан махсус

www.ziyouz.com kutubxonasi

фойдаланишлари мобайнида ер ости ва усти сувлардан фойдаланишнинг экологик талабларига қатъий риоя этишлари, сувларни суғориш, оқизиш давомида ортиқча сув ўтказувчанлиги (фильтрация) ва буғланишга йўл қўймаслик шартлари зикр этилган.

Аграр тегларада гидротехник, маиший, саноат, маданий ва бошқа иншоотларни қуриш мобайнида сувдан, айниқса чучук сувдан фойдаланиш ўта самарадорлигини таъминлаш, уларни ифлосланиш, заҳарланиш ҳамда тупроқларни ювилиш, шўрланиш, ботқоқланишига сабабчи бўлувчи оқибатларни олдини олиш чораларини кўришлари шарт. Сув қонунчилиги Ўзбекистонда сув объектларини аграр тегларада ифлослантириши, бузилиши ва ёмонлашувига олиб келиши мумкин бўлган объектларни лойиҳалаш, ишга тушириш, қуришни ман қилади. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг РД 118.00277 19.5-91 «Сув объектларига ташландиқ сувлар билан оқизиш меъёри лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва рўйхатлаш тартиби», РД 118.0027714.50095 «Чорвачилик комплексларида сувларни муҳофаза қилишнинг давлат назорати бўйича методик қўлланма», РД 118.0027714.6-92 «Сувлардан махсус фойдаланишга рухсат бериш ва келишиш тартиби» каби бошқарув ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Лекин бу бошқарув ҳужжатларнинг давлат стандарти қилиб ҳанузгача Собиқ Иттифоқ даврида ишлаб чиқилган ГОСТ 17.1.3.04-82 «Ер ости ва усти сувларини пестицидлардан ифлосланишини муҳофаза қилиш талаблари»; ГОСТ 17.1.3.11-84 «Минерал ўғитлардан ер ости ва усти сувларини ифлосланишини муҳофаза қилиш талаблари»; ГОСТ 17.1.3.13-86 «Ер усти сувларини ифлосланишидан муҳофаза қилишнинг умумий талаблари»; ГОСТ 17.4.3.05-86 «Суғориш ва ўғитлашда оқава сувлар ва уларни ётқизиқларига қўйиладиган талаблар», Сан П и Н № 4630 -88. «Ер усти сувларини ифлосланишидан муҳофаза қилишнинг санитар қоидалари ва меъёрлари» каби қонун ости ҳужжатлари амал қилмоқда. Республика экологик комплекс бошқарув органларига бу меъёрий ҳужжатларни замон талабига ва аграр тегларада юзга келган экологик шароитга қараб қайта кўриб чиқиш муддати келди деб ўйлаймиз.

Амалдаги экологик қонун ҳужжатларига мувофиқ чорвачилик комплексларининг катта-кичиклигига қараб, уларнинг атрофидаги санитар тегралар чегараси 3 километргача бўлган теграни қамраб олади. Балиқчилик ҳавзалари атрофидаги ҳимоя тегралари эса қишлоқ хўжалиги минтақаларида 2 километргача бўлиши керак. Агарда бу тегларада қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириладиган бўлса тупроқ ва маданий ўсимликларни ўғитлаш ёки кимёвий моддалар билан ишлаб чиқиш, ёғ-мой, органик ва минерал ўғит ёки бошқа кимёвий моддалар сақлаш учун омборлар қуриш,

www.ziyouz.com kutubxonasi

чорвачилик комплексларини барпо қилиш ва улардан чиқадиган органик ўғитларни сақлаш қатъиан ман қилинади.

Аграр теграларда табиий турдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикаси «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунларида кўрсатилганидек ҳар бир субъектдан максимал даражада уларни генофондини сақлаб қолишга ҳаракат қилишларини талаб қилади. Мелиоратив иншоотлар қуришда балиқларни муҳофаза қилиш қурилмаларини ташкил этиш, шоли, буғдой, беда каби қишлоқ хўжалиги ўсимликларини йиғиштириб олиш даврида ёввойи турдаги қуш ва ҳайвонларни сақлаб қолиш чораларини кўриш кўзда тутилган.

Лекин мутахассисларнинг маълумотларига кўра, аграр теграларда 30-70% табиий турдаги ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёси қишлоқ хўжалигини механизациялаш, мелиорациялаш ва маданий ўсимликлар етиштириш даврида нобуд бўлмоқда. Собиқ Иттифоқ даврида ҳосилни механизациялар ёрдамида йиғиштириб олиш пайтида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган эди. Бу тавсияларга биноан маданийлаштирилган ўсимликлар ҳосилини механизмлар ёрдамида йиғиштириб олишда ўришни дарё, ўрмон ёки табиий сақланган жойлардан бошламаслик ҳайвонларни шу томонларга кўчиб ўтиш имконини берар эди. Амалдаги экологик қонунчилик қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан табиатга етказилган зарарни қоплаш бўйича талабларни қўйсада, лекин ҳанузгача аниқ бир илмий асосланган бошқарув, назорат ва экспертиза ҳужжатларини йўқлиги ажабланарли ҳолдир.

1981 йилда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонундан фарқли 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган шу номдаги миллий қонунимиз авваламбор атмосферани табиий ресурс сифатида қараб, уни муҳофаза қилиш нафақат инсонлар, балки ҳимоясиз табиий турдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси учун кераклиги инобатга олингандир. Янги қонунга мувофиқ (18-модда) аграр теграларда кимёвий моддаларни, айниқса пестицид, герибицид, дефолантлар ва минерал ўғитларни самолётдан туриб сепиш ман қилинади. Уларни фақатгина ердан туриб ишлатиш мумкиндир. Бу эса атроф муҳитни аграр теграларда соғломлаштиришга томон қўйилган катта ҳуқуқий қадамидир.

4-§.Саноат теграларида атроф муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Экологик ва иқтисодий талабларни маълум бир иқтисодий кенгликларда амалга ошириш механизмини ишлаб чиқиш ва амалий

www.ziyouz.com kutubxonasi

тадбиғини йўлга қўйиш жамиятдаги экологик муносабатларни тартибга солишнинг энг самарали воситасидир. Ана шундай иқтисодий кенгликлардан бири *саноат тегралари*дир. Саноат тегралари — маълум бир ҳудудларда ноқишлоқ хўжалик саноат тармоқларини жойлашуви ва уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини юргазиши. Бундай теграларга саноат тармоқлари ёки уларни мажмуасини, яъни машинасозлик ва металлургия корхоналари, нефть-газ саноати объектлари, енгил ва озиқ-овқат корхоналари, энергетика объектлари (АЭС, ГЭС, ГРЭС, ТЭС), тоғ-кон, химия, қурилиш саноатига қарашли завод, фабрика ва корхоналарни аҳоли пунктларидан четга олиб чиқилган майдонлари киради.

Саноат теграларида, биз юқорида айтиб ўтганимиздек, атроф муҳитни ифлосланиши, бузилиши ва экологик хавфсизлик талаблари бошқа антропоген ўзгарган объектларга нисбатан ўзига хос бўлиб, уларда умумжаҳон экологик талаблари қуйидагилардан иборатдир:

— технологик жараёнларнинг камчиқитли ва чиқитсизлигини таъминлаш;

— ифлослантириш ва заҳарланишни камайтириш ва зарарли моддаларни нейтраллаштириш;

— энергияни альтернатив турларидан кенг фойдаланиш;

— экологик хавфсиз маҳсулотлар чиқариш;

— тозалагич технологияларини доимо такомиллаштириб бориш ва уларни давлат назоратида ушлаб туриш;

— илмий-технологик жараёнларни кенг татбиқ қилиш ёки табиий ресурслардан жуда юқори даражада самарадорлик билан фойдаланишни йўлга қўйиш ва ҳ.к.

Бундай умумжаҳон экологик талаблар саноат теграларидаги корхоналарнинг ҳамма ишлаб чиқариш босқичларида қўллашни тақозо қилади: режалаш, лойиҳалаш, жойлаштириш, қуриш, ишга тушириш ва табиатга таъсири бўлган янги технологияларни жорий қилиш жараёни.

Саноат тегралари ёки уларда бирон бир саноат корхонасини жойлаштиришни *режалаштириш* халқ хўжалигининг соҳавий ёки умумий иқтисодий ривожлантириш дастурларида экологик хавфсизлик талабларини инобатга олиш билан бошланиши керак.

Саноат корхоналарини жойлаштиришнинг асосий назорат ҳужжатларидан бири бўлиб ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг Соҳавий, Ҳудудий ёки Бош схемалари ҳисобланилади. Бу схемалардан саноат корхоналарини *лойиҳалаш* ташкилотлари табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг рухсат этилган меъёрларини (ПДК, ПДВ, ПДХВ...) инобатга олган ҳолда фойдаланадилар. Агарда лойиҳаланаётган са-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ноат корхонаси шу теградаги экологик меъёр талабларига жавоб бермаса, лойиҳалашни тўхтатиш керак[1].

Саноат корхоналарини *қуриш вақтида* қурилиш ташкилотлари лойиҳадаги экологик ва санитар талабларини билишлари ва уларга тўлиғича эътибор беришлари керак. Шу билан биргаликда, лойиҳачилар авторлик назоратини, қувурчилар эса қурилиш назоратини олиб боришлари, экологик хизматчилар эса санитар назоратни амалга оширишлари шарт. Агарда санитар ва экологик талаблар қурилиш давомида бузиладиган бўлса, давлат назорат органлари уларни бартараф этиш шартларини кўриб чиқиш ёки қурилиш ишларини тўхтатиб қўйиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича лойиҳа ва қурилиш ишларини қайта кўриб чиқишни талаб қилишлари мумкин.

Кўпгина демократик мамлакатлар қонунчилигида саноат корхоналарини жойлаштириш ва қуришда жамоат бирлашмалари ва маҳаллий аҳолининг фикрларини инобатга олиш кўзда тутилган. Жамоатчилик талаби билан Европада шимолий дарёлар жанубга оқизилмайдиган бўлди, Қримнинг курортлар теграсида Қрим АЭС қурилиши тўхтатилди, Германия ва Бельгияда ТЭСларни қурилиши экологик инқирозли ҳудудларда тўхтатилиши бунга яққол мисол бўла олади.

Саноат объектларини қуриш жараёнида энг кўп учрайдиган ноэкологик ҳаракатлар лойиҳаларни қайта кўриб чиқиш ва қурилиш ишларини арзонлаштириш ёки инфляцион жараёнларга олдиндан белгилашга «смета» кўрсатгичларини тўғри келмаслиги оқибатида экологиялашган технологияларни ўрнатмасликдир.

Саноат тегаларида корхоналарни *ишга туширишдан* аввал уларни экологик экспертизадан ўтказилиш шартлари Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг VI-бобида аниқ ифодаланмаган бўлсада, лекин ривожланган мамлакатларнинг экологик қонунчилигида аниқ акс эттирилган. Халқаро нормаларга мувофиқ саноат корхоналарининг ишга туширилиши экологик хавфсизликни таъминлаб бериш имкониятига эга бўлмаса, яъни лойиҳада кўзда тутилган тозаловчи ва чиқитларни зарарсизлантириш иншоотлари қонун ҳужжатларидаги меъёрларига тўғри келмаса, бундай саноат объекти ўз фаолиятини бошлай олмайди. Шунинг учун ҳам давлат, соҳа ёки буюртмачи томонидан тузиладиган саноат корхоналарини қабул қилиш комиссияси таркибида экологик назорат ва санитар-эпидемиологик назорат органларини қатнашувини таъминлаш даркор. Қабул қилиш комиссияси раиси ва унинг аъзолари экологик талаблар учун шахсий жавобгарликлари Жиноий ва маъмурий кодексларида ҳам таъкидлаб ўтилган.

1 Справочник эколога — эксперта. Т.: Госкомприрода, 1997.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг X-боб 41-моддасида корхоналар, ташкилотлар ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, реконструкциялаш, улардан фойдаланиш ва уларни тугатишга доир экологик талаблар белгиланган. Бу моддада ҳам хўжалик юргазиш вазифаси юклатилган саноат ёки бошқа турдаги корхоналарни ишга тушириш бўйича муҳим талаблар назарда тутилмаган.

Ишлаб чиқаришни йўлга қўйган корхоналарга экологик гувоҳномалар бериш Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 46-моддасига мувофиқ амалга оширилади. Экология ёки гигиена гувоҳномасига эга бўлмаган, шунингдек хўжалик юритиш давомида белгиланган экологик-санитар мезонларни бузган корхоналар хом ашё ва материаллардан фойдаланиши, технология жараёнларини жорий этиши ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариши ман этилади. Экологик гувоҳномалар бериш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Соғлиқни сақлаш Вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Саноат тегралари да табиий ресурслардан фойдаланиш лимитлари ва меъёрлари, атроф муҳитга етказилган зарарларни корхоналар томонидан қоплашнинг ҳуқуқий нормалари Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг IV, V, XI-бобларида келтирилган бир қатор моддалар билан тартибга солинади. Саноат тегралари да экологик талабларни хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қўпол равишда бузганларга авваламбор иқтисодий жавобгарлик чораларини қўллаш (50-модда), бу ҳуқуқбузарликлар бир неча бор такрорланганда ёки бир маротаба қўпол равишда бузилса юридик жавобгарликнинг жиноий, маъмурий ёки фуқаровий турларини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

АТРОФ ТАБИИЙ МУҲИТНИ ҲАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

1-§. Атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилш тушунчаси ва принциплари

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида аниқ қилиб кўрсатилган экологик принциплардан бири «Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтақалараро ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш»дир, чунки табиатда содир бўладиган жараёнлар ва ҳолатлар, жамиятдагидан фарқли, на маъмурий, на табиий чегарани билади. Қирғизистонда Сирдарё ирмоқларининг радиоактив моддалар билан ифлосланиши сўзсиз Ўзбекистон ва Қозоғистон республикаларида экологик хавфсиз муҳитга ўзининг салбий таъсирини ўтказмай қолмайди. Чернобил ёки Орол денгизи экологик фожиалари нафақат Шарқий Европа ёки Марказий Осиё, балки бутун Ер курраси дагги инсонларнинг «яшаш ҳуқуқи»нинг зарурий элементларидан бири бўлган экологик хавфсиз муҳит ҳолатига салбий таъсир этмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 50-сессиясидаги маърузасида Орол муаммосини халқаро миқёсда ҳал қилишни таклиф этди ва унинг салбий оқибатлари нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё ҳамжамияти учун таҳдид солаётган долзарб масала қилиб кўрсатган эди.

Экология ҳуқуқи манбаларининг бошқа ҳуқуқ соҳасидаги манбалардан фарқи ёки ўзига хос томони — миллий экологик қонунларда халқаро-ҳуқуқий меъёрларни кўпроқ акс эттанлигидадир.

Атроф табиий муҳитни халқаро муҳофаза қилиш деб инсонларнинг экологик хавфсиз муҳити ва давлатларнинг бир меъёрда ривожланишини таъминловчи халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари йиғиндисига айтилади.

Атроф табиий муҳитни халқаро миқёсда муҳофаза қилиш XIX асрнинг бошларида юзага келди. Аввалига бу масала икки давлат ўртасидаги табиий объектлардан тенг ҳуқуқли фойдаланиш кўринишида намоён бўлган. Бундай экологик муносабатлар икки давлат ўртасида тузилган умумий шартномалар таркибидан жой олган. 1913 йил 17-19 ноябрда Швейцариянинг Берн шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конференция экологик муаммоларни халқаро ҳуқуқнинг махсус масалалари тоифасига кўтарди.

Шундай бўлсада инсоният тарихида экологик муамолар XX

www.ziyouz.com kutubxonasi

асрнинг ўрталаригача маҳаллий ёки миллий масалалар доирасидан ўрин олган. Бу даврга давлат ва жамият хавфсизлигига ёки уларнинг бир меъёрда ривожланиши ва инсон ҳуқуқларига глобал таъсир қилувчи муаммолар туркумига фақатгина ҳарбий ва сиёсий масалалар кирган. XX асрнинг иккинчи ярмида, яъни иккинчи жаҳон уруши якунланиши ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тузилиши халқаро хавфсизликка таҳдид солаётган масалалар жумласига экологик муаммоларни ҳам киритди. Шу асрнинг 60-70-йилларида «совуқ уруш» оқибатида Ер курраси дагги инсонлар ҳаётига тажовуз солаётган уч муаммо — ядро тўқнашуви, ёппасига тарқалувчи касалликлар ва учинчи ўринда экологик муаммолар қўйилган бўлса, 90-йилларга келиб экологик муаммо ва уларни ҳал қилиш масаласи етакчи ўринни эгаллаб олди.

Ривожланиш ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича Бутунжаҳон Комиссияси (Брундтленд) маърузасида «хавфсизлик ғояси тубдан ўзгаргани, эндиликда давлатларнинг миллий суверенитетига хавф солаётган сиёсий ва ҳарбий масалалар тоифасига маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсда намоён бўлаётган экологик инқироз ҳисобига кенгайиши керак»[1] деб бежиз айтилмаган.

Халқаро миқёсда экологик хавфсизликни таъминлаш — атроф муҳит сифатини тирик организмлар учун етарли даражада ушлаб турадиган, қайта тиклайдиган ва ошириб борадиган халқаро муносабатларни шакллантиришни тақозо қилади. Ундан ташқари, экологик хавфсизликни таъминлаш учун албатта бутун дунё мамлакатлари ва халқларининг бир меъёрда ривожланиши, экологик сиёсат тизимида давлатларнинг интеграцияланишини тақозо қилади. Бу борада БМТ, давлатлараро ва нодавлат ташкилотларининг эгаллаган ўрни ва уларнинг экологик масалаларини ечимини топишдаги аҳамияти кундан кунга ўсиб бормоқда.

XXI аср бўсағасида инсонларнинг экологик онг ва тафаккурида кескин ўзгаришлар даври бўлди десак муболаға бўлмайди. Эндиликда экологик муаммо ҳар бир инсоннинг қалбида ва унинг ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги масъулият ҳисси уйғона бормоқда. Лекин бу ҳиссиёт амалда ўз ифодасини топа олмаяпти. Одамзоднинг ягона яшаш макони— Ер курраси эканлиги, атроф табиий муҳит эса унинг «ўтирган шохи» эканлиги, бу шохни инсоният ўз фаолияти натижасида секин-асталик билан арралаётганлигини улар томонидан англаб олинишининг ўзи катта экологик қадамдир. Кейинги қадам эса халқаро-ҳуқуқий меъёрларга асосланган ҳолда экологик маданият ва маърифатни ўстириш, дав-

1 Иванченко Н.С. Природоохранительный аспект международно-правовой проблемы. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. С.-14.

www.ziyouz.com kutubxonasi

лат бошқарув ва назорат тизимида экологик талабларни «бирламчи масалалар» туркуми даражасига кўтаришдир.

Инсониятнинг экологик тафаккурининг шаклланишига сабабчи бўлган «Экология» фанининг юзага келиши ва бу соҳадаги илмий изланишларнинг кенг қамровли олиб борилиши ҳамда атроф муҳит ҳолати бўйича кўпгина маълумотларни ошкора қилинишидир. Сўнгги вақтлар халқаро «гранд» учрашувларида (Рио-де-Жанейро, 1992; Стамбул, 1999...) айнан инсон ҳуқуқлари ва уни таъминлаб берувчи асосий омиллардан бири бўлган — экологик хавфсизлик масаласи уларнинг кун тартибида асосий жойни олмоқда. Ҳатто 1999 йил октябр ойида АҚШнинг Гавайи штатида бўлиб ўтган Халқаро ёшлар Конгрессида қабул қилинган қарорига биноан бутун дунё ёшлари олдига қўйилган 3 асосий долзарб вазифалардан бири — экологик муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этиш бўлди. Қолган икки вазифа — ўқиш ва миллий можароларни бартараф қилиш. Мустақил Ўзбекистон Республикаси номидан қатнашган ҳуқуқшунос талаба М. Муҳитдинов Орол ва Орол бўйи муаммоларини ҳуқуқий ҳал қилиш масаласида маъруза қилди ва бу инқирозли минтақа бўйича алоҳида бир миллий қонун кераклигини ёқлаб чиқди.

1972 йил БМТ нинг кишиларни ўраб турувчи атроф муҳит муаммоларига бағишланган махсус Стокгольм (Швеция) конференциясида халқаро экологик принциплар ва ҳаракатлар режасига доир Декларация қабул қилинди. Бу анжуманда БМТнинг атроф муҳит бўйича дастури — ЮНЕП ташкилоти тузилди ва Бош Ассамблеянинг резолюциясига биноан унинг Марказий қароргоҳи Кения пойтахти Найроби шаҳри этиб тайинланди. Стокгольм конференцияси халқаро-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг асосий кўринишларидан бири — регионал экологик ҳаракатларга асос солди.

Ҳозирги замон халқаро экологик ҳамкорлик уч йўналишда амалга оширилмоқда:

1) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг давлатлараро ва миллатлараро ҳамкорлик ва улардаги ижобий тажрибаларни кенг тарғиб қилиш;

2) маълум бир географик минтақа (регионда) ёки чекланган тегларда табиатни регионал муҳоза қилишнинг илмий асосланган чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва уларни амалий татбиқ қилиш;

3) глобал экологик муаммоларни ечимини топишда БМТнинг идоралари, давлат ва нодавлат ташкилотлар орқали универсал йўлларни ишлатиш.

Умуман олганда, атроф муҳит муҳофазаси халқаро миқёсда

www.ziyouz.com kutubxonasi

нафақат экологик талаблар орқали амалга оширилади, балки улар ижтимоий, сиёсий, иқтисодий талабларни ҳам ўз ичига қамраб олган ҳолда шаклланади. Лекин назарий жиҳатдан қараганда табиатни муҳофаза қилиш меъёрлари фақатгина халқаро экологик муносабатларни инобатга олиши керак. Чунки экологик муаммолар дунёвий муаммолар — инсон ҳуқуқлари, иқтисодий, энергетик, ядро уруши, озиқ-овқат, таълим каби муаммолар билан узвий боғлангандир. Ҳар бири экологик муносабатлар билан бевосита ёки билвосита алоқадорликда бўлгани учун ҳам маҳаллий, регионал, глобал масалалар қаторидаги ягона муаммо бўлиб қараб келинмоқда.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек ҳар бир ҳуқуқ соҳаси жамиятдаги маълум бир муносабатларни тартибга солишда аниқ қоида-принципларга ёндошади. Миллий қонунчиликни ишлаб чиқиш ва шакллантиришда бу принциплар ҳар бир миллат ёки давлатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маърифий-маданий, миллий анъаналарига асосланган ҳолда белгиланса, халқаро ҳуқуқда эса икки ва ундан ошиқ миллат, халқ ёки давлатларнинг умумий манфаатларини ва энг аввало инсон ҳуқуқларига ёндошган тарзда белгиланиб олинади.

Халқаро принциплар — халқаро ҳуқуқ субъектлари ҳаракатларининг бошқарув қоидалари. Халқаро экологик принциплар эса халқаро ҳамкорлик иштирокчиларининг, яъни субъектларининг, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва халқаро ҳуқуқ объектларидан фойдаланиш борасидаги муносабат қоидалари. Бу қоидалар халқаро ҳуқуқ меъёрлари заминида ётиши ва ўзаро муносабатларни ҳуқуқий меъёрлаш ва механизмини ишлаб чиқишда йўналиш берувчи кўрсатма тарзида хизмат қилиши керак.

БМТ Низомининг 2-моддасида кўрсатиб ўтилган ва унинг ҳамма аъзолари учун мажбурий ҳисобланган халқаро муносабат принциплари халқаро экологик принциплар заминида ётади. Халқаро экологик принциплар БМТнинг атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ўтказилган Стокгольм (1972) ва биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича ўтказилган Рио-де-Жанейро (1992) конференцияларида, Европада хавфсизликни таъминлашнинг якуний Хельсинки ҳужжатида (1975) ва Умумжаҳон табиат Хартиясида ўз аксини топган.

Халқаро экологик ҳуқуқий принциплар қуйидагилардан иборат:

1. *Табиий ресурсларга давлат суверенитетлиги.* Бу принцип БМТ Бош Ассамблеясининг 1962 йил 14 декабрдаги аввал «Табиий ресурсларга нисбатан ажралмас суверенитет» ва сўнгра, Стокгольм (1972) конференциясининг декларацияларида ўз ифодасини топган. Бу принципга биноан ҳар бир халқаро ҳуқуқ субъекти халқа-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ро муносабатларда ўз табиий бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни миллий қонунчилик асосида олиб бориш ҳуқуқига эга. Бу принципга биноан ҳар бир мустақил давлат табиий бойликларни нафақат эгаллаш, фойдаланиш, балки тасарруф қилиш ҳуқуқидан тўла фойдаланиш имконияти очиб берилди.

«Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги, — деб таъкидлаган эди И.А.Каримов, ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таррақиёт кафолатлари» деган асарида, — аввалгамбор жуда бой хом ашё ва табиий бойликларидан ўзи билганича фойдаланиш ҳуқуқини пайдо бўлишидадир». Бундай фойдаланиш Чор Россия, сўнгра Собиқ Иттифоқи давридаги экстенсив, яъни чала-партиш ва чала-ярим эмас, балки мустақиллик даврида интенсив тарзда, яъни юқори даражада самарадорлик билан амалга оширилмоқда. Миллий манфаатлар миллий қонунчилик асосида ҳимоя қилина бошланди ва техноген бузилган ландшафтларни қайта тиклаш талабларини кенг жорий қилиш имконини берди. Чунки ҳар бир давлатнинг табиий ресурсларга бўлган суверенитетлиги, унинг халқи ва фуқароларининг яшаш ҳуқуқини таъминлаш, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги буюк маъсулият–миллий экологик хавфсизликни таъминлаш ҳиссини тарбиқ қилиш имконини берди. Туркистон ўлкаси, сўнгра Ўрта Осиё республикалари Чор Россияси ёки Собиқ Иттифоқнинг меҳнат тақсимоти ёки иқтисодий ривожланиш тизимидаги узлуксиз таъминот ва прогрессив ўсиш талабларини қондаришда табиий хом ашё ва арзон меҳнат ресурслари ўлкаси бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун ҳам бу «янгиқа ўлка» XXII аср бўсағасида экологик инқироз ли ҳудудлар тоифасига кириб қолган эди.

2. *Давлатлар ўз юрисдикциясидан ташқаридаги атроф муҳитга зарар етказмаслик*. Бу принцип 60-йиллардаги олдинги бир халқаро ҳуқуқ меъёри сифатида ишлатилган бўлса, 1972 йили Стокгольм конференциясида халқаро экологик ҳамкорликнинг асосий қоидалари тоифасига киритилди. БМТнинг Низомига биноан ҳар бир давлат ёки халқаро ҳуқуқ субъекти ўз ҳудуди ёки назорат доирасидаги ҳаракатлари ўзга ҳудуд ёки назорат доирасидаги турган давлатларга зарар етказмаслиги керак ва бу ларнинг жавобгарлиги.

Афсуски маълум бир сиёсий ёки иқтисодий шароитларда бу қоида ўз кучини ўлкага олмаяпти. Бунга мисол қилиб Тошкиистон Республикаси Турткулда шаҳрида ишлаб турган Алюминий заводини олсак бўлади. Бу завод кўпгина Тошкиистон иқтисодиётига катта улуш қўшаётган ва республика учун валюта тушумини таъминловчи корхона десак муболаға бўлмайди. Лекин унинг фаолияти кўпгина Ўзбекистоннинг экологик хавфсизлигига сал-

www.ziyouz.com kutubxonasi

бий таъсири 40 зиёд турдаги ифлослантирувчи моддаларнинг тарқалишида ифодаланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси тупроқшунослик ва агрокимё институти маълумотларига кўра, Сурхондарё вилоятининг шимолий туманларида биргина фтор бирикмаларининг атмосфера ҳавоси ва тупроқларда тўплаганлик даражаси санитар нормалардан 7,2 баробарга кўпдир.

3. *Инсонларнинг экологик ҳуқуқининг афзаллиги.* Бу принцип бевосита инсон ҳуқуқларидан биридир. Чунки Ер юзидаги барча инсонлар, уларнинг ирқий, миллий, диний, ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар, яшаш ҳуқуқига эгадирлар. Яшаш ҳуқуқи эса инсон ҳуқуқларининг бирламчи омилидир. БМТ Низомининг 3-хат боши 1-моддасига биноан халқаро ҳамкорликни давлатлар «инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилишлари ва уларни раҳбарлантиришни ривожлантиришлари» асосида олиб боришлари керак[1].

4. *Ҳамма босқичда экологик назоратлаш принципи* юқорида санаб ўтилган халқаро-ҳуқуқий қоидаларни амалий татбиғини кузатиб бориш ва кафилловчи институтлар тизимини яратишни талаб қилади. Агарда халқаро экологик ҳамкорлик меъёрларини амалий татбиқи унинг қатнашчилари ёки учинчи бир ваколатли идоралар томонидан назорат қилинмаса, ҳар қандай халқаро ҳужжат декларатив кўринишда бўлади ва улар қоғозда қолиб кетади. Бундай халқаро назорат институтини универсал тарзда БМТнинг ЭКОСОС, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ТМХИ, ЖССТ, ХДК ҳамда МАГАТЭ каби умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар ёки регионал тарздаги — ОБСЕ, АДА, АБТ, АДТ, АСЕАН каби ташкилотлар олиб бориши мақсадга мувофиқ бўлади.

Бизнинг фикримизча Марказий Осиё минтақасида махсус ваколатли давлатлараро экологик ташкилотни тузиш (масалан, «Туркистон бизнинг уйимиз», «Турк эко назорат», «Туркистонда экологик хавфсизлик») ва унинг қошида қатнашувчи давлатлардан назорат, тергов ва суд органларини барпо этиш замон талабидир.

5. *Экологик ахборот алмашуви эркинлиги принципи* халқаро ҳамкорлик қатнашчиларидан ўз миллий чегараларида юз бераётган атроф табиий муҳитнинг салбий ўзгаришлари ҳақида вақтида ахборот бериб боришни назарда тутади. Чунки экологик жараёнлар маъмурий чегарани «тан олмайди» ва улар қўшни мамлакатнинг экологик хавфсизлик даражасига салбий таъсир этиши мумкинлигини эътироф этади. Ўз пайтида ва тезкор олинган ахборот экологик хавфни олдини олиш ва уни биргаликда ёки халқаро ҳамжамият ёрдамида бартараф қилиш имконини беради.

1 Международное право в документах. -М.:Юриздат, 1982.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ктикадан илмий мақсадларда эркин фойдаланилади ва ҳарбий йўналишдаги ҳар қандай ҳаракатлар бу қитъада ман қилинади, улардаги денгиз ва қуруқлик ҳайвонларидан фойдаланиш ва уларни муҳофазасига доир махсус «Антарктика ҳавзасидаги ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги конвенцияга мувофиқ амалга оширилади. БМТ нинг ЮНЕП ташкилоти Антарктикадаги экологик муносабатларни тартибга солишни кузатиб боради.

Халқаро Қизил китоб — 1972 йили ноябр ойида бўлиб ўтган БМТ ЮНЕСКО ташкилотининг конференциясида қабул қилинган «Умумжаҳон маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги конвенцияга мувофиқ тузилди. Унда Ер куррасида ноёб ва йўқолиш хавфи остида турган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турларининг биологияси, тарқалиши, йўқолиб кетиш сабаблари ва муҳофаза қилиш чоралари кўрсатиб ўтилган.

Халқаро табиатни қўриқлаш иттифоқи Қизил китоб учун маълумотларни 1949 йилдан бери тўплайди ва 1966 йили «Red Data Book» номи билан инглиз тилида чоп этди. XX асрнинг 80-йилларнинг бошига келиб сут эмизувчиларнинг 236, қушларнинг 485, судралиб юрувчиларнинг — 141, балиқларнинг— 194 турлари Қизил китобга киритилди. Ҳозирги кунда уларнинг сони 2 каррагача кўпайган.

Халқаро Қизил китобга киритилган флора ва фауна дунёси турлари қайси бир мамлакат ҳудудида яшашидан қатъий назар улар муҳофаза қилинишлари ва халқаро ташкилотлар томонидан назорат остида бўлишлари керак. Кўчиб юрувчи ҳайвонлар ва қушларнинг вақтинчалик яшаш макони бўлган ботқоқ, кўл, дарё ёки ландшафтлар алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий объектлар тоифасига киргазилишини халқаро ҳуқуқий нормалар талаб қилади. ЮНЕСКОнинг «Кишилар ва биосфера» халқаро дастурига мувофиқ Ўзбекистонда янги кўринишдаги — биосфера қўриқхонаси ташкил этилди.

Бўлинадиган табиий ресурсларга доимо ёки вақтинчалик икки ва ундан ошиқ мамлакатлар ҳудудларида жойлашган денгиз (Болтик, Охота, Хитой), дарё (Дунай, Сирдарё, Амударё), кўллар (Буюк кўллар, Каспий, Орол) киради.

Бўлинадиган табиий ресурсларни ҳуқуқий тартибга солиш асосан ундан манфаатдор мамлакатлар ўртасидаги манбаларга таянган ҳолда амалга оширилади. Бу меъёрий ҳужжатларда улардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, уларга оид низоларни ҳал қилиш, тўловлар, такрорий ишлаб чиқариш масалалари акс этади. Бошқарув органи сифатида турли шаклдаги экологик комиссия ёки комитетлар тузилади. Масалан, Орол кўли ва унинг ҳавзаси бўйича Марказий Осиё давлатларининг «Оролни қутқариш» доимий ко-

www.ziyouz.com kutubxonasi

миссияси ишлаб турибди. 1995 йил БМТнинг Орол ҳавзасига бағишланган махсус халқаро конференциясида Нукус декларацияси, 1997 йил 28 февралида Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Алмати учрашувида Алмати декларацияси қабул қилинди. «Орол денгизини қутқариш» халқаро жамғармаси ташкил этилди ва қатнашувчи мамлакатлар (Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркманистон республикалари) йиллик бадаллари мамлакат бюджетидан 0,3 % миқдорида белгиланди.

Орол денгизи сувини тўйинтириб турувчи икки дарё — Амударё ва Сирдарёлар ҳам халқаро -ҳуқуқ объекти ҳисобланилади. Улардан фойдаланишни тартибга солишни «Бассейнлар бўйича комиссиялар» кўриб чиқадилар ва ҳар йили, шароитга қараб, халқаро ҳуқуқ субъектларининг фойдаланиш бўйича аниқ бир меъёрий ҳужжатларни қабул қиладилар.

4-§. Халқаро экологик ташкилотлар, конференциялар ва жамғармалар

Умуминсоният қадриятларидан бири бўлмиш Ер куррасидаги атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва халқаро табиий ресурсларидан самарали фойдаланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган экологик ташкилотлар, муассасалар ва идоралар ўзларининг фаолият доирасига кўра универсал ва регионал (минтақавий) турларга ажратиладилар.

Универсал, яъни фаолият доирасига кўра турли тоифадаги, сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш йўналишидаги ҳамда дунёнинг барча минтақаларидаги давлатларнинг экологик муносабатларига қаратилган халқаро ташкилотларга БМТ ва унинг ихтисослашган муассасалари киради.

БМТ 1945 йил 25 октябрдан буён фаолият юргазиб келаётган энг нуфузли халқаро давлатаро ташкилот бўлиб, ўз олдига давлатлар ўртасида тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, мустаҳкамлаш ва ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш мақсадини қўйди. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш масаласи БМТнинг Низомидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Бош Ассамблея — БМТнинг энг юқори тоифадаги органларидан бўлиб, у халқаро масалаларга доир ҳамма долзарб масалаларни кун тартибига киргазади. Кейинги 20-30 йил мобайнида Бош Ассамблеянинг кун тартибига кўпинча экологик масалалар ҳам киргазилдиган бўлиб қолди. Бош Ассамблея атроф муҳит муҳофазасига доир муаммолар юзасидан унга аъзо давлатлар ва Хавфсизлик Кенгашига тегишли тавсиялар беришга ҳақлидир. Шунинг учун ҳам Бош Ассамблея сессияларида йирик жамоат, давлат ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

сиёсий арбобларнинг маърузаси тингланади ва унга мувофиқ хулосалар қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48 ва 50-сессияларида сўзлаган нутқларида жаҳон ҳамжамиятининг диққат эътиборини Орол денгизининг қуриб бораётганлигига ва унинг оқибатида келиб чиқаётган экологик инқирозли ҳолатга қаратди. Натижада 1995 йил 18-20 сентябрда БМТ раҳбарлигида Орол муаммоларига бағишланган халқаро конференция ўтказилди.

БМТ нинг экологик тадбирлари, унинг асосий органлари ёки ёрдамчи идоралари орқали амалга оширилади. Бош Ассамблея қошидаги БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши (ЭКОСОС) маълум бир турдаги аниқ вазифаларни бажаради. Улар тоифасига экологик масалалар ҳам киради. Экологик масалалар унинг раҳбарлиги остидаги қўмита ва комиссиялар вазифасига юклатилган. Улардан бири Табиий бойликлар қўмитаси-экологик вазифаларни бажаришда алоҳида ўрин тутади. ЭКОСОС ўзининг қўмита ва комиссиялар фаолиятини умумлаштириб Бош Ассамблеяга тавсияномалар беради ва конвенциялар тайёрлайди, ўз ҳуқуқ доирасида халқаро экологик конференциялар чақиради, ихтисослаштирилган ташкилотлар билан биргаликда экологик битимлар тузади.

Аниқ бир турдаги экологик масалаларни БМТнинг ихтисослаштирилган ташкилотлари олиб боради. Ихтисослаштирилган ташкилотлар БМТ Низомининг 57-моддасига мувофиқ давлатлараро тузилган битимлар орқали ташкил этилади ва ўзларининг таъсис ҳужжатларига биноан бевосита ёки билвосита экологик масалалар билан 63-моддасида кўрсатиб ўтилган қоидаларга асосланган ҳолда шуғулланадилар. БМТ қошида фаолият кўрсатаётган 16 дан зиёд ихтисослашган ташкилотидан қуйидагилари атроф табиий муҳит муҳофазасига доир масалалар билан бевосита шуғулланадилар.

ЮНЕП — БМТнинг атроф муҳит бўйича дастури 1972 йил 15 декабрда ташкил топган бўлиб, у Африка қитъасидаги Кения давлатининг пойтахти Найроби шаҳрида бош штаби жойлашган. Бош Ассамблея резолюциясига мувофиқ ташкил этилган. ЮНЕП нинг учта бўлими — бошқарувчилар Кенгаши, атроф муҳит муҳофазасини мувофиқлаштирувчи Кенгаш ва атроф муҳит Жамғармаси мавжуд. Ҳал қилувчи масалалар бошқарувчилар Кенгаши томонидан кўриб чиқилади ва амалга оширилади. Шу кунда унинг кун тартибига 8 йўналиш бўйича экологик масалалар киргазилган:

— атроф муҳит санитарияси, аҳоли пунктлари ва кишилар саломатлиги;

— ер ва сув муҳофазаси, сахроланишни олдини олиш;

— океанларни муҳофаза қилиш;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— табиат, ёввойи ҳайвонлар ва генетик ресурслар муҳофазаси;
— энергетик муаммолар;
— экологик ўқув ва мутахассисларни тайёрлаш;
— табиий ресурслар савдоси, иқтисоди ва технологиялар;
— халқаро ва миллий қонунчиликни кодификациялаш ва унификациялаш.

ЮНЕП ва айрим ривожланган мамлакатлар ёрдамида Ўзбекистон Республикасида биологик хилма-хилликни сақлашнинг миллий дастури ва 10 дан зиёд миллий экологик қонунлар ишлаб чиқилди. Ўзбекистонда экологик ахборот тизими ЮНЕП/ГРИД — АРЕНДАЛ (Норвегия) лойиҳаси тайёрланди.

Ўзининг экологик функциялари билан ЮНЕП га яқин бўлган БМТ ташкилотларидан бири *ЮНЕСКО*, яъни маданият, фан ва моариф масалалари бўйича ташкилот. ЮНЕСКО 1948 йил ташкил топган ва унинг Низомига мувофиқ атроф табиий муҳит муҳофазасига доир қуйидаги масалаларни ҳал қилишда фаолият юргазади:

— 100дан ортиқ мамлакатлар иштирок этадиган халқаро экологик дастурларга раҳбарлик қилиш. Шулар қаторида Ўзбекистон Республикасида фаолият юргазиб келаётган «Инсон ва биосфера» (МАБ), Табиат муҳофазасига доир халқаро маориф дастури, Халқаро гидрологик дастур (1995 йилдан буён ЮНЕСКО ва Германия фан ва технологиялар вазирлиги лойиҳасига биноан Орол денгизи атрофидаги ер усти ва ости сувларини баҳолаш ва моделлаштириш ишлари олиб борилмоқда) ва ҳоказо;

— табиий объектлар муҳофазасини ҳисобга олиш ва ташкил этиш. Шунга асосан Ер куррасининг турли бурчакларида биосфера қўриқхоналари ташкил этилган. Биосфера қўриқхоналарини ташкил қилиш, уларда атроф муҳитга инсон фаолиятининг таъсир этиш даражасининг мониторингини олиб бориш ЮНЕСКОнинг универсал дастури асосида амалга оширилади. Ўзбекистон ҳудудида 1995 йилдан буён Чотқол тоғ-ўрмон биосфера қўриқхонаси ягона биосфера қўриқхоналар тизимида иштирок этиб келмоқда. Аммо унинг фаолияти ЮНЕСКО дастурининг 3 табақали тегралаш бўйича қўриқхона ишини ташкил қилиш талабига ҳанузгача жавоб бермайди. Биосфера қўриқхонаси— қўриқхона, буфер (ҳимоя) ва ядро теграларига ажратилмаган. Қўриқхонадаги бундай ташкилий ишларни амалга ошириш маълум даражадаги молиявий қўллаб-қувватлашни тақозо қилади, албатта.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) энг биринчилар қатори тузилган (1946 йил) БМТ нинг ташкилоти бўлиб, у атроф табиий муҳитнинг салбий ўзгариши натижасида инсонлар саломатлиги ҳолати, уни сақлаш ва мустаҳкамлашга ўз фаолияти-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ни қаратади. ЖССТ қуйидаги экологик вазифаларни амалга оширади:

— атроф табиий муҳитнинг санитар-эпидемологик мониторингини олиб бориш;

— атроф муҳит ҳолатига қараб кишиларда касалликларни келиб чиқиши ва тарқалиши бўйича маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштириш;

— атроф муҳитнинг санитар-гигиеник экспертизасини олиб бориш ва унинг сифатига баҳо бериш;

— шаҳарларда инсон саломатлиги масалаларини тадқиқ қилиш;

— рекреацион табиий минтақалар ва уларда аҳолини ҳордиқ чиқариш чора-тадбирларини олиб бориш.

ФАО-озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти 1945 йилда тузилган бўлиб, унинг қароргоҳи Рим шаҳрида ФАОнинг экологик фаолияти халқаро табиий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш орқали Ер юзида кундан кунга кўпайиб бораётган аҳолини озиқ-овқатга бўлган талабини қондириш. ФАОнинг сайл ҳаракати орқали «Дунё тупроқ харитаси» тузилган, «Умумжаҳон тупроқ хартияси» қабул қилинган, аҳолини жойлаштириш, озиқ-овқат муаммолари, сахроланишга қарши қураш, сув ресурсларини тежаш ва улардан оқилона фойдаланиш мавзусидаги бир қатор халқаро анжуманлар ўтказмоқда.

Ҳукуматлараро денгиз кенгаши ташкилоти (ХДК) 1948 йилда тузилган бўлиб, унинг қароргоҳи Лондон шаҳрида. ХДК дунё океани ва денгизларда сув транспортидан фойдаланишнинг экологик хавфсизлик даражасини таъминлаб беришда фаол иштирок этмоқда ҳамда уларнинг ифлосланишига қарши қураш бўйича бир қатор конвенциялар ишлаб чиққан. Бу ташкилот ўз таркибига 100дан зиёд мамлакатларни бирлаштириб, денгиз сувларини муҳофазасига доир асосий халқаро принциплар ва унинг сиёсатини олиб боради.

ЖМТ-Жаҳон метеорологик ташкилот 1947 йилда тузилган бўлиб, унинг қароргоҳи Женева шаҳрида. ЖМТнинг мақсади инсонларнинг хўжалик фаолиятини планетамиз иқлимига таъсир кўрсатиш даражасини тадқиқ қилади ва уларга оид материаллар тўплайди. У атроф муҳитнинг глобал мониторинг тизими (АМГМТ) бўйича ЖМТ, ЖССТ, ФАО, ЮНЕСКО ташкилотлари билан ҳамкорликда фаолият юргазади. Бу тизимни ЮНЕП ташкилоти мувофиқлаштириб туради.

АМГМТ ҳаракатдаги 5 дастурни мувофиқлаштириб туради:

— атмосфера ҳавоси ҳолатининг мониторинги;

— ифлослантирувчи моддаларни узоқ масофаларга кўчириш;

— инсон саломатлиги;

www.ziyouz.com kutubxonasi

— Дунё океанлари;

— қуруқликдаги ресурсларни тиклаш.

Ўзбекистон Республикаси АМГМТ дастури бўйича тузилган «Иқлимни ўзгариши тўғрисидаги Конвенция»га 1993 йилдан бошлаб аъзо. Ҳозирги кунда ушбу Конвенцияни 59 мамлакат ратификация қилган. 1996 йил 12-14 ноябрда Тошкент шаҳрида ўтказилган ушбу Конвенция бўйича семинар йиғилишида қуйидаги масалалар кўриб чиқилди:

— иқлимни ўзгариши тўғрисидаги Конвенция билан Марказий Осиё давлатлари ва нодавлат ташкилотларини таништириш;

— Конвенцияга қўшилмаган мамлакатларни жалб қилиш;

— Марказий Осиё давлатларига БМТ, хусусан ЮНЕП нинг ёрдам кўрсатиш йўлларини аниқлаш;

— Узбошгидромет ва бошқа республикалар гидрометеорологик хизматларидан арид (қуруқ) иқлим шароитларида иқлимга саноат таъсирини аниқлаш методикаларини такомиллаштириш.

БМТнинг *Табиий офатларни бартараф этишга ёрдам кўрсатиш бўйича бюроси - (ЮНДРО)* турли давлатлар ва ташкилотларга табиий офат натижасида юзага келган экологик инқироз ҳолатида ёрдам кўрсатишни ташкиллаштиради ва олиб боради. Бюро Ер юзасида содир бўлаётган табиий офатлар бўйича маълумотлар банкига ва ҳар бир салбий экологик жараённи олдини олишнинг аниқ тадбирларини қўллаш тавсияномаларига эга.

1948 йилда ташкил топган *Табиатни ва табиий ресурсларни муҳофазалаш халқаро иттифоқи (ТМХИ)* нодавлат ташкилоти 100дан зиёд давлат ва 500 дан зиёд нодавлат ташкилотларни аъзо қилиб олган. ТМХИнинг асосий вазифаси унга аъзо бўлиб кирган мамлакатлар ва уларда фаолият юргазаётган ташкилот, бирлашма, уюшма ва фуқароларнинг экологик ҳамкорлигини янада ривожлантириш.

Бу ташкилот қуйидаги масалалар бўйича фаолият юргазади:

— табиий ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда экотизимларни сақлаб қолиш;

— ноёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турларни ҳамда табиий ёдгорликларни сақлаб қолиш;

— қўриқхона, резервация, миллий табиий боғларни ташкил қилиш;

— экологик ўқувни ташкиллаштириш.

ТМХИ ташаббуси билан Ер шарида ноёб, йўқ бўлиб кетаётган ёки уни хавфи бор ўсимлик ва ҳайвон турлари бўйича «Қизил китоб» тузилган ва унга доимо қўшимчалар киритилиб борилади. «Табиатни муҳофаза қилишнинг Бутунжаҳон стратегияси» дастури ишлаб чиқилган ва бунга асосан Ўзбекистонда «Биологик хил-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ма-хилликни сақлаб қолишнинг миллий стратегияси ва режаси» ишлаб чиқилган.

МАГАТЭ - атом энергияси бўйича халқаро агентлик 1957 йилда, атом энергиясидан ҳарбий ва бошқа халқ хўжалиги мақсадларида кенг фойдаланишни бошлаш босқичида ташкил этилган давлатлараро ташкилот. Агентликнинг Низомига биноан, унинг мақсади атом энергиясидан тинч мақсадларда фойдаланишга эришишга кўмаклашиш ва уни назорат қилиш МАГАТЭ 34 мамлакатдан иборат бошқарувчилар Кенгаши орқали қуйидаги экологик масалаларни кўриб чиқади:

— атом электростанцияларни қуриш ва ишлатиш қоидаларини ишлаб чиқиш;

— ишлаб чиқариш ёки лойиҳадаги атом электростанцияларни экологик хавфсизлигини экспертиза қилиш;

— атом қурилмалари ва материалларини атроф муҳитга таъсирини баҳолаш;

— радиацион хавфсизлик меъёрларини белгилаш;

— турли атом қуролларини синаш, унга тайёрлаш ёки лаборатория синовларини ўтказиш бўйича мониторингни олиб бориш.

МАГАТЭ талабларига итоат этмаслик БМТ Бош Ассамблеяси Хавфсизлик Кенгаши қарорига биноан Ироқ ва Эронга нисбатан қўлланилган ёки қўлланилаётган санкциялар орқали қарши кураш чорасини татбиқ этиши мумкин.

Атроф табиий муҳитни халқаро ҳуқуқий муҳофаза қилишда *минтақавий (регионал)* ташкилотларнинг аҳамияти жуда катта. Чунки улар ҳар бир минтақанинг конкрет экологик ҳолатини, миллатларнинг азалий яқинлигини, экологик инқирозларни бир-бирларига жуда тезлик билан таъсир қилишини, диний, маърифий ва маданий яқинликни инобатга олади.

Регионал ташкилотларга Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ), Араб давлатлари лигаси (АДЛ), Африка бирлиги ташкилоти (АБТ), Америка давлатлари ташкилоти (АДТ), Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Давлатлараро экологик Кенгаш (ДЭК), Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича кенгаш ва шу каби минтақавий ташкилотлар киради.

*ОБСЕ*га барча Европа мамлакатлари, АҚШ, Канада ва МДҲ аъзолари унинг ишида иштирок этадилар. Ушбу нуфузли регионал ташкилот 1972-1975 йилларда Хельсинки шаҳрида бўлиб ўтган уч босқичли учрашувлар ва музокаралар натижасида 1975 йил 1 августдан фаолият юргаза бошлаган ташкилот. ОБСЕнинг мақсадларидан бири унга аъзо мамлакатлар доирасидаги ҳудудларда экологик хавфсизликни таъминлаш ва бу соҳада улар ўртасидаги ҳам-

www.ziyouz.com kutubxonasi

корликни чуқурлаштириш. Хельсинкида имзоланган Якуний ҳужжатга мувофиқ ҳар қандай глобал масалалар бўйича унинг қоидаларини бажаришни назоратлаш ва муҳокама қилиш мақсадида учрашувлар ўтказилиб турилади.

1995 йил 10-14 ноябрда Тошкент-Ургенч шаҳарларида ОБСЕ нинг атроф муҳитни тиклаш бўйича семинари бўлиб ўтди. Бу семинарда БМТнинг ЮНЕП, ПРООН, ЖССТ, МАГАТЭ, МДҲ, Жаҳон банки ҳамда ОБСЕга аъзо 20 та мамлакат,жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳам қатнашди. Бу семинар қарорида Марказий Осиё республикаларида инсонларни яшаш ҳуқуқининг асосий элементларидан бири бўлган экологик хавфсизликни тўлақонли таъминлаш бўйича олиб борилиши керак бўлган тадбирлар белгиланиб олинди.

Араб давлатлари лигаси (АДЛ) — 1945 йилда ташкил қилинган бўлиб, 21 араб мамлакатлари ва Фаластин Озодлик ташкилотининг табиий ресурслардан (айниқса нефтдан) келишган ҳолда фойдаланиш ва соғлиқни сақлашнинг экологик масалаларини кўриб чиқади.

Африка бирлиги ташкилоти (АБТ) — 1963 йилда Аддис-Абебада бўлиб ўтган конференцияда ташкил этилган. Ушбу регионал ташкилот 50дан зиёд Африка қитъасидаги мамлакатларни ижтимоий, иқтисодий, маърифий, маданий, ҳарбий масалаларда бирлаштириб туради. Экологик муаммолардан ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг ранг-баранглигини сақлаб қолиш бўйича миллий боғлар ташкиллаштириш ва уларни муҳофаза қилишнинг ягона режаси ишлаб чиқилган.

Америка давлатлари ташкилоти (АДТ) — 1947 йили Рио-де-Жанейрода ташкил топган бўлиб, 27та Лотин Америкаси давлатлари ва АҚШ киради. Унинг таркибида атроф муҳит муҳофазасига доир ихтисослашган ташкилот мавжуд бўлиб, унинг асосий мақсади Америка қитъасидаги биологик хилма-хилликни сақлашдир.

Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН) — шу кунда ўзининг таркибида еттита мамлакатни бирлаштиради. Бали шаҳрида имзоланган Низомга мувофиқ экологик ва санитар ҳолатни соғломлаштириш бўйича ҳамкорлик қилиш йўлларини топиш ва уларни амалий татбиқини жорий қилиш унинг асосий экологик мақсадидир.

Давлатлараро экологик кенгаш (ДЭК) — 1992 йил 8 февралда мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДҲ) раҳбарларининг Москвада бўлиб ўтган кенгашида тасдиқланган. Ўзбекистон унинг тўла ҳуқуқли аъзоси сифатида Собиқ Иттифоқ мамлакатлари билан атроф муҳитни муҳофаза қилишни келишиб олинган, мувофиқлаштирилган саъй-ҳаракатларини кўзлаб фаолият юргазади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ДЭК ка аъзо 10 давлат раҳбарлари томонидан имзоланган Келишувга мувофиқ (1-модда) унинг аъзолари ўз ҳудудлари учун атроф муҳитни муҳофаза қилиш дастурларини ишлаб чиқадилар ва шу асосда ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, молиявий база яратадилар ҳамда ўзаро ҳамкорлик қиладилар.

1993 йил март ойида Қозоғистоннинг Қизилўрда шаҳрида бўлиб ўтган Марказий Осиёдаги беш давлатнинг Олий даражадаги учрашувида Орол денгизи муаммолари бўйича Давлатлараро Кенгаш ва унинг Ижроия қўмитаси ҳамда Оролни қутқариш Халқаро фонди ташкил этилди.

1994 йил Нукус, Тошҳовуз 1995 ва 1997 йилларда Олмати шаҳарларида БМТнинг иштирокида бўлиб ўтган учрашувларда Нукус ва Олмати декларациялари қабул қилинди. Ушбу учрашувларда Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотларнинг Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш режаларини ишлаб чиқилди. 1998 йилни ушбу Кенгаш БМТнинг шафелигида атроф муҳитни муҳофаза қилиш йили деб эълон қилишни ҳам таклиф қилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг таклифига биноан Марказий Осиё минтақаси экологик ва ядровий хавфсизлик минтақаси деб эълон қилинди ва бу регион ядро қуролидан холи тегра деб эътироф қилинди.

Атроф табиий муҳит муҳофазасига доир фаолият юргазаётган ташкилотлардан ташқари доимий равишда экологик йўналиш бўйича фаолият юргазиб келаётган ва ўзининг экологик ҳаракатига кўпгина давлатларни жалб қилаётган *халқаро конференция*ларнинг атроф муҳит муҳофазасидаги аҳамияти жуда каттадир. Улар орасида 1972 йил атроф муҳит бўйича БМТнинг Стокгольм конференцияси, 1975 йил Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши, 1986 йил ОБСЕ давлатлари бошлиқларининг Вена учрашуви, 1992 йил БМТнинг атроф муҳит ва ривожланиш бўйича Рио-де-Жанейро конференцияси, 1999 йил ЕХҲТнинг Истамбул саммити алоҳида ўринда туради.

Халқаро экологик жамғармалар (фондлар) — табиатни муҳофаза қилиш, атроф муҳитни санитар ва гигиеник ҳолатини яхшилаш ва экологик дастурларни молиявий таъминлаш каби мақсадларни ўз олдига қўйган экологик жамғармалар. Фаолият юргазиш ва амалий ҳаракат қилиш кўламига кўра улар умумжаҳон, регионал ва регионаларо турларга ажраладилар.

Умумжаҳон экологик жамғармаларга БМТнинг ЮНЕП ташкилоти қошидаги «Атроф муҳит жамғармаси»ни олсак бўлади. Бу жамғарма ўзининг пул маблағларини БМТга аъзо давлатларнинг бадал тўловларидан, халқаро табиий объектлардан давлатларнинг махсус фойдаланганлик учун йиғилган тўловларидан, халқаро Гаага

www.ziyouz.com kutubxonasi

суди қарорига биноан атроф муҳитга етказилган зарарларни халқаро экология ҳуқуқи субъектлари томонидан иқтисодий қоплаш бўйича тўловлардан, юридик ва жисмоний шахслардан тушган хайриялардан ва турли-туман лотерея, шоу, спорт ўйинлари каби тадбирлардан тушган пул йиғимларидан тўлдириб боради. Унинг маблағлари фақатгина атроф муҳит муҳофазаси ва санитар-эпидемиологик ҳолатини яхшилашга йўналтирилади. Бу жамғарма орқали Марказий Осиё мамлакатларига 1994-2000 йилларда бир неча юзлаб миллионлик АҚШ долларида Оролни қутқариш бўйича молиявий ва моддий ёрдам кўрсатилган.

Регионлараро экологик жамғармалар турига Минск шаҳрида қароргоҳи бўлган МДҲ мамлакатлари орасида ташкил қилинган ва Халқаро Иқтисодий Кенгаш (ХИК) давлатларининг бадал тўловлари асосида ташкил қилинган «*Халқаро экологик жамғарма*» киради. Унинг низом капитали 60 млн. рублдан иборат. Йилига унга аъзо мамлакатлар, жумладан Ўзбекистон Республикаси, ялпи миллий даромаднинг 0,05% миқдорида пул маблағларини ўтказиб турадилар. Жамғарма ХИК давлатларининг ўзаро Келишувига биноан (1-модда) тузилган Миллий экологик дастурларини молиялаб туради.

ХИКнинг кейинги йилларда ўтказган Олий даражадаги учрашувларида халқаро экологик жамғарма томонидан молиявий ёрдам кўрсатиш керак бўлган қуйидаги объектлар аниқланди: Чернобиль теграси, Амударё ва Днепр ҳавзалари, Балхаш кўли, Қора, Азов, Каспий денгизлари, Орол бўйи теграси.

Марказий Осиё минтақасида жуда фаол ҳаракат юргазаётган регионал жамғарма-халқаро «*Экосан*» жамғармаси. Нодавлат нотижорат Экосан ташкилоти 1992 йил Тошкент шаҳрида тузилган бўлиб, ҳозирги кунда унинг 3 миллиондан ошиқ аъзоси, 34 та мамлакатда 63 бўлинма ва ваколатхоналари бор. Президиум раиси, фалсафа фанлари доктори, профессор Шодиметов Юсуп Шодиметович.

Экосан — грекча тилидаги «экос» ва «санос» сўзлар йиғиндисидан ташкил топган бўлиб, экология ва саломатлик деган маънони англатади. Унинг вазифалари Марказий Осиё давлатларида долзарб ижтимоий-экологик муаммоларни тадқиқ қилиш, илмий концепцияларни ишлаб чиқиш ва даставвал бажарилиши керак бўлган муаммоларга тадқиқотларни йўналтириш, илмий асосланган экологик сиёсатни ишлаб чиқиш, экологик хавфсизликни ягона тизимини яратиш, экологик, ўқув онг ва маданиятни шакллантириш, ягона регион учун иқтисодий-экологик тизимни тузиш борасида давлат, нодавлат ва халқаро ташкилотлар, олимлар ва мутахассисларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштиришдир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Экосан қошида машҳур Рим клубининг филиали Тошкент клуби ишлаб турибди. Унинг аъзолари дунёга машҳур олимлар, артистлар, мутахассислар ва давлат арбоблари.

1992 йилдан буён 100 дан ошиқ дастурлар ва лойиҳалар (ДАН -ЭКОСАН, СЭС-ЭКОСАН, Аспера...), конференциялар ва мунозара -мажлислар (Ҳуқуқ, экология ва саломатлик; Транспорт, экология ва саломатлик; Ёшларни экологик ўқитиш муаммолари...), халқаро учрашувлар ва миссиялар (Наврўз, экология ва саломатлик; Буюк Темур, табиат ва инсон; Орол бўйи, Фарғона, Навоий, Сурхандарё вилоятларига миссиялар...) халқаро ҳамкорлик ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш (ПРООН, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ЭСКАТО ташкилотлари; Аденауэр ва А.Эберт жамғармалари, Ўрта Осиё мамлкатларида аккредитацияланган чет эл давлатларининг элчихоналари; МЕФА, АБАКО, Азия трейдинг каби компаниялар; «ЭКОЛОТ» ўзбек-греция қўшма корхонаси...) каби фаолиятлари ҳаммага маълум.

Марказий Осиё давлат раҳбарларини Қизилўрда учрашувида 1993 йил 4 январда Тошкент шаҳрида *Оролни қутқариш халқаро жамғармаси* ташкил қилинди. Жамғарма давлатлараро ташкилот бўлиб, унинг маблағи иштирокчилари (Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркманистон республикалари)нинг йиллик бадал тўловлари орқали ташкил қилинади. Бадал тўлови ҳар бир иштирокчи мамлакат учун бюджетнинг 0,3 % миқдорида белгиланган. Унинг ижроия қўмитаси тузилган бўлиб, жамғарма раиси уч йиллик муддатга, кетма-кетлик асосда, бирон бир давлат Бош вазирнинг биринчи ўринбосари даражасида сайланади. Жамғарма президенти эса 1 йиллик муддатга давлат раҳбарларидан сайланади. 1997-98 йилларда Ўзбекистон Президенти И.Каримов сайланди.

Оролни қутқариш халқаро жамғарманинг асосий мақсади Орол денгизи атрофидаги экологик инқирозли ҳолатни юмшатиш ва аҳолининг санитар-гигиеник ҳаёт тарзини яхшилаш.

5-§. Халқаро экологик-ҳуқуқий жавобгарлик

Халқаро экологик-ҳуқуқий жавобгарлик — халқаро ҳуқуқ субъектлари (давлатлар, халқаро ташкилотлар ва трансмиллий корпорациялар)нинг атроф муҳитга етказадиган зарарини олдини олиш ёки етказилган зарарни қоплаш юзасидан келиб чиқадиган халқаро-ҳуқуқий меъёрлар ва уларга монанд равишдаги ҳуқуқий муносабатларнинг иқтисодий-ҳуқуқий комплекси.

Халқаро ҳуқуқ субъектларининг экологик зарарли ёки хилоф ҳаракатлари, уларнинг ўз иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий, техно-

www.ziyouz.com kutubxonasi

логик, рекрацион ва шу каби хўжалик фаолиятлари натижасида келиб чиқадиган атроф муҳит муҳофазасига зид бўлган ҳаракат ёки ҳаракатсизликлари.

Агарда давлатлар, халқаро ташкилотлар ва трансмиллий корпорациялар фаолиятлари БМТ ва унинг ихтисослашган ташкилотлари ёки регионал экологик ташкилотлар томонидан белгиланган атроф табиий муҳит ҳолатининг ҳуқуқий меъёрлар доирасида бўлса, бу ҳолат ушбу субъектларнинг Ер табиати олдидаги иқтисодий-экологик жавобгарлигини пайдо қилади. Буни уларнинг табиат ва қолаверса келажак авлодлар олдидаги моддий ва маънавий жавобгарлиги дейиш мумкин. Бундай жавобгарликни В.В. Петров (1995, 1997), А.Н. Ниғматов (1999) иқтисодий-экологик жавобгарлик деб номлашган.

Иқтисодий-экологик жавобгарлик она табиатга етказилган зарарни қоплаш юзасидан амалга ошириладиган иқтисодий тадбир бўлиб, унинг иштирокчи субъектлари умумжаҳон, регионал ёки субрегионал турдаги экологик жамғармаларга мунтазам равишда тўланадиган бадал тўловлари орқали ундириб олинади. Лекин ҳеч қандай ҳолларда ва ҳеч қандай сабаб-оқибатларда бундай экологик бадал тўловлари умумий иқтисодий ёки ижтимоий кўринишдаги жамғармалар орқали амалга оширилмаслиги керак. Чунки умумий «қозонга» тушган ош «экологик чўмичга» илинмай қолиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси, биз юқорида айтиб ўтганимиздек иқтисодий-экологик жавобгарлик бўйича бадал тўловларини БМТ қошидаги халқаро экологик жамғармасига, МДҲнинг халқаро экологик жамғармасига ҳамда Марказий Осиё давлатларининг Оролни қутқариш жамғармасига маълум бир белгиланган фоиз асосида ўтказиб туради ва бу билан атроф табиий муҳитга етказилган меъёрий зарарни қоплаб боради.

Айрим космик фазони ўзлаштиришга оид дастурларни бажарувчи давлатлар, бирлашмалар ва халқаро ташкилотлар 1972 йилда қабул қилинган «Космик кемалар орқали зарар етказиш Конвенцияси»нинг 2-моддасига биноан табиатга етказилган зарарни қоплашлари керак.

Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик — халқаро экологик объектлардан универсал, регионал ва икки давлат ўртасида белгиланган халқаро ҳуқуқий меъёрлардан ошириб фойдаланиш ёки уларни бузиш орқали атроф муҳитга етказилган зарарни қоплаш орқали келиб чиқадиган ва халқаро-ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқулай моддий ва сиёсий шароитларни мажбурий кечинмаси ёки уларни юридик жавобгарликка тортилиши.

Юридик жавобгарликнинг ноқулай моддий кечинмаси ёки мод-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дий жавобгарлиги экологик зиён кўрган давлатларга ёки давлатлар юридикциясида бўлмаган экологик объектларга (халқаро экологик ташкилотлар орқали) етказилган зарарни молиявий (репарация), натурал ҳолда (рестутиция) ёки алмаштириш (субституция) орқали қоплашга тушунамиз.

Халқаро экологик-ҳуқуқий жавобгарликнинг моддий қопланиши «ресторация» усулини, яъни маълум бир табиий объектни ёки моддий объектни ҳуқуқбузар субъект томонидан тўлиқ тиклаб берилишини қўллаш ҳам мумкин. Масалан, тупроқ унумдорлигини, сув тозалигини ёки эрозия оқибатида бузилган уйни халқаро субъект томонидан тиклаб бериш.

Миллий экологик жавобгарликдан халқаро экологик жавобгарликнинг асосий фарқи уларда қўлланиладиган санкциялардадир. Халқаро ҳуқуқ субъектларини озодликдан маҳрум қилиш, кам иш ҳақи тўланадиган даражага тушириб қўйиш, мол-мулкини мусодара қилиш, маъмурий жазо турларига тортиш имконияти йўқлиги жазо санкцияларини бошқача турларини қўллашни тақозо қилади.

Халқаро экологик-ҳуқуқий жавобгарликда айбдорларга нисбатан *ноқулай сиёсий кечинмаларни қўллаш* санкцияси мавжуд. Бундай жазо тури халқаро ташкилотлар ёки уларнинг судлов органларининг қарорларига мувофиқ амалга оширилади. Натижада айбдор деб топилган халқаро субъект халқаро ташкилотлар сафидан чиқарилади ва уларга нисбатан турли кўринишдаги ёки шаклдаги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий, ҳарбий, экологик «бойкот» эълон қилинади. Бунга яққол мисол қилиб БМТнинг Ироқ республикасига нисбатан бир неча йилдан бери қўллаётган иқтисодий «бойкот»ини олсак бўлади. Россия Федерациясига қарашли 2000 йил феврал ойида «Волга-Дон» мазут ташувчи дарё кемаси Босфор бўғозида Ироқ хомашёсини олиб кетаётганда ушланди ва ёқилғи конфискация қилинди ҳамда кема қарашли компанияга катта жарима солинди. Ироқ Республикаси урушни тарғиб қилиш ва ядро қуролини яратиш орқали табиатга ва инсон ҳаётига тажовуз солаётган ҳаракатлари учун халқаро Гаага суди қарори билан сиёсий санкцияга тортилди. Аммо юриспруденцияда қўлланиладиган асосий принциплардан бири «Ҳуқуқбузарликлар учун жазонинг муқаррорлиги» халқаро-экологик жавобгарликда ҳанузгача тўлиғича қўлланилмаяпти десак бўлади.

Энг нуфузли халқаро судлов органи — БМТ нинг халқаро Гаага суди 1945 йил БМТ билан бир вақтда фаолият юргаза бошлади. Унинг аъзолари Бош Ассамблея томонидан 5 йил муддатга сайланадилар. БМТ Низомининг 99-моддасига биноан Гаага суди Хавфсизлик Кенгашига халқаро экологик масалаларга доир ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

экологик хавфсизликни сақлаш бўйича ҳар қандай масалаларни ҳал қилишига доир таклифлар билан чиқишга ҳуқуқлидир.

Лекин халқаро экспертларнинг маълумотларига кўра, Ер курасида давлатлар ёки трансконтинентал компаниялар томонидан содир этилаётган ҳуқуқбузарликларни бор-йўғи 7-8% халқаро судлов органлари томонидан кўриб чиқилмоқда. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммаси ҳам етарлича жавобгарликка тортилмаяптилар, табиатга етказилган зарарни қоплаш эса узоқ муддатга чўзилиб кетмоқда.

Гаага судидан ташқари бир қанча регионал ва субрегионал тоифадаги халқаро судлар мавжуд бўлиб, улар 200 дан зиёд икки ва кўп томонлама имзоланган шартнома ва келишувларга биноан халқаро экологик жавобгарлик санкцияларини ишлатсалар бўлади. Бунда давлатлар ўзларининг миллий қонун меъёрларини ёки халқаро ташкилотларнинг Низомларини «рўкач» қилиб кўрсатишлари асло инобатга олинмаслиги керак. Чунки, халқаро экологик ҳуқуқ принципига биноан, атроф табиатни муҳофаза қилишда халқаро ҳуқуқий-меъёрий нормалар миллий ёки ихтисослашган ички нормаларга нисбатан устуворликка эгадир. Ундан ташқари халқаро шартнома ва келишувларда экологик-ҳуқуқий жавобгарлик умуман инобатга олинмаган, агар олинган бўлса ҳам давлатларнинг у ёки бу табиий объектларни муҳофазасига қаратилган холос. Шунинг учун ҳам бундай жавобгарлик меъёрлари бирламчи меъёрлар тоифасига кириб, ҳуқуқбузарларни юридик жавобгарликка тортиш учун етарли асос бўла олмайди.

МДҲ ва Марказий Осиё давлатлари ўртасида тузилган бир қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда юридик жавобгарликни қўллаш тури аниқ бир табиий майдон ёки макон бўйича меъёри кўрсатиб ўтилмаган. Ҳанузгача экологик-ҳуқуқий манба сифатида улар орасида жавобгарлик Конвенциялари имзоланган. Моддий ва сиёсий санкциялар тури, миқдори ва уларни ундириш ёки ишлатиш механизми йўқ. Уларни амалга оширувчи назорат, инспекция ва судлов органларини тузиш шу куннинг кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифалардан биридир.

Хулоса қилиб айтганда инсонларнинг ягона яшаш макони бўлган Ер шарининг экологик хавфсизлигини таъминлаш бирон бир давлат, ташкилот ёки уюшмаларнинг саъй-ҳаракатларидан бошланадиган, лекин бутун дунё ҳамжамиятининг биргаликдаги изчил экологик сиёсатни олиб боришига иқтисодий ва ҳуқуқий механизмни ишлаб чиқишига, ижтимоий ва маданий муҳитни ярата олишига боғлиқ бўлган масалалар тоифасига кирадиган долзарб муаммодир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

МУНДАРИЖА

Кириш.....3

Умумий қисм.....6

БИРИНЧИ БОБ

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.....6

1-§. Табиат ва жамият, улар ўртасидаги ўзаро муносабат шакллари.....6
2-§. Жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларга нисбатан қарашлар тизими (концепциялар).....16
3-§. Табиатни муҳофаза қилиш принциплари (қоидалари).....22
4-§. Ўзбекистоннинг экологик сиёсати.....24

ИККИНЧИ БОБ

Экология ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, тамойиллари ва тизими.....29

1-§. Экология ҳуқуқининг тушунчаси, хусусиятлари ва умумий экология тизимида тутган ўрни.....29
2-§. Экология ҳуқуқи фанининг ривожланиш тарихи.....33
3-§. Экология ҳуқуқининг асосий йўналишлари ва предмети.....38
4-§. Экология ҳуқуқининг тамойиллари, усуллари ва тизими.....41

www.ziyouz.com kutubxonasi

УЧИНЧИ БОБ

Экология ҳуқуқининг манбалари.....46

1-§. Экология ҳуқуқи манбаларининг тушунчаси, хусусиятлари ва тизими.....46
2-§. Экология ҳуқуқининг конституциявий асослари.....48
3-§. Ўзбекистон Республикаси қонунлари-экология ҳуқуқининг махсус манбаси сифатида.....49
4-§. Қонун ости меъёрий ҳужжатларнинг экология ҳуқуқидаги тутган ўрни ва аҳамияти.....52

ТЎРТИНЧИ БОБ

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи.....55

1-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг тушунчаси ва хусусиятлари.....55
2-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг объектлари ва субъектлари.....59
3-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни.....61

БЕШИНЧИ БОБ

Экология соҳасида давлат бошқаруви.....64

1-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви тушунчаси, хусусиятлари ва тизими.....64
2-§. Экология соҳасида давлат бошқарув органлари тизими.....67
3-§. Экология соҳасида давлат бошқарув органларининг ваколатлари.....73

ОЛТИНЧИ БОБ

Экология назорати ва экологик экспертизасининг ҳуқуқий ҳолати.....78

1-§. Экология назоратининг тушунчаси, мақсади, вазифаси ва усуллари.....78
2-§. Экология назоратининг тизими.....80

www.ziyouz.com kutubxonasi

3-§. Экологик экспертизасининг тушунчаси, мақсади, тамойиллари ва усуллари....86
4-§. Экологик экспертизаси тизими....88

ЕТТИНЧИ БОБ

Экология қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик....92

1-§. Экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик тушунчаси, моҳияти ва турлари....92
2-§. Экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун интизомий ва моддий жавобгарлик....94
3-§. Экологик ҳуқуқ бузарликлар учун маъмурий жавобгарлик....96
4-§. Экологик жиноятлар учун жавобгарлик....101
5-§. Атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундиришнинг ҳуқуқий асослари....112
6-§. Табиий ресурсларга бўлган ҳуқуқларни чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум этиш....115
Махсус қисм....119

САККИЗИНЧИ БОБ

Ерларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати....119

1-§. Ерларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва хусусиятлари....119
2-§. Ягона давлат ер фонди ва унинг таркиби....121
3-§. Ерлардан фойдаланиш ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари ва тартиби....131
4-§. Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари....137
5-§. Ерларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари....139

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати....143

www.ziyouz.com kutubxonasi

1-§. Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва хусусиятлари....143
2-§. Давлат сув фонди ва унинг бошқарув органлари....149
3-§. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси ва турлари. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиш ва бекор бўлиш асослари....153
4-§. Сувлардан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари....157
5-§. Сувларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари....158

ЎНИНЧИ БОБ

Ер ости бойликларининг ҳуқуқий ҳолати....164

1-§. Ер ости бойликлари тушунчаси, ўзига хос томонлари ва унинг ҳуқуқий ҳолатига тавсиф....164
2-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофазалашнинг ҳуқуқий-экологик талаблари....167
3-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш юзасидан давлат бошқаруви....169
4-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи пайдо бўлиши, фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва улар фаолиятини тўхтатиш асослари....173
5-§. Ер ости бойликларидан фойдаланишнинг пуллик тизими....176

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати....180

1-§. Ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва хусусиятлари....180
2-§. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турлари....184
3-§. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари....186
4-§. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг чора-тадбирлари....188

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Ўрмонлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати.....192

1-§. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси.....192
2-§. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъектлари ва объектлари.....194
3-§. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи мазмуни.....200
4-§. Ўрмонларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари.....207

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати.....218

1-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва хусусиятлари.....218
2-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи ва турлари. Фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиш асослари.....222
3-§. Ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш.....225
4-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқининг бекор бўлиш асослари.....227
5-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари.....228

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати.....233
1-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси ва умумий характеристикаси.....233
2-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари.....234
3-§. Атмосфера ҳавоси тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик.....238

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати.....244

1-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳуқуқий ҳолатининг тушунчаси ва хусусиятлари.....244
2-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг асосий турлари.....248
а) давлат қўриқхоналари ва уларни ҳуқуқий ҳолати.....248
б) давлат миллий табиат боғлари.....251
в) давлат буюртма қўриқхоналари.....254
г) давлат табиат ёдгорликлари.....256
д) алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар.....258
3-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик....265

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Антропоген ўзгарган табиий муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш.....269

1-§. Антропоген ўзгарган табиий муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тушунчаси, асосий турлари ва хусусиятлари.....269
2-§. Шаҳарларда атроф табиий муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш.....271
3-§. Аграр тегаларида атроф муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш.....278
4-§. Саноат тегаларида атроф муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш.....287

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш.....291

1-§. Атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш тушунчаси ва принциплари.....291

www.ziyouz.com kutubxonasi

2-§. Атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари.....297
3-§. Атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш объектлари.....302
4-§. Халқаро экологик ташкилотлар, конференциялар ва жамғармалар.....306
5-§. Халқаро экологик-ҳуқуқий жавобгарлик.....315

www.ziyouz.com kutubxonasi

Экология ҳуқуқи

Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик

Китоб Очиқ Жамият Институти —
Кўмак Жамғармасининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси
кўмагида чоп этилган

www.ziyouz.com kutubxonasi

Экология ҳуқуқи

Муҳаррир М.Б. Усмонов
Техник муҳаррир М. Буянов
Мусаҳҳиҳ М. Йулдошева

Босишга рухсат этилди 01.08.2001
Бичими 60х90 $^{1}/_{16}$. Ҳажми 20 б.т. Адади 4000.
Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг
Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди
Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.
Буюртма № 119
2001.

www.ziyouz.com kutubxonasi

www.ziyouz.com kutubxonasi